

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

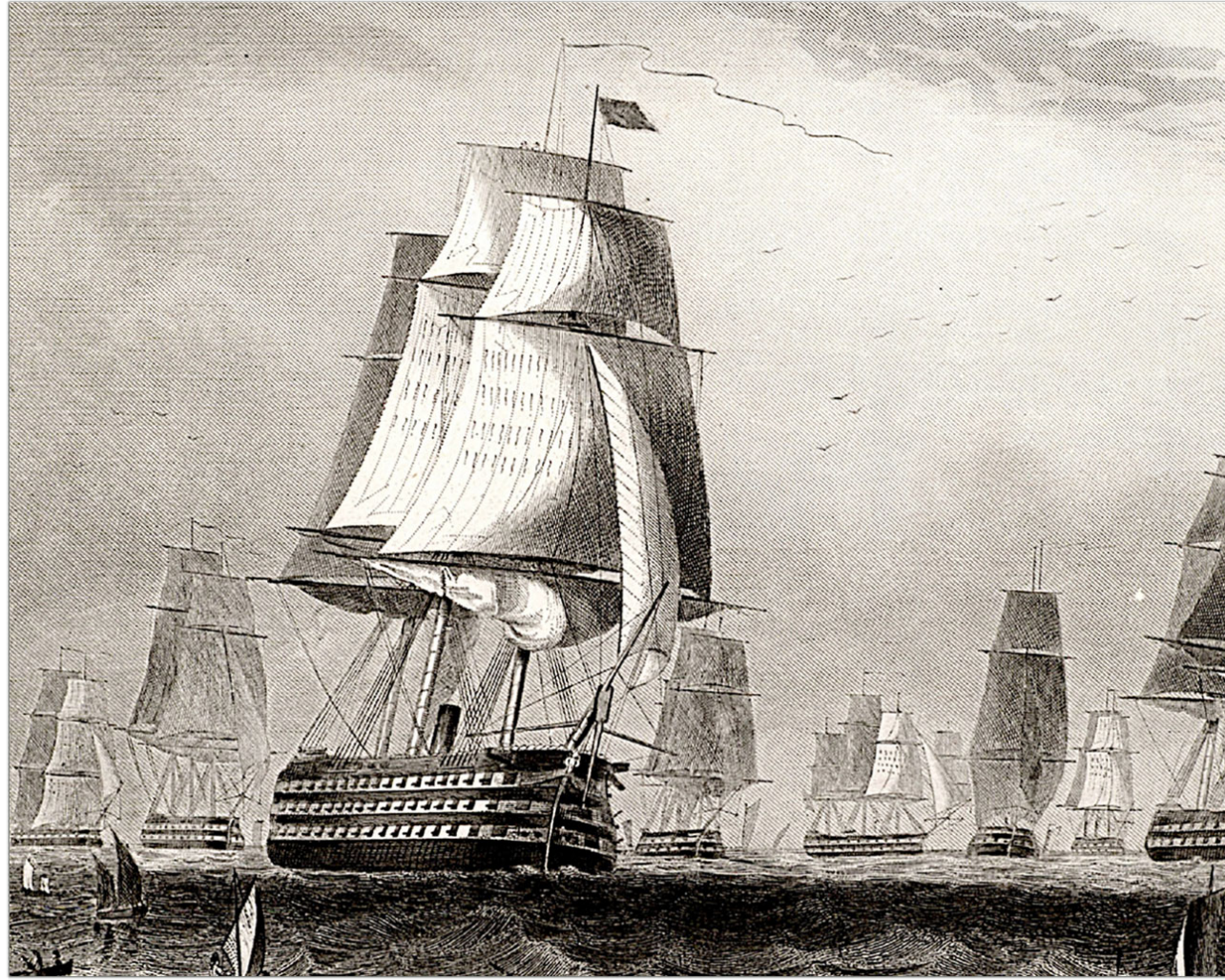
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRKİYE İKTİSAT TARİHİ CİLT I

NİYAZİ BERKES

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

KISIM 1

I.BÖLÜM

BÖLÜM 1

Soru 1 : Türkiyenin ekonomik tarihi neden yazılmamıştır?

Türkiyenin gerçek anlamıyla bilimsel, genel tarihi bile yazılmamıştır ki ekonomik tarihi yazılmış olsun.

Eskiden tarih demek, devletlerin yani toplumların tepesinde oturan siyasal güç örgütünün ve özellikle onun zirvesindeki hükümdarın yaptıklarının hikâyesi demek ti. Özellikle İslâm ülkelerinde.

Bunun nedeni şudur: Hükümdarlar gelip geçmiş başka hükümdarların zamanında geçen olayları öğrenmek, onlardan ders almak isterlerdi. Çünkü en korktukları şey ellerindeki devlet gücünün kaçırılması ya da yıkılması idi. Bunu önlemek için tetik davranmak, gözlerini dört açmak gerekliydi. Bunların aklı başında olanları tarih yazarlara önem verirler; olmayanları da tarihçilerin rakibi olan müneccimlerden medet umarlardı.

Osmanlı devletinin geçmişinde de hükümdarlar zaman zaman kendilerinden önce geçmiş ve kendi zamanlarında geçen olayların tesbit ve kaydedilmesi için «vak'anüvis»ler, yani olayları kaydetmeye memur kişiler seçerlerdi. Bunların en çok yaptığı şey, seferleri, başka devletlerle olan ilişkileri,

içeride vezirlerle, askerlerle, bürokratlarla ilgili tâyin, terfi, müsadere, rüşvet, idam, sürgün, isyan olaylarını, zamanın hayrat ve hasenatla ilgili olaylarını kaydetmektir. Bu olayları kaydederken arada sırada ilginç gözlemler yapanlar olmuştur. Fakat genel olarak bu yazarlar toplum sınıflarından kopmuş, yalnız devlet katında yeri olan kişiler olduklarından (*) en çok ve en yakından bildiklerini yazarlar, ötesine önem vermezlerdi. Yazdıklarının çoğu kendi aralarında, kendi içlerinde olup biten olaylar üzerinde. Toplumun sınıflarında, o sınıfların ekonomik hayatında neler olup bittiğine aldırmaz etmezlerdi.

Neden böyle davranırlardı? Çünkü onlarca her şey bir devlet meselesi, olayların gidişi hükümdarın ve adamlarının irade ve idaresine bağlı şeylerdi. Bu yüzden bu olay yazarların kitaplarından ekonomik tarihi aydınlatacak bilgiler çıkarmak keçi boynuzundan bal çıkarmak gibi bir işti.

BÖLÜM 2

Soru 2 : Osmanlılık döneminden sonra neden yazılmamıştır?

Eski Osmanlı tarih yazarlarının zamanı geçtikten sonra da yani Tanzimat, Meşrutiyet ve hattâ Cumhuriyet dönemlerinde de tarihimizin ekonomik yanı daha da iyi işlenmiş, daha da iyi anlaşılmış değildir. Bunun da başka nedenleri var.

Bir tanesi şu: birçok tarihçilerin görüşsüzlüğü ya da görüşlerinin temelini Avrupalılardan almaları, onların kitaplarından aşirmaları. Bu Avrupalı yazarların kitapları ise çok diplomasi ve savaş işleriyle dolu şeylerdi. Çünkü bu yazarların çoğu ancak bu gibi şeylerle ilgili idiler. Daha yakın zamanlarda Osmanlı devleti gibi yarı sömürge haline gelmiş bir ülkenin tarihine önem veren çıkmamıştır.

İkinci neden, bunlardan aşirmayıp da kendi emeği ile tarih yazan ciddî tarihçilerin ekonomi bilmemeleri. Cumhuriyetten önce bizde ekonomi denen şeye karşı tam bir cehalet vardı. Cumhuriyet döneminde üstelik ekonomiye karşı kafalarda

bir korkuda yerleştirildi. Bu yüzden son zamanlara kadar tarihçiler ekonomiden cahil, ekonomi bilenler de tarihten cahil kalırlardı. Ancak şimdilerde ikisi bir araya gelmeye başladı. Ama hâlâ birçok tarihçiler ekonomik yanları, economiciler de tarihsel yanları karma karışık edip konuyu çorbaya çeviriyorlar.

Üçüncü neden tarihimize bilimsel gözle bakmamak. Ya İslâmlık, ya Osmanlılık, ya da Türkçülük ideolojilerinin etkisi ile, dünyaya ya da akla meydan okurcasına olaylar üzerine «edebiyat» yapmak, olayların amansız ekonomik realitelerinden kaçınmak.

Ekonomik tarihi öğrenme zorunluğunun duyulduğu günümüzde bu tarihi berbat eden başka bir felâket daha baş gösterdi. Pek çoğu eski Osmanlı yazılarıyla yazılı beş on tarih kitabını bile okumamış olan kuşaktan kişiler, Osmanlı tarihinden Batı dünyasının ekonomik tarihine «yakıştırma»

yolu ile sonuçlar çıkarmaya başladılar. Belli formüllere göre olayları tertiplemeye, onları şemalara uydurmaya başladılar. Bazıları en basit ekonomi, en basit tarih bilgilerine meydan okuyan, çelişikliklerle dolu, insanı bazan güldürecek genellemeler yapmaya başladılar.

Bu gülünç duruma rağmen bu çabaların altında genede ciddî bazı düşünceler yatmaktadır. Örneğin, bugün ekonomik tarihimizin ana çizgileriyle Batı ekonomik tarihine uyup uymadığı veya kendine özgü özellikleri olup olmadığı soruluyor. Bunu soranların bir kısmı «Osmanlı ekonomik tarihinin hiç bir özelliği yok, genel çizgileriyle Avrupa ekonomik tarih şemasına giren bir tarihtir» diyor. Örneğin, Osmanlı tarihi, batılılaşma aşamasına kadar Avrupa'nın feodalizm aşamasında olan bir aşamadaydı, deniyor.

Buna karşılık «o halde neden Osmanlı ekonomik tarihi, Batıda olduğu gibi, feodalizmden kapitalizme geçmeyi gerçekleştiremedi?» gibi önemli bir soru karşısın da, bu geçemeyişin birtakım özelliklerden ileri gelmiş olduğunu söyleyenler var.

Bu kitapta tutulacak görüş, dar anlamıyla bu iki görüşün ikisinin de yetersiz, yersiz, yanıltıcı olduğu görüşüdür. Böyle olmakla beraber bu iki görüşün ikisinde de bizim incelememiz için faydalı ipuçları vardır. Daha sonraki tartışmalarımız bunun ayrıntılarını gösterecek.

BÖLÜM 3

Soru 3 : Osmanlı tarihinde ekonomik tarih anlayışını engelleyen özellikler mi vardı?

Acaba neden eski Osmanlı tarih yazarları hep hükümdarların ve onların örgütlerinin olaylarıyla ilgilenirler de toplumun kitlelerinin olayları ve hayat şartları ile ilgilenmezlerdi? sorusunu sormakla, geçen soru sonunda söylenen probleme bir giriş kapısı açabiliriz. Bu sorunun cevabı bize Osmanlı ekonomik tarihine gireceğimiz yolun kapısını gösterecektir.

Bu yazarların ilgilerini yalnız devlet katında olupbiten olaylara daraltmaları, gözlem konuları olan devlet sisteminin bir özelliğinden ileri geliyordu. Çünkü bu sistemde devlet toplumdan ayrı, onun üstünde olan bir kuruluştur. Bu kuruluş toplumun her yanına ve bu arada tabiî olarak toplumun ekonomik hayatına hükmeder. Bu toplumun ekonomisi, devletin önemli bir hayat kaynağı olacak şekilde düzenlenmiştir.

Fakat neden ve nasıl bu böyle olmuştur?

BÖLÜM 4

Soru 4 : Osmanlı devleti ne tip bir devlettir?

Osmanlı devleti gibi siyasal sistemler, üstün körü bakılınca, tûba ağacına benzer. Tuba ağacı, kökleri hava da, dalları ve yaprakları yerde olduğu söylenen muhayyel bir ağaç. Politika nazariye ve biliminin geliştiği Batıdaki gözlemcilere, Osmanlı devleti, Doğu ülkelerinin devletleri hep böyle bir tûba ağacı gibi gözüktü. «Despotizm» dedikleri bu siyasî rejimlerin temellerinin ne olduğunu merak edip dururlardı. Çünkü bunların temeli, Batı devlet sistemlerinin temelinde bulunan veya eski Grek geleneğinden ya da eski Cermen geleneğinden gelen durumdan farklıdır. «Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri» adlı kitabında Kari Marx bu noktayı iyice belirtmiştir.

Grek ve Cermen sistemlerinde siyasal güç yani devlet, özel mülkiyet sahibi olan bir sınıfın gücüdür. Eski Grek devleti köle sahibi olan toprak sahiplerinin, orta çağ devleti büyük toprak sahibi olan ve bağımlı köylü emeğini sömüren feodal

sınıfın, modern devlet Batı Avrupa'da sermaye ve üretim araçları mülkiyeti olan ve emekçi sınıfın emeğinden sağlanan kârlarla güçlenen kapitalist sınıfın devletidir. Halbuki tûba ağacına benzeyen Doğu ülkeleri devlet sistemlerinde böyle değil. Hangi noktalarda ve nasıl değil?

Bunlarda devleti kuranlar ve işlerinde kullanacakları adamları etraflarına topladıktan sonra o devleti güdenler bu gücü ne toprak senyörlüğünden, ne de köle sahipliğinden elde ederler. Bunlara savaşçılık zenaatı ile güçlenen «entrepreneur»ler, bir kazanç işine girişenler diyebiliriz.

Bu, en çok, savaşın kârlı ve verimli bir ekonomik eylem olduğu zamanlarda olur. Hiç savaş ekonomik nitelik alan bir iş olur mu? Olur. Eskiden olurdu, hattâ bugün bile oluyor. Korsanlık, gazilik, kaçakçılık, eşkıyalık gibi apayrı çeşitlerinden tutunuz, Hitlerizm ve bugünkü Amerikan

emperyalizmi, ve genel olarak savaş zamanlarının ekonomileri savaş ekonomisinin ayrı türleridir. Askerlik ve savaş gücü yolundan servet ve ekonomik güç edinme metodu ile tarım, endüstri, ticaret ve maliye yollarından servet gücü elde edinme arasındaki farkı hatırlamıza tutalım, çünkü, ileride göreceğiz, Osmanlı devletinin ekonomik gücünün yıkılışı bu ikisi arasındaki farkı seçememiş olmaktan ileri gelmiştir.

Savaş gücü ile ülke ve toplum zaptederek bunların üstüne siyasal güç kuranlar çeşitli kaynaklardan gelir. Bazan bir göçebe aşiret önderi bu işi yapar, bazan aşiret değil de, savaşçılığı zenaat edinen ve bunun için bir nevi şirket haline gelen «savaşçı ocakları» görülür. Bunlar bazan asker olarak bir devletin hizmetine girerler, ücret alırlar; ama fırsat bulunca o devletin malî kaynaklarını elde etmeye başlarlar; sonunda o devleti devirerek yerine kendi güçlerini kurarlar. Eğer şartlar elverişli ise kendi teşebbüsleriyle savaşlar yapıp servetler edinirler, güçlenirler, devlet kurarlar.

Fakat hangisi olursa olsun, kazandıkları serveti ekonomik üretime yatırmazlar. Önemli fark burada. Onu bir fon olarak kullanıp idare ve savaş yolu ile bu serveti dahada arttırmanın yolunu tutarlar. Kendilerine «din uğruna gazâ» etme süsünü de -verebilirlerse milyonlarca insana hükmederler; ekonomik üretimin herhangi bir kolunda bulunan bir sınıf olmadan, sınıfların tepesinde bir bir «süper sınıf» haline gelirler, devleti bu nitelikte güderler.

BÖLÜM 5

Soru 5 : Osmanlı devletini kuranlar kimlerdi?

Osmanlı devletini kuranlar da bu çeşitten kişilerdi. Tarih bilginleri arasında ilk Osmanlıların kimler oldukları konusu hâlâ tartışmalı. Kimisi bunların Kayı soyundan gelme bir aşiret olarak işe başladığını, kimisi bunun sonradan uydurma bir iddia olduğunu, gerçek Osmanlıların bir nevi Batı Avrupadaki şövalye çocukları gibi bir «Gazi Ocağı» olduğunu söylüyor. Hangisi doğru diye insan merak eder, ama bizim amacımızdan çok büyük fark etmez. Osmanlılardan başka daha bu şekilde devlet kurupda ya birinden ya da ötekenden olan çok.

BÖLÜM 6

Soru 6 : Osmanlı düzeninin özellikleri var mı idi?

Osmanlı devletinin kendine özgü özelliği var mı idi? Eskiden olduğu gibi bugün de kendimize özgü özellikler den çok söz edilir, ama ben şimdiye kadar bu özelliğin ne olduğunu açıklayana rastlamadım.

Gerçek şudur ki Osmanlı devletinin sırf kendine özgü bir özelliği yok. ÖzeingFolân (eğer bunu Batı Avrupa devletlerinin sistemlerinden ayrılan yanlar açısından düşünüyorsak) Osmanlı devlet sisteminin kendisinde değil, onun mensup olduğu devlet türünün kendisindedir. Bu türün politik yapısında özellik oluşu, onun ekonomik tarihinde de bazı özellikler bulunmasını gerektirir.

Nedir bu tür ve onun özellikleri? İslâm uygarlık çevresinde gelip geçmiş devletlerin mukayeseli tarihini o zamanların tarih yazarları içinde pek az sayıda kişi incelemiştir. Arap, İran, Hint, Türk kavimlerinin tarihlerinde gelip geçmiş devletlerin tarihini yazanların yazdıkları arasında büyük

benzerlikler olduğu halde her biri yalnız kendi bildiğini bilir, öbürlerinden haberi yoktur. Ancak bir büyük tarih düşünürü gelmiştir ki bu zatın eseri bize âdeta bunların hepsinin modelini verir. Bu adam XIV . yüzyılda Kuzey Afrika'da yetişmiş olan İbn Haldun'dur.

İbn Haldun'un Kuzey Afrika tarihine «Giriş» olmak üzere yazdığı ve devletlerin doğuşu ve çöküşü konusu ile ilgili önemli gözlemleri bulunan eseri bize, despotluk devleti denen devlet türünün bir çeşit anatomisini vermekle kalmaz, aynı zamanda onun altında yatan felsefeyi de verir.

Bu tarih felsefesi «siyasal düzenin kevn (yani doğuş) ve fesâd (yani bozuluş) âlemi» olduğu görüşüne dayanır.

Bu kanuna uygun olarak her devlet doğar, büyür, yaşlanır, ölür. Fakat, İbn Haldun'un, ondan yüzyıllarca sonra gelen Karl Marx'ın Doğu devletlerine özgü olarak larkettiği gibi,

toplum olduğu yerde durur. Toplumun böyle, olduğu yerde duruşu ile tepesindeki devlet gücü nün doğuş, büyüyüş, çöküş dönemlerini firdolayı geçirip birbiri ardından gelen, birbirini tekrarlayan güçler oluşu arasında sıkı bir bağlantı vardır.

O zamanlar gerçekten de böyle oluyordu. Bugün toplum bilimleri ile uğraşanların derdi: «Toplumlar nasıl gelişirler? Nasıl değişirler? Toplumlar nasıl değiştirilebilir?»

sorularında toplanır. Yani bugün baş ilgi «evrim» ve «devrim» sorunlarında toplandığı halde, o zamanların derdi bunun tersi idi. Yani «toplumları nasıl edip de bulundukları durumda durdurabilmeli?» sorunu baş sorundu. Devleti, hükümdarları, bilginleri en çok düşündüren bu sorundu. Devletin baş ödevi düzeni (nizamı) sağlayabilmektir. «Tanrının emri böyle! Dünya düzenle durur» derlerdi.

Demek ki o zamanlar «evrim», «ilerleme», hele «devrim» kavramları yoktu. En önemli kavram «düzen», en önemli amaç «olduğu gibi kalabilme!» Hükümdarlar ve tarih yazarlar «Fesâd» veya «İhtilâl» dedikleri «düzen değişmesi» veya onların değişimi ile «düzen bozulması» olayının ilâcını, simyasını ararlardı.

Her siyasal düzen doğup, büyüyüp, öldüğüne göre her birinin kendine özgü bir halkalar zinciri gibi, âdeta ayın dönemleri gibi, dönemleri vardı demek. Toplumda ise gelişme veya değişme dönemleri aranmazdı, o olduğu gibi hep aynı yerde. Yazarlar, toplumun kendisinde ekonomik değişme dönemleri ya da aşamaları arayıp durmazlardı.

İbn Haldun eserini yazdığı zaman, Osmanlı devleti henüz gençlik çağında idi. Osmanlı devletinin hayat halkalarının daha yarısı bile tamamlanmamış olduğu bir zamanda kitabını yazan İbn Haldun'u okursanız görürsünüz ki adam, Osmanlı devletinin geçireceği dönemlerin özelliklerini âdeta hiç sevmediği falcılar gibi görmüş. Gerçekte bu onun falcılığından değil, o tür devletlerin hep aynı modele uyan siyasal dönemler göstermelerinden ileri gelen bir şeydi.

İbn Haldun'un Doğu ve İslâm devletleri türü modelinin Osmanlı modeline de uyduğunu Osmanlı tarihçileri de çok erkenden görmüşlerdi. İbn Haldun'un eserinin, kendi zamanında yazılmış dört yazmasının dördünün de bugün İstanbul kütüphanelerinde bulunduğu bakılırsa, o zamanki devletler içinde Osmanlıların bu kitabın kendileri için olan önemini çok erkenden fark ettiklerini anlarız. Kâtip Çelebi, Naimâ gibi yazarların Osmanlı tarihini kavrayışları, İbn Haldun'un görüşüne dayanır. Hele Osmanlı düzeni, bozulma dönemine geldiğinde İbn Haldun'un görüşü daha da büyük bir ilgi ile incelenmeye başladı. İbn Haldun'un «Giriş» adlı kitabı XVIII. yüzyıl da Arapçadan başka bir dile, ilk defa olarak Türkçeye çevrilmekle aktarılmış oldu.

BÖLÜM 7

Soru 7 : Osmanlı tarihinin değişme dönemleri var mıdır?

Bugün biz Osmanlı tarihine «evrim», «ilerleme», «gerileme», «ıslâh» ya da «devrim» kavramlarının gözüyle baktığımızdan bu tarihi, her şeyden önce bu kavramların hüküm sürmediği dönemle, kendi dönemimize göre ayırıyoruz, Batılılaşmadan önceki ve sonraki dönemlere ayırıyoruz. Bunu yaparken, bir yanlışlığın içine düşmekte olduğumuzu farkedemiyoruz. Çünkü Batılılaşmadan önceki dönemde Osmanlı tarihinin kalıp gibi duran bir devlet örgütünün bir tablosu olduğunu sanırız. Osmanlı müesseselerini tartıştığımız zaman, onları hep aynı olarak kalan bir devletin müesseseleri gibi görürüz. Modern ekonomi çağında eski devletin bozuluş dönemin de eskiden olduğunun tersine toplumda önemli değişmeler meydana geldiğini unuturuz.

Sonra bu kalıbın ilgilendiğimiz bir yanına yada dönemine bakarak çıkardığımız yargıların her dönem için doğru olduğunu sanırız. Bu yanları, iyi bildiğimizi sandığımız Batı

uluslarının tarihi ile karşılaştırır da ya övünmek için, ya da yakınmak için «ondan farklı» olduğumuz sanısına vardık mı, Osmanlı tarihini ya Batı tarihinden tüm ayırmaya, ya da o tarihle bir tutmaya kalkmak gibi çelişik sonuçlara varırız.

Bilimsel açıdan bu tutumun ikisi de yanıltıcıdır. En doğrusu bir tarihi kendi çerçevesi içinde ve kendi gelişim dönemlerine göre görmek ve o zaman olayları ekonomi biliminin verilerine göre yorumlamaktır.

BÖLÜM 8

Soru 8 : Osmanlı tarihinin değişme dönemleri nelerdi?

Doğu devletlerinin İbn Haldun tarafından bize verilen modeline uyarak Osmanlı tarihinde başlıca şu dönemleri görebiliriz: (1) Doğuş ve kuruluş dönemi,, (2) Düzenin dengelilik dönemi, (3) Düzenin bozuluşu, bozuk-düzen dönemi, (4) Yeni bir düzen kurma çabalarının dönemi.

İbn Haldun ve Osmanlı yazarları bunlara dönem demezler, «tavır,» çoğulu olarak «atvar» derlerdi. «Durum» anlamına gelen bu terim yerine «aşama» sözcüğünü de kullanabiliriz.

Bu «tavır»lan ayırdetmeye önem vermediğimizden, Osmanlı örgütlerini ve uygulamalarını tartışırken o tarihin değişik dönemlerini birbirine karıştırıp birbirine aykırı yargılar çıkarırız. Halbuki Osmanlı tarihinin bir dönemindeki durumla, bir sonraki dönemindeki durum aynı değildir. Bu aynı olmayış, yani birinden ötekine nasıl geçildiği meselesi çok önemlidir. Çünkü ancak bunu ayırt etmekle, birinden

ötekine geçişin nasıl, hangi etkenler altında olduğunu anlamakla Osmanlı tarihinin diyalektik evriminin sürecini kavrayabiliriz. Bunu yapmazsak kavrayışımız mekanik, uydurma ve yanlış bir kavrayış olur.

BÖLÜM 9

Soru 9 : İlk dönem nasıl başladı?

İlk zamanlarda Osmanlı hükümdarlarına sultan, yada padişah denmezdi. «Sultan» sözcüğü Arapça'dan gelmedir. Aslında «egemenlik» demektir. «Padişah» sözcüğü Farsçadan gelmedir, «imparator» demektir. İlk Osmanlı hükümdarları «Gazi» veya «Bey» idiler.

Bu «gazâ beyleri», daha geniş bir sultanlık devletinin, yani Selçuklu devletinin topraklarında o devletin Bizanslılarla olan ucunda, Uç Beyi olarak yaptıkları akınlarla güçlendiler. Bir çok Doğu veya Asya ülkelerindeki dinasti (hanedan) kuran bir soy egemenliğine dayanan devletlerde olduğu gibi gazâ ve akın bir çeşit ekonomik teşebbüs ve birikim türüdür (*).

Günün birinde Osman Beyin, üstünü olan Selçuk sultanı tarafından tanınmış olmaya ihtiyacı kalmadı. O güçten kendini koparacak kadar güçlendiğine alâmet. Osman Beyin üstünü olan Selçuk sultanı, İbn Haldun'un düzinelerce Doğu İslâm devletlerinin gözlenmesinden çıkardığı kanuniyete

göre, ihtiyarlama döneminde yani gücünün kendi adamlarına artık yetmediği dönemde bulunuyordu. Bu kanuniyete göre böyle bir döneme gelen devletlerde o güce meydan okuyacak hale gelen bir kabile veya aile veya savaşçılar, gaziler birliği ondan kopar, meydan okuduğu gücün modelinde yeni bir güç kurmaya başlar.

Biz bunlara bugün devlet diyoruz. Fakat devletlerin çeşidi var. Doğu İslâm tarihinde görülen devletlerin çoğunluğu süper sınıfın bütün güçlerini kendinde toplamış bir kişinin soyunun, şimdiki deyişimizle bir hanedan (di nasti) hâline gelişi çeşidinden olan devletlerdir. Bu tarihte toprak ağalığı, ticaret ağalığı veya sermaye ağalığı çeşidinden edinilmiş güçlere dayanan devletler görülmez. Bu yolda belirmeye başlayan güçler görüldüğünde ya bunların ömrü çok kısa süreli olur, dinasti devletleri tarafından yutulur, ya da kendileri dinasti devleti haline gelirler. Örneğin bir esnaf birliği olan «Ahilik», güçlü ve büyük dinasti devletlerinin çöktüğü kısa sürelerde siyasal bir güç olma niteliğini kazanır

gibi olmuştı. Fakat hiç bir zaman (örneğin eski Greklerde veya Venedik gibi İtalyan şehirlerinde görüldüğü gibi) bir şehir cumhuriyeti veya oligarşisi olamadı. Bir esnaf tarikat veya nomad-tarikat biçiminde başlayan siyasal güçler (örneğin Safavî dinastisini kuran Erdebil sofileri veya çok sonranın Sunusî şeyhleri) dönüp dolaşıp dinasti devletleri haline dönüştüler.

(*) «Dinasti» sözcüğü Batı'dan gelmedir. Yeni zamanlarda Farsçadan gelme «hanedan» sözcüğü ile karşılanırdı. Halbuki, XIX. yüzyıldan önceki Osmanlı yazarları Osmanoğulları için «hanedan» terimini kullanmazlardı. «Hanedan» sözcüğü, Bizanslıların «dynast» sözcüğü gibi, imparator otoritesine karşı sivrilen, güçlenen, zenginleşen taşra ağalarının soyları için kullanılan bir sözcüktü. İleride göreceğimiz gibi, Osmanlı tarihinde XVIII. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'de güçlenen aileler için kullanılmaya başladı. Osmanlı anlayışında ise ancak bir «hanedan» olabilirdi: Osman soyu. Ona da Osmanlı Hanedanı değil, «Âl-i Osman» derlerdi. Bu terim soyluluğu değil, en üstün güce vâris olma çizgisini gösterir.

BÖLÜM 10

Soru 10 : Osmanlı devletinin temelleri nasıl atıldı?

İlk Osmanlılar da, ister bir aşiret önderleri ister savaş ticareti ile meşgul Gazi ortaklığı olsun, daha sonraları anlatacağımız Osmanlı toprak sistemi türünden bir toprak sistemi olan Selçuk idaresi usulüne göre bir «dirlik» kazanan kişiler iken, zaptettikleri topraklarda Selçuk devletinin prensiplerini benimseyerek bağımsız yeni bir siyasal güç geliştirmeye başladılar. Âşık Paşazade, tarihinde bu olayı şu kişilerle ve onlara atfettiği masalımsı bir olayla anlatır: Osman Bey Bizanslılardan Karacahisar'ı alıyor; oraya başka yerlerden gelen halk yerleşiyor «Sonra», diyor «pazarlar kuruldu» (yani yeni bir ekonomiye piyasa oldu), «kiliseler camie çevrildi» ve «Kadı tayini istendi» (yani İslâm hukuku uygulanmaya başladı) diyor. Ulemadan biri (Dursun Fakih) seçilerek, esnaf şeyhi yani Ahî Şeyhi olan Edebalî ile müzakereye yollanıyor. Fakat bunların tartışmaları bitmeden şeyhin damadı olan Osman Bey ortaya çıkıyor. Kadı tayini için bir

sultandan (yani bir otorite sahibinden) izin almak gerek. Osman: «burayı ben kendi kılıcım ile aldım, sultandan izin almaya lüzum yok. Selçuk sultanına sultanlık veren Tanrı bana da hanlık verdi,» diyerek bağımsızlığını bildiriyor. «Bey», Türkçesiyle «han», Arapçasıyla «sultan» oluyor.

Bu bir masal. Ama sembolik. Bize yeni kurulan Osmanlı sisteminin bütün unsurlarını veriyor: Reaya, ekonomi ve hukuk müessesesi, ulema, esnaf ve gazi ittifakı, gazilerin başının üstün egemenliği. Selçuk idaresindeki, Doğu İslâm devletlerinin çoğundaki usullere benzer usullerle Han ya da Sultan toprak üzerine egemenliği kendine; onun gelir ve savaş gücü kaynağı olarak bakımını «timar» denecek olan toprak birimlerinin başına konan silâh arkadaşı gazilere; toprakta ekip biçme, pazarda alış veriş etme özgürlüğünü de reaya ile berâyaya tanıdı.

Osman bir özel toprak mülkiyeti ve üreticisi, yani Batı Avrupa feodalizmi terimi ile, bîr senyör değil. Toprağın ve ticaretin sağlayacağı gelirlerden alınacak kira ve vergilerin sahipliğini elinde tutuyor. Onun mülkiyeti, «vergi» denecek olan gelir verimini kapsar. Geleceğin Osmanlı devletinin tohumları, en basit şekilde bu şemada görüldüğü gibi, atıldı. Yani devlet (Arapça deyiimi ile «Mülk») toprak zaptı, toprak «timar» ı kuruluşu, vergi hakkı ile başlıyor. Bunlar, tâ baştan birbirine bağlı şeyler.

BÖLÜM 11

Soru 11 : İlk dönemden sonra Osmanlı devleti ne tür bir devlet oldu?

Daha birinci dönemde Osmanlı devleti feodal yapılı bir beylik veya devlet olarak kurulmamıştır. Yani kademeli bir vasallar hiyerarşisinin tepesinde en üstün krallık haline gelmedi. Doğrudan doğruya, ekonomik üretim sınıflarının üstüne, savaş ve fetihten edinilmiş güçle kendini oturtan ve o sınıfların üretiminin değerinden bir pay alarak servet, hazine edinen bir devlet oldu. Savaş ve fetih ortaklarına dirlik veriyor, onların aracılığı ile reayadan yani köylüden, berâyadan yani kentli halktan vergi topluyor, hazine kuruyor, para kesiyor. Hükümetini yönetenler savaş ve fetih ortağı askerler. Ama, bunlarla olan ilişkisi karşılıklı feodal hak bağlantısı değildir. Devletin ikinci dönemine geçiş, bu şemadaki tek bir unsurun geçirdiği değişiklik ile olmuştur. Savaş ve fetih ortağı olan askerlerin hükümet yönetiminde önemleri arttıkça, gaziler bir aristokrasi olmaya yöneldikçe, İbn Halal'dun'un her yerde olduğunu bize gösterdiği gibi, Sultanın despotik güç üstünlüğü kurulmaz.

Bunun geleceğini savaş müteşebbisliğinin devamı sağlayacaktır. Savaş ve fetihlerin sürmesi için dışarıdan asker derilmesi, bunların yeni savaş teşebbüslerinde yararlık göstermesi, mülk'ün idaresi yani toprak rejiminin / yönetimi, eski silâh arkadaşlarının sultanı kayıt altına alan bir hanedanlar aristokrasisi kurmalarını önleme imkânını sağlar. Savaşlarda yararlık gösteren askerler daha sonra Sipahi zümresini, fethedilen yerlerdeki insanlardan devşirilen kişiler de onların karşısına konmuş olan, Sultanın iradesine bağlı kulları olan Kapıkulu zümresini yaratmıştır.

Fatih Sultan Mehmet ve İstanbul'un zaptı ile, ikinci döneme kesin olarak girilmiştir. Artık bu dönemde Osmanlı devlet sistemi kapıkullarına dayanan bir despotizm haline gelmiştir. Bu dönemde, Kanunî Süleyman zamanı sonuna kadar, Osmanlı devleti

mensup olduğu türe özgü müesseseleri, bilerek bilmeyerek, bütün ayrıntıları ile geliştirmiştir.

Üçüncü dönemde, yani Murat I I I zamanından başlayarak devlet müesseselerinin iç zıtlaşmaları belirir. İç çatışıklıklar gözükmeye başlar. Dış etkenlerle bu iç zıtlıklar daha da kuvvetle patlak verir. Bu iç zıtlaşmaların neden ve nasıl başladığını ileride (bu kitabın ikinci cildinde) göreceğiz.

Dördüncü dönem, bu iç zıtlaşmaları, sistemin kendi ana prensiplerine göre, yani yeni prensiplere göre değil de gelenek olmuş prensiplere göre çözümleme, eski düzeni zorla diriltme çabaları dönemidir. Hem düşün hem de eylem alanlarında görülen bu çabalar başarı kazanamaz. Çünkü bu müesseselerin her biri kendi zıddına çevrilmiştir, ilk hâle dönmeye aykırıdır. Tezle antitez arasında o kadar uygunsuzluk vardır ki antitezleri tezlere çevirme veya döndürme çabaları bir sentezin meydana gelmesiyle değil, diyalektik sürecin kopmasıyla sonuçlanır. Doğu İslâm tarih felsefesindeki terimlerle söylersek «kevn» yani oluş, «fesâd» yani bozuluş ile sonuçlanır. Gelişme, kalkınma ile değil, anarşi ve çürüyüş ile biter.

İbn Haldun'un şemasına göre, çökük bir gücü taze bir gücün yıkmasını yeni bir «eyele» in başlaması takip edecekti. Osmanlı tarihinin dördüncü dönemi, bu tarih şemasından, Doğu devletlerinin yüzyıllar boyu izlediği yörüngeden burada ayrılmıştır. Niçin? İleride göreceğiz. Yaşama tavırlarını tamamlamış olan Osmanlı devletinin yerine, bu yoldaki birçok çabalara rağmen, yeni bir taze dinasti devleti gelmemiştir. Bu yüzden «fesâd» veya «ih tilâl» veya bizim deyimimizle düzensizlik hali uzun süreli, kronik bir

hal olmuştur. Tanzimattan Cumhuriyete kadarki dönem bundan kurtulma veya buna bir sonverme çabalarının eseridir ve Doğu sisteminden büsbütün ayrılma dâvasıyla başlamıştır.

BÖLÜM 12

Soru 12 : Osmanlı devlet düzeni Feodalizm midir?

Osmanlı devlet sistemi feodal bir düzenmiydi? Yoksa Asya veya Doğu tipi bir despotizm miydi? soruları üzerine boyuna tartışmalar oluyor. Bu tartışmalar teori düzeyinde kaldıkça yersiz. Çoğu, terimler kavgası oluyor. Gerekli olan, olayları bulmaktır. Olayların gösterdiği manzaraya sonradan hangi terimi yakıştırırsanız yakıştırın, gerçekler değişmez. Bir takım terimleri alıp önceden ona göre bir takım şemalar, aşamalar, bölmeler yapar, olayları ona göre böler, istif edersek belki bize hoş görünür. Eşyayı, kitapları raflara, dolaplara istif etmenin hoş görünmesi, kolaylık sağlaması gibi bir şey bu.

Fakat tarih yorumlaması, tarihin anlaşılması böyle bir istifleme işi değildir. Bir aşamadan bir aşamaya, bir dönemden bir döneme nasıl geçildiğini, yani tarihsel süreci olaylar zincirinin peşinden giderek görme işidir. Bu iş,

kalıpları yan yana dizme işi değil; bir kalıptan öteki kalıba bağlantıları, atlamaları bulma işidir.

Osmanlı sistemi ister feodalizm olsun, ister despotizm; her iki halde de evriminin arka arkaya gelen «tavır»larını anlayabilmemiz için, bu evrimde rol oynayan başlıca faktör veya aktörlerin birbirleri arasındaki ilişkilerin değişimlerini bilmemiz gereklidir. Zincirin başlıca düğümlenme yerleri şunlarda görülür: toprak, reaya, esnaf, savaş, ordu, bürokrasi, hükümdar ve saray, dış dünya ve onunla ilişkileri. Bunların ne gibi bileşmeler gösterdiğini gördüğümüz zaman, bu sistemin feodal mı, des potik mi olduğu meydana çıkar.

BÖLÜM 13

Soru 13 : Feodalizm nedir?

Önce feodalizm ve despotizm sözcüklerinin ne denli anlamlara geldiğini belirtmeliyiz ki bu sözcüklerle ne kastedtiğimiz anlaşılsın. Çünkü karışıklık biraz, da ayrı yazarların bu sözcükleri ayrı anlamlarda kullanmasından doğuyor. Bu yüzden bir taraf «bayram haftası» derken, öteki taraf onu «mangal tahtası» anlıyor. Ama yalnız biz de değil bu. Batıda da öyle. Orada da, örneğin, feodalizmin ne olduğu konusu üzerine çok ayrı görüşler var.

Batıda feodalizm döneminin kendinde (VIII. yüzyıl dan XIII. yüzyıla kadar) «feodalizm» sözcüğü kullanılmazdı. Suyun içindeki balıkların suda yaşadıklarını bilmemeleri gibi, o zamankiler kendi sistemlerinin adını ve tanımlanmasını bilmezlerdi; dünyanın tabii düzeni hep böyledir sanırlardı. Fransa'da, feodalizme karşı gelindiği zaman çıktı ve yayıldı. Hem de kötüleyici bir terim olarak. O zaman buna akla ve tabiate uymayan bir siyasal sistem veya örgüt olarak

bakılmaya başlandı. Şehirlerde güçlenen şehirli olan burjuvalar senyörlere ve kiliseye karşı geldiklerinde en büyük senyör olan kralları (bunlar rakipleri olan diğer senyörlerden ve kiliseden hoşlanmadıkları için) kendilerine en iyi müttefik buldular. Şehirli olanların yardımı ile krallar güç merkezleşmesi uğruna, buna aykırı olan feodal beylere yani senyörlere karşı gelebildiler. Demekki tartışma bir güç merkezleşmesi veya güçlerin merkezleşmemesi taraflıları arasındaki bir savaştı. Bu yüzden feodalizm sadece bir siyasal güç meselesi olarak gözüktü.

Fakat daha sonraları, örneğin ekonominin babası Adam Smith'in zamanında, bu feodal sistemin, şehirli kral birleşiminin istediği ekonomiden farklı ve kendine özgü olan bir ekonomiside olduğu anlaşılmaya başladı. Burjuvaların üstün gelmesiyle doğan ekonomi sistemi bu feodal ekonominin âdeta zıddı olan bir ekonomi idi. Yavaş yavaş

feodalizme bir ekonomi sistemi, feodal üretim biçimine dayalı bir sistem olarak bakılmağa başladı. Bu sistemin en önemli özelliği üretimi piyasa için değil, mahallî tüketim ihtiyaçları ölçüsünde yapması, kapitalizme kıyasla daha geri ve daha ilkel bir ekonomi olarak gözüküyordu. Aynı zamanda durgun bir ekonomi ve hepsinin üstünde üretim biçimi ve amacı kapitalist üretim biçim ve amacına aykırı bir ekonomi.

Şu halde, bu biçim ekonomi nerede üstün ekonomi şekli ise, orada siyasî anlamda güç merkezsizliği (yani feodalizm) olsa da olmasa da orada feodal ekonomi olabilir. Bazı tarihçiler bundan şüphe ediyorlar. Yani siyasal feodalizm olmayan yerde ekonomi, gerçekten feodal ekonomi olabilir mi diyorlar?

Bu sorunun cevabı ileride bize çok yararlı olacağı için feodalizm hakkında bizi buna cevap verecek duruma getirecek bazı bilgileri kısaca gözden geçirmemiz gerekir. Özellikle bizim için bu çok gereklidir; çünkü hem geçmişimiz açısından hem de bugünkü durumumuz açısından feodalizm bize tüm yabancı bir sistem olduğundan, hakkındaki fikirlerimizin çoğu gerçeklere uymaz. Batı feodalizmi hakkında bir fikir edinmek, Osmanlı sisteminin ayırıcı yanının nereye kadar feodalizme benzer, nereden sonra benzemez olduğunu anlamamıza da yardım edecektir.

Kapitalist ekonomi sisteminden önceki dönemlerde her şeyin başı, ekonomide olsun siyasal örgütlenmede olsun, topraktan başlar. Toprak üzerine ve toprakta çalışan köylü üzerine ekonomik sömürü hakkına, hukuk ve siyasa yetkilerine"

sahipolma çok eski; zamanlardan başlar; yani yalnız feodalizme özgü bir olay değildir. Toprak nerede onun ...sahibi, sayılana servet sağlıyorsa, nerede servet elde toprak tutma için, ya da toprak fethetmek için savaş yapmada kullanılıyorsa orada bir toprak beyliği veya ağalığı vardır. Bu beylik veya ağalık biçimi siyasal feodalizm düzeni olmayan yerlerde (örneğin, aşiret, köy, vadi ve dağlık yerlerde) de görülür. Avrupada İskoçya, kuzey Almanya, iskandinavya gibi yerlerde, Avrupa feodalizminden önceki zamanlarda, hatta feodalizmin zamanında; daha başka yerlerde, örneğin, Rumelide Arnavutlukta, Anadolu'nun Kürt aşiretlerinin bulunduğu dağlık bölgelerde böyleleri görülür.

Tarihte tanınmış gerçek feodal sistemi (ki bunun asıl vatanı Fransa ve İngiltere, daha az ölçüde bunların ya kınlarındaki diğer Avrupa ülkelerinde görülür) ağalıktan ayıran nokta, köylü ile toprak -tutma (tenure) sahibi arasındaki ekonomi ve güç ilişkisinin, bunların kendi aralarındaki ilişkilere de genişletilerek köylüden ayrı bir sınıf örgütü yaratmasıdır. Siyasal örgütleniş toprak malikliğinin hukuksal bağlantılar şebekesi haline gelir. Sistemin adının temeli, Latince «feodum» sözcüğünden gelir; bir toprak biriminin adıdır.

Şimdi dört soru ile karşılaşacağız: (1) «Feodum» sahibi olma, nasıl siyasal ve hukuksal güç sahibi olmanın temeli olur? (2) Bu siyasal ve hukuksal güç sahiplerinin aralarındaki ilişkiler, nasıl bir siyasal örgüt meydana getirir? (3) Bu siyasal örgütlenme biçimi toprak tutma biçimine nasıl etki

yapar? (4) Bu biçim hangi koşullar altında tutunamaz, işliyemez hale gelir?

Kitabımızın ikinci cildinde aynı soruları, Osmanlı sistemi için de soracağımız için, önce Avrupa feodalizmi açısından bu soruları cevaplandırmak faydalı olur. Buna, bu rejimin nasıl, ne zaman, nerede başladığını; nasıl, ne zaman tam biçimini aldığını, ne gibi koşullar altında çözülmeye başladığını çok kısa olarak gözden geçirmek le başlayabiliriz.

Feodal sistemin ilk belirtileri Roma imparatorluğunun çökme zamanında başlar. O zaman «latifundia» denen büyük toprak malikâneleri vardı. Bunların sahibi olan Roma zenginleri, imparatorluğun çöküş halindeki kargaşalıklara karşı kendilerini korumak için iş arayan mülkiyetsiz kişilerden para ile asker tutarlardı. Zamanla, para ile tutulmuş asker sağlama usulü yerine, başka çeşit bir asker tutma usulü gelişmeye başladı. Bu, en çok, dolaşır sikke hacminin daraldığı zamanlarda olur. Para yerine bir çeşit kesişme, trampa eylemi geçer. İş arayan kişiler malikâne sahiplerine «elient» yani «kul» oluyorlar. İsterseniz buna «uşak», «yanaşma» da diyebiliriz. Kulluk şu demek oluyor: kul, efendiye mutlak bağımlı olmak şartıyla, efendi için savaşacak, gerekirse ölecek: Efendide ona, buna karşılık olarak, elde edilen ganimetten bir pay verecek. Zamanla bu ganimet payının en önemlisi ve değer verileni toprak olmaya başladı.

VII. yüzyılda, bu malikâne sahipleri ile bu yanaşma savaşçılar arasındaki ilişkinin adı da yerleşti. Bu, kullara

«elient» denmesi yerine «vassus» adının verilmesidir. Bu sözcük aslında Lâtineden değil, Kelt dilindeki «gvvass» sözcüğünden gelir ve anlamı «oğlan» demektir. Türkçedeki «uşak» sözcüğü belki daha iyi bir karşılıktır. İşte, «vasal» terimi buradan gelme.

«Client»lerin «vasal» olması ile malikâne sahibi ağa veya ayan ile savaşçı arasındaki ilişki resmî bir eylem de olmaya başladı. Vasallık resmî bir eylem ile, bir mukavele veya «akit» ile edinilen bir durum oldu. Birinin diğerine askerlik hizmeti karşılığı olarak himaye sağlama sorumluluğu demektir. Vasal, ağanın koruduğu adamı oluyor. Ağa, adamının rızkını, geçimini sağlamak zorunda. Onun rızkını sağlamanın en elverişli yolu ona ücret yerine toprak vermektir. Ama, köylü olsun, toprağa yerleşsin; çiftçilik yapsın diye değil. O toprak üstünde çalışan köylülerden bir hak olarak alacağı bir payla geçinsin diye.

Demek ki toprak, bir Osmanlı terimini kullanırsak, bir «dirlik» oldu. Ne ağanın ne de adamının (bazan Osmanlı vesikalarında dendiği gibi «âdemisinin») çiftçilik yaptığı yok. «Dirlik» terimi yerine o zaman Avrupada kullanılan terim «beneficium»dur; yani bağışlanan, ihsan edilen geçim kaynağı. Para darlığı olan her yerde böyle bir eğilim vardır. Ağa, adamına ücret yerine bir toprak parçasından geçim sağlama hakkını bağışlar. Savaş olmadığı zamanlarda bunlar ağanın topraklarında onun bir çeşit vekili oluyorlardı.

Ama savaş olmadığı zamanlar o kadar az ki ! VIII. ve IX. yüzyıllarda bu toprak ağaları, güçlü bir krallık ve ya

imparatorluk olmaması yüzünden, kuzey kavimlerinin, .Macarların, Arapların baskıları altında bulunuyorlardı. Bu durum yüzünden bu ağaların kendileri de daha büyük ağaların, en sonunda bir baş «seigneur» olan bir kralın himayesi altına girmeye başladılar. Bu defa, ağa, bey veya «seigneur», «lord» denen bu kişilerin kendi aralarındaki ilişkilerde de bazı değişimler ve genişlemeler oldu. Krallar, eskiden beri kendilerinde servet ve bu servet sayesinde güç sahibi olma hakkını bir «dirlik» olarak tanıyıp onu kendisine sığınan beylere bağışlıyorlarmış gibi davranmaya başladılar (dikkat edelim ki bu bağışlama servet sağlamıyor, servet sahibi olma bu bağışlama işinden önce zaten var). Bu bağışlama karşılığı olarakda, beyler onun üstünlüğünü tanıma, onun tabii olma, ona vasal olma ödevini kabul ettiler. Gerçekte beyin toprak üzerindeki hakkı, kralın bağışlamasından gelme değil. Kral da o hakkı tanıyor bağışlama eylemi ile. Buraya bir mim koyalım hatırımızda kalması için.

Kırallar zamanla bu beylerin en zengin, en güçlü olanlarına unvanlar da bağışlamaya başladılar. Bu iş için de eskiden Romalıların başka anlamlarda kullandıkları bazı deyimleri kullandılar. Örneğin, eskiden kullanılan duces terimi Fransızcada «duc», İngilizcede «duke» oldu. Eski «comites» sözcüğü Fransızcada «Compte», İngilizcede «Count» oldu. Bu unvanların kendileri de kralların ihsanları sayılıyordu. Ama, bir adam dük yapıldığından ötürü toprağın sahibi olmuyor, toprağın sahibi olduğu ve krala iyi hizmet ettiği için

dük oluyor. Bu toprak tutma (tenure) biçimine «feodal mülkiyet» denir.

Bunlar, kralın vasalları olunca vasallığın mevkii yükselmeğe başladı. Buna karşılık, toprağı olmayan savaşçı ile topraklı vasalların bağlantısının mevkii ve değeri düştü. Bunlar, sadece asker, atlı asker yani «chevalier» oluyor («cheval», at demek). İslâm, Macar, Tatar, Arap, Türk kavimlerinin baskılan altında bunlar gittikçe ağır zırhlı şövalyeler oldular.

Bunlar, bir hizmet süresi için bir vasale vasal oluyorlardı, yani bir vasalın adamı oluyorlardı. Bu «adam olma» eylemi «homage» denen bir törenle olurdu. Bugünkü Fransızcadaki «homme», yani adam sözcüğü bundan gelme. Adam olmak, sâdık olmak, bağımlı, saygılı olmak demek. Köylü ise «adam»dan sayılmıyordu.

XI. yüzyılda durum bu. İki taraftan biri sözünü yerine getirmese «homage» sözleşmesi bozulurdu. Buna, «defidatio» denirdi ki «meydan okuma» anlamına gelen «defiance» sözcüğü bundan gelme. Bey veya efendi ile adamı arasında savaş hâli var demektir. Ama bu, az görülen bir şeydi. Çünkü çıkarlarda karşılıklılık var. Efendi adama, adam da efendiye muhtaç.

Gene bu XI . yüzyılda Lâtincede «beneficium» sözcüğü yerine Almancadan gelme «Fief» sözcüğü de yayılmaya başladı. Aslında bunun anlamı, bizim köylülerin terimi ile «mal» yani sığır sürüsü demektir. Mal, zamanla toprak mülkiyeti demek olacaktır. «Dirlik»ten «mal»a geçmenin anlamı şu oldu: vasal

artık kesin olarak mal sahibi olduğu için vasal oluyor, çünkü «fief» onun mülküdür. Burada «mülk», «dominium» demektir, özel mülk sahibi oluştan biraz fazla bir şey; çünkü oraya hükmetme yetkisini de kapsar. Bütün hallerde toprağa malik olma, toprağa hükmetme, askerlik ödevinden önce gelen bir şeydir.

Bu noktanın önemi şuradadır: feodalizmde asıl güç, ihsan yapan üstün seigneur veya lord'da değil, mal sahipliği ile ihsan ve unvan alan vasaldedir. Daha önce, bir vasal öldüğü zaman toprağı, bağımlısı olduğu üstüne, eğer o da ölmüşse onun vârisine geçerdi. Demek ki o zaman toprak tutma (tenure) henüz daha mutlak değil; o zamanın deyimi ile «precaire»dir, geçicidir. Halbuki şimdi vasal ölünce, üstün seigneur o toprağı ölen vasalin mirasçısına «ihsan etmeye» mecburdur. Vasal sahibi olmanın biricik yolu da bu oluyor. Bunu sağlamayanın vay haline. Onun için seigneur bu zorunluluğu kendiliğinden kabul ediyordu; zaten kendisi de daha güçlü bir beye vasal olma zorundadır ve bunun için «homage» sözü verecektir.

Görüyoruz ki sistem artık kemikleşmeye, katılaşma ya, tam biçimim almaya başlamıştır. Köylünün üstünden kralın altına kadar, aşağıdan yukarı, yukarıdan aşağı zincirleme, birbirini tutan, kenetlenmiş bir feodal sınıf meydana gelmiş bulunuyor. Bunların içinde doğrudan doğruya yani vasalsız olarak toprağın sahibi olanlar da vardı ki bunlara feodal toprak değil, «allodial» toprak denirdi. Böyle topraklar olanlar daha zengin, daha güçlü beylerdi ve soylular sınıfının

aristokratlar olma şansları daha yüksekti. XII . yüzyılda «nobilite» yani soylular tabakası yerleşmiş bulunuyordu.

Vasallar yükseldikçe, bir aristokrasi ve nobilite oldukça, daha önce köleye kıyasla bağımsız olan köylü de daha aşağılara indi. Yani, soylunun krala hizmetine karşılık köylünün ona olan hizmet yükümlülüğü de arttı ve çok yerde tüm bir «bondage» yani serflik halini aldı. Demek ki feodalizmin bütün tarihi boyunca ve her yerde serflik yoktur. Yalnız bu dediğim dönemde soyluluk ile serflik çok yerde kesin biçim olmuştur. Önceleri, taşrada köylü ile birlikte kırıkta yaşayan feodaller şimdi şatolar yaparak oralara çekiliyorlar, ya da saray çevresi olan şehirlerde oturuyorlar. Şatoların etrafında da sırf beye ait özel malikâne toprakları belirlendi. Bunlara İngilizcede «manor», Fransızcada bazan «manoir», fakat çok kez «seigneurie», Almancada «Rittergut» denirdi. Feodalizm şimdi «Manorializm» denen aşamaya geldi. Artık köylünün serbest olması, topraklı sınıf içine katılma şansları da yok olmuştur.

Feodalizm ve Manorializm, en çok, tarım topraklarının bol ve verimli olduğu yerlerde gelişmişti. Kırık ve verimsiz olmayan yerlerde olmaktan ziyade, özellikle sulak yerlerde. Dağlık, fakir ve tarım verimliliği yüksek olmayan bölgelerde ağalık, gerçek anlamı ile feodalizm ve manorializm olamadı. Feodalizm en yüksek aşamasına Manorializmde ulaşmıştır. Feodal bey kendi «demesne»inde yani manor'daki özüne ait topraklarda büyük bir üretici olduğu gibi, bütün bölgedeki köylünün başkumandanı, baş efendisidir. İşlerin çoğunu

kâhyalar (ket hüdalar) çevirirdi. Önceleri bunlar işgüzar, sadık sertlerden seçilirdi. Zamanla bu da mirasla kalan bir mevki oldu. Bunlara ayrı ayrı yerlerde «villicus», «majör», «maire», «Bauermeister» denirdi.

Angarya bu dönemde başladı. Manor ya da Seigneurie beyi oradaki topraklarda çiftçilik eden köylüden vergi alırken (ki bu ya hizmet ya da «ayn» halinde olur) köylüye fazladan hizmet yükümlülüğü tarhediordu. Neden bu yola gittikleri, tarihçiler arasında hâlâ tartışma konu sudur. Belki en önemli neden şudur: bey artık para edinmeğe başladığı, buna karşılık lüks ve gösteriş için masrafları arttığı halde köylüde bunun tersi oluyor. Köylü daha fazla vergi veya mal verecek durumda değil. Köylüde para da yok. Beyin isteğini fazladan angarya hizmetle ödemekten başka çare yok. Angarya, toprak üzerinde haftanın dört beş günü bey için çalışmadan, kulübesinde bey için yün eğirme, yünlü dokuma, mum dökme gibi işlere kadar gider.

Bu ekonomik haklarından başka beyin kumandanlık, hâkimlik gibi yetkileri de var. Serfler arasından asker seçer. Köylü buğdayını onun değirmeninde öğütme zorundadır; ununu onun fırınlarına götürecektir; üzümünü, elmasını onun preselerinde sıkacaktır. Her eylem için de bir ücret verecektir. Ve bütün bu yetkilerin üstüne, beyin «tailler», «tallage» yani vergi tarhetme gücü var.

Gel gelelim, köylü, köle olmaktansa serf olmağa razı. Hiç değilse, toprakta ekip biçme hakkı var. Bu hakkın mirasçısı olacak bir ailesi var; kölenin böyle hakları yok. Hayatı, köle

gibi, efendinin mutlak iradesine bağlı değil. O da Hristiyan. Eskiden köylülere «pagan» denir di (Fransızcadaki «paysan», «paienne» sözcükleri ilişkili sözcüklerdir). Fakat şimdi bütün köylü Hristiyanlaşmış. Köleler ise daha çok Hristiyan olmayan kişilerden di. Bunların çoğu da henüz Hristiyanlaşmamış Slav'lar dandı. Geniş bir köle ticareti vardı. XI . yüzyıl başına kadar Slav kölelerin çoğu ıspanya'da Müslümanlara satılırdı. (Slav sözcüğü, Lâtince'de «Köle» demek olan «esclavus» tan gelir.)

Demek oluyor ki feodalizmin VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar beş yüzyıllık bir tarihi var. XIII. yüzyıldan sonra ticaretin uyanması, şehirlerin doğuşu, para dolaşımı, fief toprakların parçalanması, beylerin serflere hizmet karşılığında ücret vermeyi tercih etmesi, köylünün angarya yerine para ile kira ödemesi gibi koşullar altında eski feodal beyler birer büyük «rentier» olmaya başladılar. XIII. yüzyıl sonunda Batı Avrupa'da gerçek anlamı ile feodalizm sona ermek üzeredir. Orta ve Doğu Avrupa'da daha epey zaman sürecektir. Fakat biraz sonra olacak büyük olaylar yüzünden, Avrupa'nın bu bölgesinin durumu büyük bir önem taşımaz.

XIV. yüzyılda feodalizmin iç sınıf çelişkileri ve çatışıklıkları ve bununla birlikte krallarm feodaller üzerine başka çeşitten bir hükümranlılık kurma çabalarının meseleleri başlar. 1204 tarihli Magna Carta bundan ötürü önemli bir dönüm noktasıdır. Feodal vasalların elinde olan gücün, kral gücünün altına girmesinin başlangıcıdır.

Hem ekonomik, hem siyasal anlamda feodal sistemin düzenini, başka yöne doğru kaybetmesinin etkenleri üzerinde ekonomik tarihçiler arasında çeşitli görüşler vardır. Örneğin, Maurice Dobb'a göre, feodalizmin çökmesinin baş nedeni ekonomik bir üretim biçimi olarak yetkisizliğidir. Yani asıl neden sistemin kendi içinde yatıyor. Ona karşı olarak, Paul Svveezy'e göre, nedenler daha çok dışarıdan gelmedir. Özellikle ticaret ve para ekonomisi ve şehirlerin gelişmesi önemli. Başka tarihçilere göre, feodallerin artan masraflara karşılık fazla gelir edinme kaygısı ile, köylüyü sömürmeyi en aşırı dereceye getirmelerine tepki olarak, köylünün direnmesi, ayaklanması ya da coğrafya koşullarının elverişli olduğu yerler de tarımı daha verimli olacak bir hale getirmenin yollarını bulmak suretiyle (sulama, entansif ekim, at kullanılması gibi) feodallere ezilmemeleri, hatta teknik tarım gelişmeleri gerçekleştirmeleridir.

Bu görüş ayrılıklarının (ki benim sanımcı hepsi doğrudur, yerine göre) başlıca nedeni, feodal ekonominin temelinde bulunan üretim biçimindeki artı değer sömürüsü ile kapitalist ekonominin temelinde bulunan üretim biçimi arasındaki farkı bütün ayrıntıları ile ilk gösteren adam olan Kari Marx'ın kapitalist birikimin birinci üretim biçimini eritmesinin, ikinci üretim biçiminin gelişmesinin üretim biçimi ve üretim ilişkilerinin dışındaki nedenlerini ya da koşullarını her bölge ya da ülkeye göre bulma işini ekonomik tarihçilere bırakmasıdır. Türk iktisatçılarına ve Osmanlı tarihçilerine de

böyle bir görev düşmektedir. Biz de bu kitabın ikinci cildinde böyle bir çabada bulunacağız.

Doğrudan doğruya Osmanlı tarihinin içine girmemekle beraber, hem Batı feodalizmi hem de Osmanlı tutumu ile önemli ilişkisi olan ve feodalizmin yıkılış nedenlerinden biri olarak almaya eğilimli olduğum büyük bir olaydan da kısaca söz edeceğim. Bu, «Haçlı Seferleri» denen olaylar serisidir.

Bu seferleri bazı tarihçiler. Doğu'ya karşı Batı Avrupa bilincinin yaratılmasında en önemli etken olarak görürler. Bu, bir yanı ile doğru olan bir görüş olmakla beraber, diğer bir yanı açısından yani Haçlı Seferlerinin feodal sistem üzerindeki yakıcı etkilerini göstermemesi bakımından eksik bir görüştür. Haçlı Seferlerini dindar Hristiyanların Kutsal Toprağı, Müslümanların (o zamanki terimi ile «Sarasenlerin») elinden kurtarma çabası olarak gösterme zamanı çoktan geçmiştir. Haçlı Seferleri, istemiye istemiye kullanacağım bir deyimle, «feodalizmin emperyalizmi»dir. İşin din yanının, XIX. yüzyılda emperyalizmi meşrulaştırmada dinin kullanılmasından öteye giden bir önemi yoktur. Asıl dava: feodal beylere daha çok toprak ve gelir sağlamaktı.

Bu çabada feodalizm kendi karşısında üç beklenmedik engel buldu: İtalyan tüccarları, Bizans, Türk ve Müslümanlar. Asıl parsayı birinciler topladı. Doğu örneği bir bürokratik imparatorluk olarak daima aşağı gördüğü Avrupa feodalizminin en büyük darbesini yiyen Bizans oldu. Müslümanlar ve Türkler ise ilerlemelerini durdurdular,

ama feodal sistemin temelli yerleşmesini önlediler; Anadolu'dan Kutsal Toprağa kadar yer yer kurulan feodal idareleri birer birer yıktılar. Geleceğin Osmanlı devletinin imparatorluk idaresi kuracağı bölgelerde feodalizm tutunamadı. Daha sonra Osmanlılar bu işi daha ileri götürerek orta Avrupaya doğru feodal beylikleri veya kırıallıkları yıkmaya başladılar.

Ne İtalyan tüccarlığı, ne Bizans imparatorluğu, ne de İslâm Türk devlet sistemi buraya kadar anlattığım feodal sistemle uyuşamaz. Feodalizme karşı savaşmanın mahsulü olarak şekillenen Osmanlı imparatorluk yapısını gördüğümüz zaman, iki sistem arasındaki farklar daha çok belirecektir. XIII. yüzyılda Müslüman dünyası ile ticaretin, Batı feodalizmini kapitalizme doğru itmedeki önemi de buradadır. Bununla ilgili bir soruya daha sonra geleceğiz.

Şimdilik çıkaracağımız sonuç şudur: Asyada ve Osmanlılarda olduğu gibi, siyasal güç (ileride göreceğimiz gibi) bütün güçlerin en tepesinde bir güç olunca yani feodal hiyerarşi şebekesini ortadan kaldırıncı klâsik anlamında feodal ekonomiye o hâkim olur. O güç kendi amaçları için kullanacak şekilde ekonomiye el atınca, o ekonomiye feodal ekonomi sistemine uymayan yanlar sokar, o ekonomi artık tam anlamıyla feodal ekonomi olmaktan çıkar.

XVIII. yüzyıl öncesi Osmanlı siyasi ve ekonomisinin Batı feodalizminin aynı olduğu görüşünde direnmek düpe düz inatçılıktır. Eskiden Osmanlı hükmü altında bulunan Balkan ülkelerinin bugün sosyalist olanlarının tarihçileri arasında da

bu inatçı görüş moda olan bir görüş olarak yaşıyor. Bunlar, ülkelerinin ulusal kurtuluşunu Marxist açıdan yorumlamak için Osmanlı sistemini feodal olarak gösterme zorunluğunu duyuyorlar. Böyle yapacaklarına ulusal bağımsızlık savaşlarının bu sistemin ikinci ciltte göreceğimiz gibi derebeyleşme (ki bu feodalizm demek değildir) süreci sonuçlarına karşılık olarak doğduğunu görseler bu, Marxist yorumlamaya daha uygun olurdu. Görülüyor ki milliyetçi duygular üstün geliyor. Asıl önemli olan siyasal örgüt açısından feodal ya da despotik olsun, bunlardaki üretim biçimi, üretim araçlarının mülkiyeti, üretim ilişkileri, üretim mahsûl ve değerinin üretimci elinden alınış ve dağıtılış biçimlerini tesbit etmektir. Bunları biçimlendirmede siyasal gücün dağılım biçimi büyük rol oynar. Bunun önemi, ileride göreceğimiz gibi, ekonomik alt yapının darmadağın oluşu zamanında kendini göstermiştir. Senyörle tımar beyini ikinci lehine kıyaslamada öğünülecek bir yanda yoktur.

Peki, reayanın serften ne farkı kalıyor? Serf senyöre bağımlıdır, halbuki reaya kula ya da sipahiye bağımlı değildir. Raiye olan kişi özel hukukta şeriate ve kadiya,, eğer Hristiyan ise kilisesine bağlıdır. Bu, ekonomik ve siyasal bağımlılık değil, özel hukuk bağılılığıdır. Siyasal, tüzel hukukta ise sipahiye bağlıdır, fakat bağımlı değildir. Tımar beyinin hukuksal gücü, kendisinde bulunan bir hakkın gereği değildir. Toprak ve vergi işleri, özel ve tüzel hukuk alanlarının birbirine girdiği, hattâ tokuştuğu bir alandır. Bu yüzden, bugün, yalnız bizlerin değil o zamankilerin de bu iki

alanın hükümlerini birbirine karıştırdıkları çok olmuştur. Osmanlı sisteminin, Batı feodal sistemine bakınca karışık, en tehlikeli yanı budur ve özellikle geniş bir ekonomik ya da siyasal bunalım döneminde hem devleti hem de köylüyü yıkmaya yol açan sonuçlar yaratmıştır.

Daha kötüsü, güç olanakları yalnız devlette (bozulmuş bir devlet olsa bile) bulunduğundan, buna karşılık reayada gücün zerresi bulunmadığından meydana çıkan çatışmanın sonucu olarak, ikinci ciltte daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, reayanın kullandığı topraklar ayanların, mültezimlerin, saraylıların, paşaların, ağaların ve dererbeylerin eline geçince, Hristiyan olsun Müslüman olsun, reâyâ durumunda olanlar çok yanlış bir sömürü kargaşası içine düşmüşlerdir. Hristiyan reâyâ dil ve din örgütleri sayesinde bu sömürüye karşı gelmelerle ulusal bilinçlerini geliştirmede, Türk reayadan çok daha talihli çıkmışlardır. Türkler arasında ise «halk» adını alan reayanın böyle bir bilinç geliştirmesi, günümüze kadar bile, tam anlamıyla gerçekleşmemiştir.

BÖLÜM 14

Soru 14 : Kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi nedir?

Böyle bir devlet, (a) kendi hazinesi için tarımsal üretimi kontrolü altına alınca, (b) seferleri için ordusuna malzeme ve teçhizat sağlamak için zanaat piyasasına hâkim olunca, (c) cami, medrese, han, hamam, çeşme, köprü, su yolu, tersane, liman, gemi, yelken, çadır, kılıç, zırh gibi zanaat işlerinin üretimi piyasasına girince, (d) mücevherat, altın, gümüş, değerli taşlar, ipekli, kürk ve daha bilmem ne gibi bir alay lüks giyimin ve süslenme eşyasının en büyük ve biricik müşterisi olunca, kısaca hem tarım hem şehir ekonomisini kendine bağlı hale getirirse, hattâ bu ekonomilerin piyasasının tekel yönleyicisi olursa orada ne feodal ekonomiden, ne de serbest piyasa mekanizmasına göre işleyen emtia üretimi kapitalizminden söz etmek mümkün olur.

Bunda, devlet büyük masrafları için en büyük müşteri olarak şehir ekonomisini nasıl kendine bağlarsa, tarım ekonomisini

de alacaklısı hazine olan bir ekonomi haline getirirse o zaman ancak devletin müşteri olabileceği şeylerin dışındakileri mahallî tüketime bırakıyor demektir. Bu anlamda bu sistem ne feodaldır, ne de kapitalist (Marx, şehirlerdeki ekonominin de bu iki-yanlılığına işaret etmiştir).

Feodalizmden kapitalizme geçişin tarihi konusunda yapılan bir tartışmada, Amerikalı ekonomist Paul Svveezy ortaya dikenli bir soru atmıştı: XIII. yüzyıldan sonra feodalizm çözülüyor; kapitalizm ise ancak X V I . yüzyıldan sonra kesin biçimini almaya başlıyor. Peki, bu iki tarih arasındaki dönem, ne dönemidir? Feodalizm midir, kapitalizm midir? Karşıtı olan Maurice Dobb, bu soruya: «bu dönem hâlâ feodalizm dönemidir» cevabını verdiği halde, Svveezy bu görüşü paylaşıyor. Ancak, o da, «bu dönem kapitalizm dönemidir» diyemiyordu. Bu dönemin ekonomisine en elverişli tanımlama yolu olarak «kapitalizm-öncesi emtia ekonomisi»

deyimini ileri sürdü. Bu ekonomi artık bir «piyasa için emtia üretimi» ekonomisidir; ama, feodal üretim biçimi ve ona özgü artı değer sömürüsü eritilebilmiş değildir; yani kapitalist üretim biçimi henüz kesin ve üstün olarak kurulmamıştır.

Benim anlayışıma göre, Osmanlı sisteminin ekonomisi de böyle bir tanımlamaya uyar.

BÖLÜM 15

Soru 15 : Osmanlı ekonomisinin feodal ve kapitalist ekonomilere göre yeri nedir?

Şu halde Osmanlı sisteminde (a) Avrupa'daki XIV üncü yüzyıldan önceki yüzyıllarda olduğu gibi siyasî anlamda feodalizm yok; (b) ekonomik anlamda feodal üretim biçimi ise kısmen var, kısmen yok. Kısmen var olduğu kesimlerde «tüketim için üretim yapan» kapalı bir ekonomi devam ediyordur. Fakat kısmen yok olduğu kesimlerde devlet için emtia üretimi yapan şehir ekonomisini nakdî ve aynî gelirleri ve harcamalarıyla devlet hazinesi yolu ile finanse eden bir ekonomi vardır. Fakat bu emtia ekonomisi «kapitalist ekonomi» olmaktan çok uzak; kapitalist ekonomi olmaya doğru her eğilimi burada devlet daha tomurcukta iken budamaktadır, ileride göreceğimiz nedenler yüzünden.

Bu ayrımı yapmanın önemi, Osmanlı sistemindeki temel iç çelişkilerden birinin ve belki başlıcasının ve en önemlisinin kaynağının burada olmasındadır. Feodal ekonomi, devletin varlığı ve müdahalesiyle ve bunun sağladığı itişlerle kuvvetli

bir baskı altına sokuluyor. Ne köylü ne de bey, Batı Avrupa feodalizminde olduğu gibi, kendine buyruk bir birim içinde (fief) içinde tarımsal üretim yapmakla yetinemez. Kentlerin piyasa ve para ekonomisinin zorunu hissettiği zamanın gelişinde görüldüğü gibi, gerekli ekonomik gelişmelerin olması için (örneğin toprağın verimini arttırma, gübre, hayvan, sulama işlerinde) devlete bağlı ve muhtaçtır. Sonraları Batının kapitalist ekonomisinin etkisini hissettiği zaman o evvelce muhtaç olduğu gücün, yani devletin, yerinde yeller estiğini görmek felâketine de uğrayacaktır. Bunun en meşhur örneği, Marx ve Engels'in Hindistan ile ilgili yazılarında ve yazışmalarında gösterdikleri gibi, İngiliz idaresi nin gelişinden sonra köylünün eskiden bağlı olduğu devlet gücünden yoksunlaşarak modern ekonominin karşısında çırılçıplak hale gelmesidir.

BÖLÜM 16

Soru 16 : Osmanlı ekonomisinin ne feodal, ne kapitalist olamayışının sonuçları ne olmuştur?

Demek ki devlet gücünün varlığı gibi yokluğu da bu ekonominin neden bir yandan sırf feodal olmadığını, öte yandan da neden kapitalist üretime geçemediğini ve asgari geçim seviyesinde kaldığını bize izah edecektir. Osmanlı rejiminde tarımsal ve endüstriyel bir evrimin yokluğu yani feodal ekonomiden kapitalist ekonomiye geçemeyişin tarihsel anahtarı buradadır. Bunun sonucu olarak devlet gücü çökünce, ve onun yerine Batı kapitalist ekonomisinin etkisi başlayınca bu ikincisinin istediği ham madde üretimini geliştiremeyen yerler hem yurdun, hem dünyanın dışında kalmış olan durgun ve içine çökük ekonomiler haline yani ilkel «emtia ekonomisi» durumundan da daha geri bir duruma gelmişlerdir. Bizde köylü ile şehirler arasındaki büyük uçurumda böyle başlamıştır.

Asya veya Doğu ülkelerinde görülen ve «doğu üretim biçimi» denen üretim biçimi işte bu şartlar altında meydana gelmiştir;

yoksa bu, bu ülkelerin devlet sistemlerinin veya uygarlıklarının temelini teşkil eden bir üretim sistemi değildir! Bu noktayı yanlış anlayış, Marx'ın Doğu devletlerinin yapısı ile Doğu ülkelerinin tarım ekonomilerinin kapitalist gelişmeye yol açmadığı noktası gibi iki ayrı konuda söylediklerini, farkına varmadan, bir birine karıştırmadan doğan bir yanılgıdan ileri gelmiştir.

BÖLÜM 17

Soru17 : Osmanlı ekonomisi kapitalizme geçebilirmiydi?

Bu konuya ileride yine değineceğimiz şu soruyu sormakla başlayabiliriz: Osmanlı sisteminin «kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisinden «kapitalist ekonomiye geçme imkânları var mı idi? Bu, bugün bizleri en çok meraklandıran bir sorudur. Doğan Avcıoğlu «Türkiyenin Düzeni» adlı eserinde «vardı, fakat bu geçişi Batı emperyalizminin müdahaleleri önledi» diyor.

Gerçekten bu mümkün mü idi? Hangi şartlar altında mümkün olabilirdi? Mümkün olabilecek böyle bir geçişe, Batının müdahalesi kapitalist ekonominin emperyalizm aşamasında mı olmuştur? Avcıoğlunun yukarıda ki cevabını şu üç önemli şartı göze almadan vermek yanıltıcıdır: (1) Osmanlı sistemi böyle bir geçişin söz konusu edildiği dönemde eski yani bozulmamış hali ile mi mevcuttu? (2) Batı kapitalist ekonomisinin etkileri bu mevcut oluş veya olmayış hallerine göre hangi nitelikler de olacaktı? (3) Avrupa etkisi,

sadece endüstri ve maliye kapitalizminin Batıda kuruluşu ile m i olmuştur? (*) Tarihte olmamış bir şey üzerine bir spekülasyon olsa bile, mirasçısı olduğumuz bozuk-düzeni gereği gibi anlamak için (özellikle bugün bile hâlâ bu düzensizlikten kurtulma çabaları içinde olduğumuz için) soruya ancak bu üç şartı göz önünde tutarak cevap vermek gerekir. İleride, kitabımızın ikinci cildinde, bu bozuk-düzen sürecinin çizgisini belirtmeye çalışacağız.

BÖLÜM 18

Soru 18: Osmanlı devletinin ekonomik gücünü sağlayan kaynaklar nelerdi?

Osmanlı devletinin malî temeline bakmaklada Osmanlı devletinin mensup olduğu despotik devlet türünün özelliği gereği olarak feodalizmle anladığımız anlamdaki devletten farklı bir devlet sistemi olduğunu görürüz.

Osmanlı devletinin gelirleri ve bütçesi, esas itibariyle savaş gelirlerine dayanmıştı. Devlet hazinesine ayrılan gelirlerin en önemli parçasını «ganimetlerin beşte biri» gibi belirsiz, harp talihine bağlı bir gelir türü teşkil ederdi. Gelirlerinin diğer çeşitleri, devletin para ile ödediği eyalet askerleriyle idare ve harp ümerasına ayrılan tahsisatından başka ödemeye mecbur olduğu genel harp masraflarını sağlamaya yetecek bir halde değildi.

Bugün, devlet ve âmme işlerinin idaresi para maliyesiyle oluyor. Halbuki Osmanlılarda âmme hizmetlerine karşılık mümkün olduğu kadar az para kullanılması esastı. Ama bu,

yalnız Osmanlılara özgü bir şey değil. Para darlığı olan her ekonomide böyledir. Bir defa nafia işlerinin çoğunu devlet yapmıyor. Birçok işler vakıf gelirleriyle yapılıyor. Bunlar ise devlet maliye ve bütçelerine girmiyor. Devlet, toprak vergisi gelirlerinin önemli bir kısmını Sipahi beylerine bırakıyor. Yani ne onlara maaş veya ücret veriyor, ne de onlar topladıkları vergileri yolluyorlar, bir nevi takas yapılıyor.

Devletin asıl işi «fetih» ve «kahretmek» tir. Devlet, bu işle servet kazanıyor ve işini finanse ediyor. Bu sistemde «politik» «ekonomi» böyle bir prensibe dayanır.

İleride bu prensipin, dünya olayları karşısında önemli bir hale gelen ekonomik sonucunu göreceğiz ki oda şudur: Devlet gelirleri, harp gibi sonu belirsiz bir işe dayandığı gibi devlet harcamaları da belirsiz. Çünkü hangi yıl ne kadar ve nerede harp yapılacağı belli değil. Fazla masrafların hangi

gelirlerle kapatılacağı da belli değil. Daimî giderler ve muhassesat artınca ne olacak? Bu şartlar altında rasyonel «usul-ü-defteri»ye dayanan bir devlet maliyesi ve bütçesi olamaz.

Olabilmesi için kendi dışında dünya konjonktümünün, özellikle para değeri ve fiyat yapılarının kendi keyfine göre olması, ya da dünya ile ticaret ilişkilerini kesip kendi ne yeter bir ticaret ve maliye havzası içinde yaşaması lâzımdır Halbuki XVII. yüzyıl başından itibaren veya X V I . yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ülkeleri ticaret, piyasa, para ve fiyat unsurları açısından büyük sarsıntılar geçiren bir dış çevre ile eskisinden daha büyük ölçüde ilişkiler içine düşmüştür. Bu yüzden para münasebetleri ve para bolluğu gelince bu sistem altüst oldu.

BÖLÜM 19

Soru 19 : Bu sistemde ekonomi ve devlet ilişkileri nasıldır?

Peki ama konumuz ekonomik tarihi incelemek olduğuna göre bu işe neden devletten söz ederek başladık? Devleti, siyasal etkenler mi tayin eder ekonomimi? Bunlar ekonomik etkenlerden daha önemli ve daha mı başta gelir?

Analitik açıdan haklı, yerinde bir soru; ama bunun altında bazan tarihin ekonomik nedenlerle yorumlanmasını yapanlarda görülen mekanik bir görüş yatıyor. Onun için bu noktayı biraz eşeleyelim de neden işe böyle tersine veya tepeden başlamış gibi gözüktüğümüz anlaşılsın.

Ekonomik faktörler tarihte ekonomik ilişkilere ve topluma «güç» yolu ile hâkim olarak etki yapar. Peki bu «güç» nereden gelir? Veya ne çeşit ekonomik ilişkiler «güç» yaratır? Örneğin, neden köle veya serf veya işçi emeğinin ürününün artık-değerini alma hakkı bir güç oluyor? Veya başka bir deyimle, hangi güç bunu bir hak yapıyor? Bu hakkı yaratan

üretim araçlarının özel mülkiyetidir. Öyle ama bu hak, siyasal bir güç haline gelmedikçe sözünü dinletemez. Bundan ötürüdür ki her ekonomik ilişki veya mülkiyet ilişkisi çatışması, aynı zamanda siyasal bir çatışma olur.

Konumuz olan Osmanlı devleti gibi devlet sistemlerinde böyle bir güç hazırdan var. Yani bu güç özel toprak mülkiyeti sahibi olma hakkından gelen bir güç değil, ondan önce gelen bir güç. Soru 13 de feodalizmin ne olduğu konusunda gördüğümüz durumun tersine, devletin mülkiyet sahibi olması, elinde güç olmasından ileri gelir. Bu gücü kaybedince mülkiyet hakkını da kimse dinlemiyor, toprak kapanın elinde kalıyor ve o zaman ileride göreceğimiz «derebeylik» dediğimiz şey meydana geliyor.

Bu güç, toplumdan ve ekonomi eylemlerinden ayrılmış olan devleti yapan kişilerin elinde hazırdan bulunduğu için onlar

bu gücün gereklerine dayanarak toplumu düzenliyorlar.
«Özel mülkiyet» sahibi olanları siyasal güçten
yoksunlaştırarak ve bütün güçleri kaldırarak tek devlet gücü
altına sokuyorlar. Üretim araçlarının özel, kişisel mülkiyeti,
bir siyasal güç olmak niteliğini böylece kaybediyor. O zaman
o mülkiyet tam anlamıyla mülkiyet hakkı olmak niteliğini de
kaybediyor. Bundan ötürü toprak üzerinde kişisel tasarruf
hakkı olan reayanın hiç bir siyasal gücü yoktur.

Bu sistemlerde «özel mülkiyet yoktur» dendiği zaman
kastedilen budur, yoksa bu sistemin hâkim olduğu toplumda
toprak mülkiyeti olarak bir özel mülkiyet vardır ama bu,
siyasal güç kaynağı olma niteliğinden yoksun bir mülkiyettir.
Bir çeşit iğdişleştirilmiş bir mülkiyet! İşte bunun içindir ki
Osmanlı ekonomik tarihini incelemek için devletten işe
başlamak gerekiyor. Bu gücün ayrı dönemlerdeki
«tavır»larına bakmaksızın toplumun ekonomik durumlarını
boşuna anlamaya çalışırız

BÖLÜM 20

Soru 20 : Osmanlı düzeninin tipik örgütleri nelerdi?

Bu kitapta Osmanlı sistemi veya düzeni dediğimiz zaman, onun bir imparatorluk halinde yükselme dönemine rastlayan sürenin yapısını ve müesseselerini anlayacağız. Yani ne baştaki feodal düzenden çıkma dönemini, ne sondaki derebeyleşme dönemini kastediyoruz.

Dikkat edilecek nokta şu: bu müesseseler Osmanlı devletinin kurulduğu XIV . yüzyıl başından battığı XX . yüzyıl başına kadar hep aynı kalmış değildir. Asya tipi despotizm ya da imparatorluk modeline uygun olanları XV. yüzyıl ortasından, yani Batı Avrupa'da kapitalizme kesin olarak geçiş döneminden XVII. başına kadar ya da başka bir deyimle Avrupa'da büyük fiyat devriminin para ekonomisini geliştirdiği döneme kadarki uygulamalardır. Bu dönemdeki halleri ile bu müesseseler, bu dönemden önceki ve sonraki halde bulunan müesseselerden farklıdır.

Bir genelleme yaparsak şöyle diyebiliriz: kapitalizm öncesi ekonomilerde feodal model ile merkezîyetçi model arasında süregelen bir çatışma vardır. Ekonomilerinde böyle çatışmalar bulunan devletlerin çoğu âdeta bir uçtan öteki uca gidip gelen saat rakkasını hatırlatır. Tarihleri bir uçla öteki uç arasında sallanır durur. (Bunun en tipik örneği Bizans devletidir.) Rakkas iki uçtan birinde durdu mu o devletin ve altındaki ekonominin ya taşlaştığına yada toz haline getirildiğine hükmedebiliriz. Osmanlı sisteminde rakkasın genel eğilimi (daha az ölçüde Bizans tarihinde olduğu gibi) Asya modeline doğrudur. Klâsik Osmanlı sisteminin rakkasının allak bullak oluşu üzerine en büyük etkiyi yapan olayın yani Osmanlı sismoğrafyasını darmadağın eden büyük bir sarsıntının ne olduğunu, rakkasın ne feodalizme doğru ne de kapitalizme doğru yönelemeyişinin, kısası, bozuk bir saat gibi işleminin nedenlerini ileride, ikinci ciltte göreceğiz

BÖLÜM 21

Soru 21 : Osmanlı sisteminin despotizme eğilimli olduğunu nereden biliyoruz?

Osmanlı tarihinde genel eğilimin despotizm modeli ne doğru olduğuna nasıl hükmediyoruz? Bu modelin bize gösterilen müesseseleri sadece hükümdarların ve adamlarının kafasında yaşayan muhayyel bir ideal olmasın? Böyle düşünenler var. Bunlar: «Siz 'Osmanlı sistemi şöyledir böyledir' diyorsunuz ama bunlar yalnız yazıda, teoride var; gerçekte böyle değildi» diyorlar.

Olaylar bu iddianın tersini gösterir. Osmanlı müesseseleri gerçekte yazıda veya teoride yok. Tersine, yalnız eylemde var. Bunların yazıya geçmesi ve ideal bir model olarak gösterilmesi, bu müesseselerin bozulduğu ve diriltilmeleri istendiği zaman başlamıştır. Koçi Bey, Hezarfen Hüseyin, Kâtip Çelebi gibi yazarların yazılarında görüldüğü gibi. Bundan ötürü, sistemleştirilmiş olarak klasik Osmanlı müesseselerine ait bilgilerimizin çoğu, bu sistemin bozulduğu zamanında yazılmış olan yazılardan geliyor. Bu müesseselerin

daha önce uygulandığı zamanlar da, bunları ideal bir sistem biçiminde yazıya geçirmeye kimse önem vermemiştir. Çünkü herkes normalin bu olduğunu sanıyordu. Tıpkı Avrupa'da feodalizm döneminde feodalizmden söz edilmeyişi gibi. Demek ki bunlar nazariyede kalmış şeyler değil. Eylemde ve parça parça uygulamalarda yaşanmış, sonra teorisi yapılmış şeylerdi. Böyle ise, bunlar nazariye veya fikirlerin mahsulü değil, şartların zorunlamalarının gerçekli sonuçları olarak meydana gelmişlerdir.

Bunların nazarî bir plânda olmayıp da gerçekte tarih boyunca adım adım uygulandığını bize gösteren diğer bir delil, feodal uygulamalara karşı olumsuz siyasetlerin Osmanlılarda ta baştan kendini göstermesidir. Osmanlı hükümdarları gerek Anadolu'da, gerek Balkanlar da feodal nitelikteki beyliklerin yaşamasına engel olmuşlardır. Ya güçlerinin yettiği yerlerde bunları yok etmişlerdir, ya da

güçlerinin yetmediği hallerde, bunların hem ekonomik hem politik yetkilerini kendi zaptları altına aldıktan sonra onların beyliklerinin, prensliklerinin sözde devamına göz yummuşlardır. Osmanlı imparatorluğunun sınırları boyunca Balkanlardan Doğu Anadolu'ya oradan Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar feodal beylikler bir şerit halinde yaşamışlardır, ama ya bunların kendileri bir imparatorluk gücüne muhtaç olduklarından, ya da bunların üstüne Osmanlı sistemini tepeden oturtmaya devletin gücünün yetmemesi yüzünden bir uzlaşma yapılmıştır. Bu uzlaşma sonucu olan istisnaların varlığı, kaideyi kaldırmaz.

Osmanlı despotizminin ilk kurucusu ve kanuncusu olan Fatih Mehmet, Avrupa'ya karşı ilgi göstermiş bir hükümdardı. Orada işine elveren usul ve müesseseleri alabilecek bir adamdı. Fakat gözlemleri Avrupa'nın ne feodal usullerini, ne hükümdar üstünde papalığını, ne de İtalyan şehir oligarşilerini beğenmesine yol açmamış; en sonunda sünnî (ortodoks) Doğu müslümanlık devlet modeline dönmüştür. Bu sistemin ikinci ve son kanuncusu olan Kanunî Süleyman, karşısındaki rakibi Beşinci Şarl'ın bir imparatora bulunması gerekli güçlerden yoksun olduğunu anladığı zaman şaşmıştı. Çünkü bu sözde imparator hâlâ Orta Avrupa feodal lordlarının kendisini imparator seçmesine muhtaçtı. Osmanlı sistemi böyle bir anlayıştan uzaktır.

Bunların fikir kaynakları bakımından baktığımızda da, Osmanlıların İstanbul'un fethinden sonra eski Asya sistemi modellerini gösteren fikir kaynaklarına dönmekle

yetindiklerini görürüz. Hem İran - Selçuk, hem Bizans uygulamalarını kendilerine örnek almışlar ve bunları Fıkıh okulları arasında aslında böyle bir sisteme imkân veren, ona açık kapı bırakan Hanefî hukuku ile uzlaştırmalardır. Bu işin en büyük ustası da Kanunî Süleyman zamanının Şeyhülislâmı Ebussuut olmuştur.

Fakat bu sistem bozulduğu, hattâ daha sonra (ikinci ciltte göreceğimiz gibi) artık geçerliği olamayacağı görüldüğü zaman bile yalnız kullanılan terimlerde değil, fikir eğilimlerinde de aynı düşünün hâlâ o yönde inatla yürümekte olduğunu görürüz. Bazı noktalarda Tanzimat'a, Meşrutiyete, hatta Cumhuriyete kadar. Devlet, toprak üzerindeki mülkiyet hakkını hiç bir zaman terk etmemiştir. Ondan malî geliri toplayamayacak kadar güçsüzleştiği zamanlarda bile, başka vasıtalarla bu hakkına da yanmıştır.

BÖLÜM 22

Soru 22 : Osmanlı düzeninin niteliği nasıl unutuldu?

Fakat, bugün Osmanlı imparatorluğunun yükselme dönemindeki siyasal yapısını ve müesseselerini anlamakta neden güçlük çekiyoruz? Bizim bugünkü Türkiyemizin bir iki yüzyıl gerisinde böyle bir sistem varken, bunu bizim iyi bilmemiz, özünü kavramamız gerekirken, bunun böyle olmayışının önemli nedenleri var.

Osmanlı sisteminin düzensizliği veya bozuk - düzen olması döneminden sonra (XIX . yüzyılın başında) tam bir «ihtilâl» yâni anarşi hali geldiğinde Osmanlı dedelerimizin kafası da bir çeşit koma haline girmişti. Bu koma halinde iken tarihsel bilinçte yok olmuştu. Son Osmanlı vak'a - yazarı Asım'dan Cevdet Paşa ve Namık Kemal zamanına kadar Osmanlı tarihi yazılmadı. Bu koma halinden I I . Mahmut'un ıslâhat teşebbüsleri döneminde çıkılınca, okur yazarlarımızın Osmanlı tarihini unuttukları görüldü. Bir çeşit bellek kaybı oldu. Onun için düzensizlik döneminden önceki düzenin niteliği unutuldu.

Yeni Osmanlı tarihçiliğinin adı geçen iki etkili temsilcisini karşılaştırırsak görüş değişikliğini anlarız. Birincisi, Cevdet Paşa, medreseden yetişme. Bu bakımdan Osmanlı sistemini adamakıllı unutmuş olması gerekirdi. Çünkü bizde politik anlayışı olmayan, ulusal kültürden ve toplumdan kopmuş kişiler, Osmanlı sisteminin çökme yıllarında medreseden yetişen ulema olmuştur. Bütün bildikleri Hazreti Muhammed ve Hazreti Ömer devleti. Dilleri Türkçe değil, Arapça. Türkçeyi evde karıları ve çoluk çocuklarıyla konuşurken, bir de çarşıda pazarda avam halkla işleri olduğunda kullanırlardı.

Öyle olduğu halde, Cevdet Paşa bu çeşit ulemadan değildi. Klâsik Osmanlı sisteminin bozuk biçimini en iyi kavrayan bir tarihçi oldu. Namık Kemal ise «ideal» Osmanlı sistemini keşfe çalışan bir sanatçı. Tanzimatta en büyük Osmanlı tarihini bir Avrupalının (Von Hammer'in) yazmasına,

tarihinde yer yer sert yargılar vermesine tepki olarak Osmanlı tarihinin «doğrusunu» yazmaya kalktı.

Namık Kemal, Osmanlı sisteminin özünü, ideal modelini, devletin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde aradı. Cevdet Paşa eski Osmanlı sisteminin nasıl yıkıldığını Tanzimatçılara göstermeye çalışırken, Namık Kemal eski Osmanlı sisteminin büyük yanlarını göstermeye çalışıyor: Büyük hükümdar, büyük vezir, kahraman sipahi, namuslu âlim! Cevdet tutucu, fakat realist; Kemal ilerici ama idealist, daha doğrusu hayalci. Fakat Osmanlı düzeninin temellerinin yıkılışının ekonomik nedenlerini bulma işinde, ne birincisi Osmanlı devletinin çöküşünün ekonomik nedenlerini kavrayabildi; ne de ikincisi Osmanlı yükselişinin ekonomik niteliğini kavrayabildi.

BÖLÜM 23

Soru 23 : Osmanlı düzenini yanlış görmeler nasıl başladı?

Tanzimat döneminde, az çok Batı tarihçiliği şekline uyan, fakat özünde Osmanlı kafasıyla yazılmış ve bütün Osmanlı tarihini kapsayan «Netayic-ül-Vukuat»m yazan, bir vesile ile bu noktayı bize aydınlatacak bir durum anlatıyor. Bu tarihin yazarı olan Mustafa Nuri Paşa tam bir bürokrat. Ne Cevdet Paşa gibi ulemadan, ne de Namık Kemal gibi hayalci idealist aydın. Osmanlı sisteminin ölüsü zamanında bile, o sistemin hâlâ sürüp giden bir yanı ile yani maliye ve toprak meseleleriyle uğraşan iki dairesinin (Evkaf ve Defter-i Hakanî) Nazırlığını yaptığı için bu işleri çok iyi biliyordu.

Kitabının bir yerinde (1860- 1870 yılları arasına değinen bir olayla ilgili olarak) sözünü ettiğim yanılmaların başlaması ile ilgili olarak şöyle der:

«Maliye hazinesi memuriyetlerinde bulunduğumuz âvanda Karadağ hududu tahdit olunup İşkodra mülhakatında bir

miktar arazi Karadağlular tarafında kaldığından sahiplerine canib-i devletten tazmin suretiyle arazi verilmek lâzım gelmişti. Ânın üzerine Meclisi Mahsus kararıyla gelen buyrultunun meali «geçende İşkodra'da bir timar mahlûl olmuştur. Bu timarın arazisi tazmin verilecek adamlara taksim olunsun» hükmünü şâmil olmağla timar demek çiftlik demek olmadığı ve timar dahilinde bulunan tarlaların sahipleri bulunduğu cevaben iş'ar olunmuştu. Bir de zamanımızda kaleme alman tarihler den Hayrullah Efendi tarihinde padişahan-ı izam hazeratını vâridat-ı mahsusaları hâs namiyle birtakım çiftli- kâttan ibarettir denilip halbuki çiftlik ile hâs beyninde fark-ı azîm olduğu ve timar ve zeamet ve hasların külliye ilgası yirmi otuz senelik şey bulunduğu halde bu veç hile ahvallerinin unutulmasına nazaran daha sonraları bütün bütün malûm olmayacak bir hale geleceği mütalâası na mebni...» bu izahatı yazıyorum, diyor.

Demek ki Hayrullah efendi gibi bize göre hayli kudemadan sayılacak bir zat bile «has» ile «çiftlik» arasın daki farkı bilemeyecek kadar Osmanlı müesseselerine ya bancılaşmış bulunuyordu. Fakat Mustafa Nuri Paşanın sözlerinde geçen «sahip» kelimesinin yanıltıcılığı üzerine de dikkati çekerim. Halbuki bu tarihçi, timarlardaki si pahinin neye, çiftçinin neye sahip veya malik olduğunu çok doğru olarak biliyordu. (Bu noktalara ileride, ikinci ciltte döneceğiz.)

Fakat Tanzimattan daha sonraları bu unutkanlık âdeta zorunlu bir hale bile geldi. Abdülhamit zamanın da ve özellikle Meşrutiyet gelince, okumuşlar arasında Avrupa politik sistemleri ömek olarak bir ideal gibi alınınca bu örneklerle uymayan Osmanlı sistemini inkâr edecektik, ister istemez onu unutmalydık. Çünkü geçmişte olup geçen şeyler belleklerde yaşadıkça ona bağılıktan kurtulunamaz. Özellikle birinci cihan savaşı sonunda Osmanlı devleti devletler dünyasından kalkınca (uzun bir hasta adam olma süresinden sonra bu mukadderdi) o faslı kapattık; yeni bir millî devlet sistemi kurma dönemine geçtik. Osmanlı sisteminden ve onun tarihinden ellerimizi yıkadık. İşte bu nedenlerden ötürü bugün de Osmanlı tarihi ne dönüp baktığımız zaman bu tarihin içinde devlet bize, vaktiyle Avrupalılara görüldüğü kadar acayip bir tûba ağacı gibi gözükür. Bu sistem, bizim bugünkü politik kavramlarımızın tepetaklak edilmesiyle anlaşılabilir. Şimdi ben örneğin bu konuları XVI . yüzyılın okumuş yazmış bir Osmanlı efendisiyle konuşsam, efendi hazretleri, kasıklarını bastıra

bastıra bir alay güler, «A efendi, sen nice âdemsin. Hiç öyle senin dediğin gibi seçimle, oyla, halkla, partilerle, parlâmentolarla, cumhurbaşkanları ile devlet olur mu?» diye şaşar şaşar da kalırdı.

Ben onların bize şaşmasına şaşmıyorum da bizim onlara şaşmamıza şaşıyorum. Çünkü biraz dikkatle bakarsak ve bir de biraz eski Osmanlı sistemini öğrenirsek görürüz ki biz sandığımız kadarda Osmanlılıktan çıkmış sandığımız kadar Batı müesseselerini anlamış ve almış değiliz. Osmanlılardan kalma izler hâlâ yaşıyor içimizde ve aramızda. Örneğin bir başbakan «Biz sandıklan çıktık» dediği zaman demokratik devletin bir prensibine dayanarak hükümetinin meşruluğunu anlattığını sanıyor. Halbuki demokrasilerde sandıktan çıkmış olmak, diğer sınıfların temsil edilme haklarını tanımamak için bir meşruluk temeli değildir. Bu söz demokrasiye değil, «Biz Hacı Bektaş ocağının erleriyiz» diyerek her istediklerini yapmak için bundan meşruluk kazandıklarını sanan yeniçerilerin ağzına ve kafasına uygun bir sözdür.

BÖLÜM 24

Soru 24 : Devlet ve toplum ilişkilerinin çeşitleri nelerdir?

Bizim eski Osmanlı sistemini yadırgayışımıza, XVI . yüzyıl efendisinin kasıla kasıla gülmesinin asıl nedeni şu: Bizim bugünkü anlayışımıza göre devlet, siyasal bir nitelik olarak örgütlenen bir toplumu ifade eden hükmî bir şahsiyettir.

Bugün devlet dendiği zaman halk sınıflarının siyasal iradesine dayanan devlet anlarız. Bu sistemin inceliği, devleti yönetecek olan kanun yapıcı parlâmentonun, onun seçtiği ve güvenoyu ile yerinde tuttuğu veya güvenini kaybedince düşürdüğü hükümetin dört beş yılda bir halk sınıflarının oylarını toplayarak, onların isteklerine göre, kurulması veya değiştirilmesi usulüdür.

Tabiî bu iş çok çapraşık ve çatışmalı bir iştir. Nedeni şu ki devletin temsil ettiği toplum birbirinden farklı çıkarları olan halk sınıflarına bölünmüştür. Bugünkü devletlerin çoğunda bu sınıflar başlıca toprak sahiplerinin, sermaye sahiplerinin, emek sahiplerinin haklarıdır. Toprak, sermaye, emek başlıca ve en önemli güçlerdir. Bu güçlerin çıkarları birbirine uymaz, hattâ çok kere bir birine çatışkıdır. Bu yüzden siyaset bu

sınıflar arasında ki yarışma ve çatışmalarla geçer. Eğer bir toplumda devlet egemenliği bu üç sınıftan yalnız birinin elinde olsa ve diğer sınıflar hükmedilen tek bir sürü haline getirilse orada siyaset yerine adamakıllı savaş çıkar öldüresiye. İhtilâller böyle olur. Fakat halkın pek çoğunun bunların ya dışında ya da arasında kalmış olduğu hallerde siyaset bu üç sınıf insanların, halk kitlelerinin çoğunluğunu kendi yanlarına çekmek, onların oylarını kendi adamlarına kazandırmak yarışı olur.

İşte Osmanlı sistemi gibi sistemlerde bunlar yok. Çünkü o, halk sınıfları yani toplum iradesine dayalı kurulu, onu temsil eden bir sistem değil. Bunu sınıflar üstü, «kerim» bir devlet sanmak da gülünç bir şey. Böyle bir devletin kerimliği olsa olsa ancak bir atın sırtına binmiş süvarinin atı ile ilgilenişi cinsindendir. Evvelce söylediğim gibi, gücü yetenler birleşip atın yularlarını ele geçirirler ve sırtına atlarlar. Yularları, dizginleri mahmuzlan bir iyice ele ayağa geçirirler. Toplumdaki sınıfları atın başı, gövdesi, bacakları misali hükümleri altına alırlar. Atı seyisleri vasıtasıyla timar etmeye,

besili tutmaya gayret ederler, sonra da mahmuzları basıp alabildiğine koşturarak kullanırlar.

Olur mu böyle şey diyeceksiniz. Oluyor. Hem de nasıl! Şair Eşrefin bir sözü var:

«Nasıl zincire vurdu yirmi milyon şiri bir maymun»

Eşref, Abdülhamit'i kastediyordu. Abdülhamit bu Osmanlı sistemi çeşidinin suyunun suyu olduğu bir devir de yetiştiği zaman bile o eciş bücüş haliyle atın sırtın da 30 küsur yıl mahmuz çaktı. Artık ötekilerini varın siz kıyas edin.

BÖLÜM 25

Soru 25 : Osmanlı düzeni hangi sınıflara dayanıyordu?

Görüyoruzki bu sistemde devlet ve hükümet, halk sınıflarının çıkarlarını ve isteklerini temsil etmez. Onun için Osmanlı sistemi hangi sınıflara dayanıyordu diye soru sormak abes. Hiçbir sınıfa dayanmıyor, sınıfları devlete dayandırıyor. Devletin sınıflara dayanacağı fikri de yoktur zaten. Tersine, böyle bir fikir en korkulan bir fikirdir. Toplum sınıflarının devlette bir rolü olması onlarca düzene «ihtilâl» getirir.

Osmanlı devleti gibi devletlere «devlet» derken de sözümüzü çok dikkatle kullanmalıyız. Osmanlılar ve onlardan öncekiler «devlet» dedikleri zaman bizim bugün anladığımız gibi hukukî bir hükmî şahsiyet olan bir kuruluş anlamazlardı. «Devlet» sözcüğü Arapçadan gelir ve ta XIX. yüzyıla kadar bugünkü anlamı taşımazdı. Arapçada «devlet», feleğin çarkının dönüşünün bazı kişileri «talihli» kılması demekti. Bunun içindir ki Kanunî Süleyman:

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi dediği zaman «devlet» sözcüğünü bizim anladığımız anlamda kullandığını sanırsak yanılırız. Bu iki dizedeki sözleri bugünkü dile serbest çeviri ile dökersek anlamı şöy le olur: «Hayatta en değerli şey mutluluktur; mutlulukların en yücesi ise bir solunumluk doğruluktur.» Buradaki «devlet», bugün anladığımız anlamdaki devlet değildir. (Yüce padişah ilk bakışta görüldüğü gibi banal bir söz etmemiş; sûfiyan güzel bir söz etmiş)

Asıl önemli olan şey devlet değil, hükümdar ve onun adamlarıdır. Bunlar en yüksek güç yerine gelme talihine uğramış, başlarına «devlet kuşu» konmuş talihliler olduklarından kendilerini devletli sayarlardı. Devlet bir müessese değil, güç sahibinin bir sıfatıdır. Çiftçi nasıl çiftli

çubuklu, zenaatkâr nasıl iş yerli ve araçlı, tüccar nasıl paralı
ise baştakiler de devletlidir.

Bizde ancak Yeni Osmanlılar çağında devlet sözcüğü modern anlamım almağa başladı. Padişahlar için bu çeşit kavramlar «zındıkça» fikirlerdi. Bugün bile okur yazar devlet adamlarımızın, «devlet» ile «toplumsal sınıflar» karşı karşıya getirildi mi tüyleri diken diken olmuyor mu? Demokrathık tasladıkları halde bunlar bile Osmanlılıktan henüz çıkmış değillerdir. Demokratik sistemde toplumsal sınıfların hakları veya güçleri, devletin yeteneklerinden önce gelir ve onların üstündedir. Despotik sistemde ise bu iş tersine!

KISIM 2

II. BÖLÜM

BÖLÜM 1

Soru 26 : Osmanlı sisteminde neden devlet toplumdan kopuk bir güçtü?

Bu yüzden bizim alışık olmadığımız bir usul meydana çıkıyor: bu sistemlerde, takdir edersiniz ki, böyle bir devleti elbette bir padişah, hadi bilemedin beş on vezir idare edemez. Başka daha çok adam lâzım. Eli kalem ve yada kılıç tutan kişiler çok önemli, bu devletlerin ayakta durabilmesinde. Osmanlı devletinin askerlik bölümünü bırakın, bürokrasi bölümünde bile baş döndürücü bir örgütlenme var.

Peki, nereden bulunacak bu adamlar, eğer, modern devletlerde olduğu gibi, toplumun sınıflarına dayanılmayacaksa? Asya ve yakın doğu tarihinin binlerce yıllık denemeleri bu yolda çok metodlar öğretti insanlara Osmanlılara gelinceye kadar, Osmanlılar da bu usullerin en ustalıkla olanlarını uyguladılar.

Esası şu: devleti toplumun sırtına bindirecek ve orada tutacak adamlar elbette havadan gelecek değil; yine bir

toplumdan gelecek. Ama bunlar toplumdaki sınıflarından oldukları gibi gelirlerse, tam anlamıyla devlete kapılanmadan sadece bir âmme görevi yapmak için gelirlerse bunlar devleti kendi sınıflarının çıkarlarına, isteklerine göre yöneltme eğilimini gösterecekler. Halbuki bu sistemlerde bu caiz değil.

Neden? Çünkü toplum başka devlet başka: toplum, onların deyimiyle «reâyâ» yerden bitme bir şey. Devletse gökten inme, dışarıdan gelme bir şey('v). Osmanlı kafasına göre, toplum «reâyâ» ve «berâyâ» yani köylü ve kentli halktır. Devlet ise efendi veya babadır. Bulunduğu yere Tanrı tarafından getirilip konmuştur. Bu inanca göre, topluma devlet arasında doldurulmaz bir uçurum olacaktır.

Bu iki varlığı İslâm ve Osmanlı yazarları çok defa ve açıkça «sürü» ile «çoban» a benzetirlerdi. İsterseniz atla binicisine benzetelim biz. Hiç sürü ile çoban, atla binici bir olabilir mi?

Bunun içindir ki XVI.yüzyıl Osmanlı efendisine siz demokraside halkla devletin eşitliğinden veya birinin ötekine dayalı oluşundan söz ederseniz size güler de güler. «Olmaz. Eğer öyle olursa o toplum hayır etmez, o düzene ihtilâl târi olur, devlet yaşayamaz» der. Bir toplum daima bir çobana ihtiyacı olan bir sürüdür. Sürüdeki koyunlar sınıf sınıf; kimi meler, kimi otlar, ki mi süt verir, kimi çiftleşir, kimi yavrular. Bunlar onların işi. Fakat çobanın işi onları gütmek, onlara iyi bakmaktır. Yazarlar padişahlara hep bunu öğütlerlerdi.

(*) Doğu ülkelerinin bir haylisinde, dinastiler ve dayandıkları organlar dışarıdan gelmedir. En tipik örnekleri Hindistan' daki Moğul öncesi ve Moğul dönemi devletleri, Selçuk devleti, Mısır'daki Türk, Küri, Çerkeş dinastileri. Bunların bazılarının hükümdarlarının Türk soyundan olduğuna bakarak, toplumlarının «reâyânsının da Türk olduğunu sanmak safdillik olur. Bir kısmı kısa süre içinde Türklüğünü unutturdu; çünkü bu sistemlerde hükümdarın milliyeti önemli bir mesele değildir.

BÖLÜM 2

Soru 27 : Osmanlı devleti örgütleri toplumdan nasıl kopardı?

Şu halde devletin hizmetlerinde kullanılacak kişileri (ki âmme işi yapmıyorlar, hükümdara hizmet işini yapıyorlar; hükümdarın yanaşmaları, uşaklarıdır) toplumun kendi işlerine göre ayrıldığı sınıflardan koparıp almak, bu yetmezse toplumun dışından sağlamak, toplumda yaptıkları işlerden tüm başka olan bir işe yani toplumu gütmeye hizmete koymak için yetiştirmek en önemli sorunlar olur.

Osmanlı rejiminde, devlet katı organları ile toplumun sınıfları birbirinden ayrı tutulacaktır. Bunlar birbirine girmeye, birbirine karışmaya başladı mı sonuç, düzene «ihtilâl târi» olmasıdır. Gerçekten de öyle oldu. Osmanlı sisteminin kendi içindeki ve kendi prensibine zıt sonuç yaratan ikinci çelişiklik budur. Çünkü bu devlet kendi benzerlerinde olduğu gibi, devlet ile toplumsal sınıfları ayırma prensibine göre yürüdükçe, bu kitabın ikinci cildinde göreceğimiz gibi, öyle sonuçlar meydana geldi ki bunlar ayrılma yerine birbirine

girmeye başladı. Marx'ın dediği gibi «her sistem kendi kuyusunu kendisi kazar». Burada da öyle oldu.

BÖLÜM 3

Soru 28 : Devletin altındaki toplumun ekonomik sınıflara nelerdi?

Namık Kemal'den beri eski Osmanlı sistemini romantikleştirenler «bu sistemde sınıf ayrımı ve çatışması yoktu, çünkü devletin adaleti toplumu düzenler, buna imkân bırakmazdı» derler. Bugün buna «kerim devlet» diyenler bile oldu.

Her sistem kendi zıddı ile karşı karşıyadır; eğer öyle ise bu görüş durumun ancak bir yanını yansıtır, tamamını yansıtmaz. Gerçekte Osmanlı sisteminde devlet adaleti ve düzenlemesi vardı ama, bu hiç bir zaman toplumu sınıfsız imtiyazsız bir birlik haline getirme amacını gütmeyiz, bunun tersini güder.

Bu devlet sisteminin toplum anlayışında toplum tek, bütün bir parça değil. Bölük bölük, tabaka tabaka. Sonra bunlar birbirine eşit de değiller. Her birinin ayrı yeri ve adı var. Üstelik her birinin içindeki kişilerin o bölük veya tabakada çakılı kalmaları da gerekli.

Demek ki toplum bölüklü ve tabakalı ve statiktir.

Anlattığımız çeşitten bir devlet düzeni, ancak böyle koyun sürüsüne benzetilen statik bir toplumun üstünde durabilir. Sürekli değişme eğiliminde bulunan bir toplumun üstünde böyle bir devlet düzeni duramaz. Tepe taklak yuvarlanır. Onun için Osmanlı idarecileri ve yazarları hep «düzen» (nizam) dan söz ederler. Onun zıddı, devletin yok olması demektir.

Az önce «tabaka» dedik, doğrusu «sınıf» demek olacaktı. Gerçekte de bunlar «sınıf»; ama tepedeki devlet onları «sınıf» olmaktan yoksunlaştırır. Toplum bölümleri ve tabakaları ekonomik yarışmaya ve çatışmaya girebildiklerinde «sınıf» olurlar. Halbuki Osmanlı düzeninde «devletliler» bunu önlemeye çalışırlar. Bunların her birini vücudumuzda ayrı görevler yapan organlara benzetirlerdi. Her bir organ ancak

bütün vücudun yaşaması ve sağlığı için ayrı işler yapar
denirdi. Bugün bile hâlâ bu kafada olanlarımız yok mu?

BÖLÜM 4

Soru 29 : «Memalik-i mahrusa» ne demektir?

Bu organlaştırılmış sınıfların en önemlisi ve çoğunluğu çiftçi sınıfıdır. Hem o zamanın ekonomisi açısından, hem de devlete en lüzumlu işi yaptıklarından ve en lüzumlu verimi verdiklerinden. Osmanlı ekonomisi köylü sınıfı ve toprak ekinciliği üzerine otururdu. Ekilebilir topraklar devletin zapt ve himayesi altında sayılırdı. «Mülk»ün, yani toprak üzerine gücün en üstün efendisi devletti.

Bundan ötürü Osmanlı devleti kendini en çok «Memalik-i Mahrusa» terimi ile tanımlardı. Bu terimin ger çek anlamı sonradan unutulurak «Memalik-i Mahrusa-i şahane» biçiminde ta Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı imparatorluğunun adlarından biri olarak kullanılırdı. «Memalik-i Mahrusa», devletin hükmü altındaki tarıma elverişli bölgeleridir. Osmanlı Mülkünün yani devletin temeli, «Memalik-i Mahrusa», yani devlet koruması ve kontrolü altındaki topraklardır. Bu kitabın ikinci cildinde

göreceğimiz gibi, önemli ticaret merkezi olan ve devlet için büyük gelir kaynakları olan şehirlere de «mahrusa» şehirleri denirdi. Buralarda ticaret ve zenaat devletin tekeli altındadır. Devlet bu hakkını kendi adına gelirleri toplayan kişilere «tefviz» eder, yani onlara yetkisinin bir parçasını, bir karşılığı olmak şartıyla, bağış lardı.

BÖLÜM 5

Soru 30 : «Mülk» ve «Mülkiyet» ne demektir?

Köylü nüfusun, Osmanlıların (yani devlet katındaki kişilerin) reâyâ (sürü) dediği halkın işi tabiatten yiyecek maddeleri yetiştirmek, hem kendilerini, hem şehirli nüfusu, hem de devletlileri beslemek, birde devletin önemli bir asker kolunun masraflarını ödemektir.

Bu ödemeye vergi diyoruz. Bu, köylünün ödemekle mükellef olduğu toprak kirasıdır. Köylü neden kira öder? Çünkü toprak veya memleket veya «arazi-i memleket» devletin «mülk» üdür, köylünün mülkü sayılmaz; ama hukukçunun «müstecir» saydığı köylü, kirayı ödedikçe sürdüğü toprağın kendi toprağı olduğunu sanır ve bu sanı ona yeterdi. Zaten köylünün dili olan Türk dilinde «mülkiyet» sözcüğü de yoktur. Tarih-yazar Mustafa Paşa bile, yukarıya aldığımız sözlerinde, timarlardaki toprakların «sahip»leri olduğunu, bu sözcüğün «mâlik» anlamına gelmeyeceğini bildiği halde kullanıyor.

Bugün «mülk» dediğimiz zaman «mülkiyet hakkı» dediğimiz hakkın gereği olan bir maliklik veya sahiplik anlarız. Halbuki Osmanlı sisteminde «mülk» devletin sahibi olduğu şey demektir ve bu bir güçtür; gücün toprak üstündeki görüntüsüdür. Osmanlı sisteminde «mülk» devletin elinde olan güçtür. Arapçadan gelen bu sözcüğün batı dillerindeki karşılığı «dominium»dur. Halbuki Fransızca'yı alırsak mülkiyet konusu olan mülke «propriete» denir. Bizim bugünkü «mülk» sözcüğümüz bu sonuncu anlama gelir. Osmanlı düzeninde ise «mülk» ve «devlet» aynı şeylerdir. Devletin temeli mülktür, yani topraklar üzerine egemenlik ve «dominium»dur (*).

Köylü «bu tarla benim malımdır» der, «benim mülkümdür» demez. «Mal» ise Osmanlı dilinde «emtia» demek değil, gelir getiren bir araç veya kaynak demektir. Köylü için önemli olan şey toprağı kendi mülkü sayması değil, kendi malı

olması, yani toprak üzerine egemenlik değil, toprağı ekip biçmek, kullanmak, onu geçim sağlama aracı olarak kullanabilmektir.

Bugün biz buna «tasarruf» yani kullanma hakkı diyoruz; bu da bugünkü hukukta bir mülkiyettir. Alınır, satılır, mirasla geçer, feragat edilebilir. Toprak üzerindeki devlet mülkiyeti ise (yani Osmanlı tâbiri ile mülk ise) alınmaz, satılmaz, feragat edilmez, mirasla da geçmez. Siyasal otorite olduğu sürece o hak vardır ve onunla durur. O hak olmadı mı, siyasal otorite de yok olur, yada siyasal otorite yok oldu mu o hak da yok olur. Mülk olan toprak üzerine başkası egemenlik iddiasına kalkınca, o zaman «Ağalık» başlar; «Derebeylik» biçimine de dönüşebilir. Bu yöndeki gelişmeyi ikinci ciltte göreceğiz. Osmanlı düzeninin temelini çürütmesi bununla başlar.

Bugünkü devletler egemenliklerini bu çeşit bir hakka dayandırmıyorlar. Onlarda toprak mata'dır, her mülkiyet objesi gibi bir nesnedir. Özel kişilere ait bir haktır. Osmanlı sisteminde ise devletin reayası olmayanların yani yabancıların toprak üstünde, yani devletin mülkü üzerin de, mülkiyeti veya tasarruf hakkı olamazdı. Bu, devletin toprak üzerindeki «rakabe» sine yani boyunduruğuna aykırı sayılırdı.

Bundan ötürü, bu düşünün sürmesi sayesinde yabancılar yani reâyâ olmayanlar Osmanlı devleti toprakların da toprak sahibi olamamışlardır. Tanzimat döneminde Avrupa diplomatları «toprak özel kişi mülkiyeti konusu olmalıdır,

sizde böyle olmadığından geri kaldınız» diyerek bu hakkı elde etmeye çalışıyorlardı. Bu hakkı elde etmiş olsalardı Türkiye Cezayir'e ya da Hindistan'a dönecekti. Yine aynı düşünce iledir ki 1858 de Arazi Kanunu yapıldığı zaman, eski Osmanlı toprak mülkiyeti düşünüşünden vazgeçilememiştir.

Türkçede «mülkiyet» karşılığı sözcük yok. Buna karşılık «elinde olmak» var. «Malik olmak», «sahip olmak» Arapça sözcüklerden yapılmadır. Özel mülkiyet kavramı bize Türkçeden değil, Arapçadan yani İslâm hukukundan gelmiştir. Özel mülkiyet müessesesini biz Arapça bir sözcüğün yardımı ile kendimizi zorlayarak söyleyebiliyoruz.

Roma hukukunda olduğu gibi, İslâm hukukuna yani Fıkh'a göre de özel mülkiyet var. Osmanlılar da İslâm hukukunu kabul ettikleri gibi bunu da kabul ettiler, ama yalnız şehir toprakları için. Osmanlılar İslâm hukukunu özel hukuk olarak kabul ettikleri halde bunu tarım topraklarına genişletmediler. Tarım topraklarını devlet hukukunun konusu saydılar.

(*) «Adalet mülkün temelidir» sözünü Türkçeyi çok iyi bildiği sanılan bazı aydın yazarlarımız 27 Mayıs devrimi sıraların da «adaletin temeli mülkiyettir» şeklinde anlamışlar.

BÖLÜM 6

Soru 31 : Köylü (reâyâ) sınıfının durumu ne idi?

Bu rejimde toprağı işleyen köylünün durumu ne idi? Köylünün hakkı, devletin «rakabe»si altında olan toprağı kullanma (tasarruf etme) hakkıdır. Bu hak mi rasla geçen, daimî olan bir haktır. Ama mutlak anlamda bir özel mülkiyet hakkı değildir; çünkü bu anlamdaki haktan birçok eksiklikleri var; hele siyasal güç sağlama niteliğinden tüm iğdişleştirilmiş olan bir haktır.

İşte bu hak karşılığındadır ki köylü devlete toprak kirası borçlu. Üretiminin artı-değer denen parçasının karşılığını devlete vermeye mecburdur. Bu toprak kirası köylünün ödediğı vergilerin en önemlisini teşkil eder. Devlet bunu, köylüyü koruması karşılığı gerekçesiyle alır, daha doğrusu kendisi borçlu adamına kendi adamına, yani sipahiye maaş ödeme yerine bunu verir ve temelini müslümansa şer'i öşür, değilse şer'i cizye ve bir de örfî vergiler teşkil eder. «Maaş» sözcüğü sonradan bugünkü anlamını almıştır.

Osmanlı sisteminde maaş, bir görevliye geçim sağlama demektir. Görevliye para ile yapılan ödemeye «maaş» değil «ulufe» denir.

Reâyâ daimî olarak reâyâ olarak kalacaktır. Osmanlı yazarları bunu, «reâyâ oğlu reâyâdır» sözüyle belirtirlerdi. Artı-değerine malik olup onu yeniden yatırıma koyarak üretimini genişletemeyecek, para ekonomisi yolu ile kapitalist üretim şekline giremeyecektir. Böyle bir üretim şekli ilişkileri için gerekli şart olan toprak mülkiyeti yoktur.

Sözün ikinci anlamı şudur: Tarım geleneksel usullere göre devam edecek, teknolojik devrimsel değişimler olmayacaktır. Yer değiştirme, toprağını bırakıp gitme olmayacaktır. Köylü öyle mukannen bir şekilde çalışacaktır ki, devlete, yani onun temsilcisine mukannen olarak umulan vergiyi verecektir. Devlet, tahmin veya takdir üstüne dayanan gelirinin

gerçekleŖeceeđi faraziyesine göre ordusunu ve maliyesini
düzenleyecektir. Bu umma, takdir veya tahmin iŖini altüst
edip deęersizleŖtiren olayların etkilerini ikinci ciltte göreceğiz

BÖLÜM 7

Soru 32 : «Tımar» nedir?

Peki, devlet, vergileri nasıl biçer ve toplar?

Her bölgenin topraklarını devlet kendisine sağlayacağını tahmin ettiği vergi gelirine göre birimlere ayırır. Bunlara «dirlik», yani geçinme kaynağı denir. Devlet, ücret veya maaş ödemek istemediği kendi unsurlarına bu malî kaynakları tahsis eder. Ülkede dolaşan nakit hacminin dar olduğu her yerde böyle olur. İkinci ciltte göreceğimiz gibi, Amerika kıtasının bulunuşuna kadar, Avrupa'da, belki bütün dünyada ticareti sınırlı tutan bir gümüş para darlığı vardı.

Bu usule bakarak, yalnız Osmanlı devletinin despotizm döneminde paraca sıkıntıda olduğu sanılmasın. Avrupa daha da sıkıntıda idi. Osmanlılar ise XVI. yüzyıl sonlarına kadar memurlarına, askerlerinin önemli bir kısmına bol maaş verebilecek durumda idiler.

Hükümdarın görevlileri içinde tarım ve tarımla ilgili askerî işler görececek olanlarına «Sipahi» denir ve dirliklerine de «Tımar» denirdi. İşte köylünün tâbi olduğu rejim bu tımar idaresidir. (Maaş yerine bir gelir kaynağı verme yolu ile kurulan dirliklerin başka çeşitleri de vardı ki bunlara «ocaklık», «arpalık» gibi adlar verilirdi.)

Bu tarımsal dirlikler devletin toprak zaptı için yapılan savaşlarında yararlık gösterenlere «kısmet edilir» di, yani bölünürdü, dağıtılırdı. Demek ki tımar dirlikleri sahipliği bir nevi cenkçiler korporasyonudur. Onlara devletin «mülk»ünde bir pay veriliyor, ki bu da bu «mülk» ün bir parçasından gelir alma hakkıdır. Bu savaşlara katılanlar, sonunda bir tımar sahipliği kazanma özlemi içinde vuruşurlar, mükâfatını görürlerdi.

BÖLÜM 8

Soru 33 : Tımar beyleri kimlerdi?

Tımar beyleri, başlangıçta Osmanlı gaza ortaklığının üyeleri, Osmanlı beylerinin en yakın arkadaşları idiler.

Fakat sonrakiler ilk dirlik sahibi olan sipahilerin hanedan veya ocaklarından yetişen kuşaklar mı idi? Burası aydınlık değil.

Osmanlı kaynaklarında olduğu gibi bugünkü tarihçilerin yazılarında da dirlik verilen sipahilerin hangi toplumsal kökenden gelen kişiler olduğu açıkça bildirilmi- yor. Eğer, denildiği gibi hiç değilse Balkanlarda bunlar gulâmlardan yani saraya köle olarak alınan oğlanlarından, kapıkullarından ve sürgünlerden gelme kişiler idiyse, daha klâsik Osmanlı döneminde bile tımarlı sipahinin toplumsal kökü iyice koparılmış bulunuyordu demektir ve tımarlı ile kapıkulu arasındaki ayırım sandığımız kadar tüm bir ayırım değildir. İkinci ciltte göre ceğimiz gibi kapıkulunun tımarlıyı, daha

sonra kölenin kapıkulunu arka plâna atabilmesini sağlayan çatlaktâ baştan vardı.

İhtimal ki bir süre ilk dirlik sahibi olanların sülâle veya hanedanları devam etti, fakat Fatih zamanına kadar azala azala, hattâ belki de despotizm sistemi üstün geldikçe, bir soylular sınıfı yaratmaları eğilimi karşısında bunlara fazla yüz verilmemiş, kökleri kazınmıştır. Bunlar, çoğalıp bir nevi Osmanlı kral hanedanının tabii olan Sipahizade hanedanları olarak devam edemezlerdi.

Onun için, bunlar zamanla kuvvetlenemediler.

Kuvvetlenmelerine karşılık olarak devletin mukabil gücü olan ve az sonra sözünü edeceğimiz «kapıkulları» vardı.

Demek ki tımarlı sipahiler feodal bir aristokrasi diyebileceğimiz bir sınıftan gelmedikleri gibi, kendileri de bilinçli ve örgütlü bir sınıf teşkil etmiyorlardı. Bir sınıf

dayanışmaları yoktu, hattâ zamanla içlerine sınıf
dayanışmasına aykırı çıkar çatışmaları da girmiştir. (Soru
13'te verilen bilgilerle karşılaştırınız)

Demek ki ta başlangıçtan sipahioğulları ile kapıkulları
arasında (ki ikisi de sınıf olma olanaklarından yoksundular)
önemli bir çatışma veya gerginlik olacaktı. Hükümdar zorda
kalınca kâh berikine kâh ötekine dayanacaktı. Bunun
sonuçlarını ikinci ciltte göreceğiz.

BÖLÜM 9

Soru 34 : Tımar beyi feodal senyör müdür?

Dirlik alan savaşçı, sulh zamanında «kısmeti» olan tımar biriminin başında durur; orada çiftçinin devlete borçlu olduğu vergiyi alırdı. Bunlar, batı Avrupa'da olduğu gibi, büyük toprak sahibi ve işletmecisi feodal beyler olamamışlardır.

Batıda «feudum» denen toprak birimlerinin başında ki kişiler birer senyör ve toprakların büyük bir kısmının sahibi idiler. Feodalizmin yüksek döneminde tarım üreticisi yani işletme sahibi çiftçi oldular. İşletmeleri manor veya «manoir» veya «demesne» denen mülklerinde serf emeği ile işletilirdi. Bunlar kendi «domain»lerinde ufak bir hükümdar gibi idiler. Durum ve nüfuzları buralara hükümdar tarafından nasbedilmiş olmaktan ileri gelmezdi. Yalnız, beyliklerinin gücü orantısında ve bir siyasal hiyerarşi içinde kademe kademe daha yukarı güç teki senyörlere bağlı idiler.

Feodal sistemde senyörlerle hükümdar arasındaki ilişki, Osmanlılardaki gibi tek yanlı değil, iki yanlıdır. Sipahi ile padişah arasındaki ilişkiden farklıdır. Bu ilişki, bir feodal mukaveleye dayanır. Senyörün, kral tarafından tanınmış, törelî bir eylemle hukuklaştırılmış hakları ve siyasal yetkileri vardır. Sipahinin mülkiyet hakkı eksik, iğdiş edilmiş bir hak olduğu gibi siyasal gücü de kısırlaştırılmıştır.

Osmanlı rejiminde sipahi, mülkün sahibi olan hükümdarın ufacık bir ortağıdır, ama bu, «mülkten gelir alma» işindeki bir ortaklıktır. «Sürüye ne kadar iyi bakarsan o kadar iyi ürün alırsın» düşüncesine göre o da köylüye iyi bakacak, bol vergi yaratması için.

Belki de «timar» sözcüğü bunu dile getiriyor. Osmanlılardan önce Bizanslıların da buna benzer bir kuralı vardı. Orada «timar» sözcüğüne karşılık olan birime «pro- noia» denirdi ki anlamı «timar» anlamının yani «iyi bakmak, timar etmek»

anlamının aynıdır.

Fakat bu bakım işi, çiftçinin üretim işi ile ilgili olarak yapılan bir bakım değil. Timarlı bey üretim teknolojisi ile de ilgili değildir. Halbuki feodal bey, bunun tersine, hem üretim işi ile hem üretim araçları teknolojisi ile doğrudan doğruya ilgili bir adamdır. Feodal bey ekonomik bir sürecin içinde, timarlı bey ise devletsel ve fiskal bir sürecin içinde yeri olan kişilerdir.

Timarlar, bir sülâle içinde süregelen kuşaklardan yetiştirme kişilere verilmeyip, toplumsal kökenleri karışık kişilere verildiği için sipahi beyleri arasında bir sınıf beraberliği veya bilinci de yoktu. Böyle bir bilinci yaşatan, besleyen bir feodal gelenek Osmanlı sisteminde kendini besleyecek bir ortam bulamamıştır. Bugün bazı kişilerin kendilerinde feodal bir köken vehmetmesi, sonradan Avrupa feodalitesine imrenme etkisi altında doğmuş bir Donkişot hayalciliğidir.

Böyle bir sanının diğer bir yanılgısı da Osmanlı sisteminin bozuluşunun, çöküşünün yarattığı olan, Osmanlı sistemindeki iç çelişkilerden en önemlisinin kendi tersine oluşması sonucu olan derebeyliği, feodalizmle karıştırmadan doğmuştur. İkinci ciltte göreceğimiz gibi, derebeylik, timar sisteminin antitezidir ve feodalizm demek değildir.

BÖLÜM 10

Soru 35 : Köylü özgür müdür?

Osmanlı rejiminde köylünün timar beyine karşı ne gibi sorumlulukları vardı? Köylü, Batı feodalizminin yüksek döneminde olduğu gibi esas olarak serf değildir. Köylü burada «serbest» köylüdür veya bağımsız, kul olmayan köylüdür. «Hür köylü» demedim, çünkü hürriyet diye bir şey yok zaten. Serbest, bağımsız yani serfin ve kulun zıddıdır. Mirasla geçen «toprağı kullanma» hakkının karşılığı olarak toprağa bağlı olma şartı ile serbesttir. Bu sistemde borçluluklar hep tek yanlı, karşılıklı değil. Ancak siyasal anlamda tam hürriyeti yok, hakları da yoktur. Örneğin kendi isteğiyle yer değiştiremez, kendi isteğiyle çiftçilikten vazgeçemez, kendi isteğiyle tarım usulünü değiştiremez, kendi isteğiyle işlediği toprağı satamaz. Fakat bunların dışında örf veya şariat veya kanunla timar beyine karşı, vergi dışında, hizmet vesaire yolu ile bir tabiiyeti, bağımlılığı yoktur. Timar sisteminin bozuluşu ile gelişen ağalık, onun

daha ileri giden biçimi olan derebeylikte köylünün serfleştirildiği görülürse de Osmanlı sisteminde bunun yeri ve tanınmışlığı yoktur.

BÖLÜM 11

Soru 36 : Tımar Beyinin sorumlulukları nelerdir?

Timar beyinin devlete karşı yükümlülükleri nedir? Sipahinin bulunduğu yer devlet için küçücük bir süvari askeri yetiştirme bakımından ideal bir yerdir. Hayvan ve özellikle at yetiştirme böyle bir devlet için önemli bir iştir. Sonra askerlerin yiyeceğini, giyeceğini, silâhlarını sağlamak da lâzım. Onları askerce eğitmek de gerekli. Binicilik, atıcılık, cesaret, atılganlık gerek.

Devlet, «Savaş var, toplanın» dedi mi beyler ve süvarileri toplantı yerine bulundukları yerden koşarlardı. Sipahi beylerinin beyi olan vezirin bayrak diktiği karargâhta toplanırlar, sayılarının onda biri gidenlerin timarlarına bakmak için geride kalırlardı.

Bu usul sayesinde devlet en önemli asker gücüne maaş vermek, yiyecek sağlamak, savaş âleti hazırlamak masraflarından kurtuluyordu. Devlet, bunların savaşçılığı

sayesinde yeniden toprak zapteder, böylece hazinesine gelir, gazilerine toprak sağlardı.

Şu halde timar sisteminin kuruluşunun memleket zaptetme için savaşlar yapılması ile ve bir de para darlığı ile ilgili olduğunu görürüz. Bunun durduğu veya savaşların zaferle sonuçlanmadığı ve toprak kazanamadığı zamanlarda ve paranın bollaştığı zamanlarda ise bu usulün artık lüzumsuzluğunun anlaşılması gerekmez mi? Ve o zamandan itibaren bunların orijinaldekinden farklı bir konfonksiyonları olması gerekmiyecek mi? Timar sisteminin bozuluşunda bu koşulların rolünü ileride göreceğiz. Osmanlı ekonomisinin çöküşünün en önemli yanının nedenlerini o zaman daha iyi anlamış olacağız.

Timar sisteminin amacı, devlete malî ve askerî güç sağlamaktı! Bu güçle topraklar zaptedecek, yeni malî

kaynaklar edinecekti. Osmanlı sisteminde karşılaştığımız iç çelişkilerden bir tanesi de işte buradadır. Timar sistemi ile savaşlar birbirine zıt sonuçlar yaratacak niteliktedir. Savaşlar genişledikçe timarlar bozuldu, çünkü savaşlar timara hak edenler sayısında büyük artmalar meydana getirdi. İleride göreceğimiz gibi, bu üretim fazlalığı timar sahiplerinin işe yaramaz finans ve militarizm aracı olmalarına yol açmıştır. Ateşli silâhların ilerleyişi, sipahiliğin değerini düşürdü. Zamanla timar beyleri, kulların kulları haline gelmeye başladılar. Hükümdarlar desteklerinden birini kaybedince önce kulların eline düştüler, sonra eşkiya ve âsilerle, en sonunda da derebeylerle karşılaştılar.

BÖLÜM 12

Soru 37 : Osmanlıların topraklı ordusu nereden sağlanıyordu?

Toprak tasarrufu sistemini gözden geçirirken ve toplumun ilk ve en önemli sınıfı olan köylü sınıfının durumu incelerken, toplumun tepesinde oturan siyasal güç tabakasının örgütünün önemli bir parçasını görmüş oluyoruz. Aslında Osmanlı askerî gücünün asıl önemli temeli bu askerî güçtü. Osmanlıların ilk hızlı gelişmeleri ve fetihleri büyük hareketlilik, hız ve manevra kabiliyeti olan hafif zırhlı süvari kuvvetleri sayesinde oldu. Bu işte at ve sığır son derecede önemlidir. Bugün nasıl tanksız, uçaksız savaş yapılamazsa o zaman da atsız ve sığırsız savaş olamazdı. Bunları sağlamanın en munasip yeri de tarım bölgeleridir.

Bundan ötürü Osmanlıların yükselme devrinde Anadolu ve Rumeli'de hayvancılık, sığır, koyun, at yetiştirme ilerledi. Osmanlıların devlet örgüt ve usullerinde, daha sonra göreceğimiz değişikliklere paralel olarak, savaş usullerinde de değişiklikler olduğu zaman (bunların bir tanesi hafif zırhlı

süvari yerine kale yıkıcı ağır muhasara topları kullanmadır) atçılık da gerilemeye başladı, Osmanlı çöküşü ile beraber at tarımcılığı da çöktü.

Osmanlı siyasal gücünü kuran Türkler, ilk zamanlarda, Bizans imparatorluğunun (feodalleşmiş olan ve köylüsü feodal beylerle kilise tarafından sömürülen) ülkelerine çattıkları zaman bu yerlerin köylüleri tarafından direnmesiz karşılandılar. Kurtarılılarının karşılığında cizye vererek tam olmamakla beraber hürriyetlerine kavuştular. Pek muhtemel olarak, bazı feodal ağalar da açık göz davranarak müslümanlığı kabul edip timar beylikleri elde etmek suretiyle mevkilerini muhafaza ettiler.

Osmanlı kaynaklarında dirlik sahibi sipahilerin, Batıda manoir sahibi lordlar veya senyörler gibi çiftçi olduğunu gösteren bir alâmet yoktur. Çünkü bunlar da toprak

tasarrufuna sahip olamazlardı. Bir sipahinin kendine veya oğluna gizli yoldan toprak vermesi kanuna aykırı, ve timarın elinden alınmasına sebep olurdu.

Fakat sonraları bu timar beyleri yavaş yavaş ellerine toprak geçirmeye başlamayacaklar mı? Timar verme ve timarlıları kontrol etme usullerinin değişmesi veya bozulması ile (") bu iş hızlanmayacak mı? Toprağı eline geçirenler timar sahiplerini ortadan kaldırmayacaklar mı? Bunları ileride göreceğiz. Acele etmeyelim de toplumun öteki sınıflarını görelim.

BÖLÜM 13

Soru 38 : Tımarlı beyler bir feodal sınıf teşkil ediyorlar mı idi?

Bu sorunun cevabı şimdiden verilmiş bulunuyor sanırım. Tımarlı beyler, ne kökenleri, ne de bileşimleri açısından eşkaynaklı (homogene) bir kategori değillerdi. Bunlar dağınık bir halde bulunurlar, ancak cenk işinde birleşik bir birlik geliştirirlerdi.

Padişahın, önlerine atacağı dirliği kapmada da aralarında oldukça bir yarışma vardı. Sonraları, sistem bozulduğunda, bu yarışma bir kapışma haline bile geldi. Osmanlı düzeninde, ileride göreceğimiz, devlet katındaki kategorilerin genel eğilimi bir ocak olma eğilimi olduğu halde (örneğin yeniçerilik ve ulemalıkta olduğu gibi) Sipahizade ocakları sürekli ve gelenekli korporasyonlar olmamışlardır. Bir sipahi fütüvveti, yani «chevalier» ahlâkiyatı da duyulmuş bir şey değildir. Yüksek sipahi ahlâkiyatı, yalnız Namık Kemal'in hayalinde yaşadı.

(*) Gerçekte nedensel bağlantı tersinedir. Yani usuller bozulduğundan sistem bozulmuş değil, sistem bozulduğundan usuller değişmiştir.

BÖLÜM 14

Soru 39 : «Sınıf» ve «esnaf» ne demektir?

Köylünün yanında hem ekonomi hem devlet geliri, hem de askerî güç bakımından ikinci derecede önemli sınıf, «esnaf sınıfı»dır. Bu son tırnak içindeki iki sözcüğün yan yana oluşu biraz tuhaf. Çünkü birincisi, ikincisinin sadece çoğulu.

Biz bugün «sınıf» sözcüğünü Avrupa dillerindeki «class» karşılığı olarak kullanıyoruz. Genel olarak bu sözcük, hem Arapçada hem Türkçede bu anlama gelir.

Ama Osmanlılarda bu sözcüğün bir de teknik anlamı vardı. Bu anlamda «sınıf», «class» demek değil, lonca demektir. «Esnaf» bölük bölük ayrılmış zenaatçılar demektir.

Lonca sözcüğü sonradan çıkma. İtalyanca loggia'dan geliyor ki Osmanlılarda bunun karşılığı «oda» dır, Yeniçeri odaları sözünde olduğu gibi. Pek muhtemel olarak XVIII. yüzyılda müslüman olan zenaatçılarla müslüman olmayan zenaatçılar toplanma yerlerini ayırınca bu ikinciler odalarına

İtalyanca'dan alınma bir sözcükle «lonca» demeye başladılar. Yani başlangıçta «lonca» bugünkü anlamında lonca değil, lonca üyelerinin odası demektir. (Sinemalardaki bölmelere loca diyoruz.)

Bugün «sınıf», «esnaf zümresi» anlamında değil, toplumda bir sınıf (class) anlamına kullanılıyor. Osmanlılar için «esnaf sınıfı» demek bugün «Lise mektebi» demek gibi bir şey. Fakat biz sınıf sınıf yani bölük bölük ayrılmış olan zenaatçıların topuna birden «esnaf sınıfı» diyebiliriz. (*)

(*) Böyle anlamı zamanla değişmiş, hem de esnafla ilgili bir iki sözcük daha vardır ki buradaki değişme lonca endüstrisinin çöküşünün ifadesidir. Örneğin bugün «kerhane» sözcüğü vaktiyle iş yeri, atölye demektir. Bugünkü kerhanelerde çalışan kadınlara da «sermaye» denir ki bu sözcük, aslında ekonomik bir sözcük, yani kapital demektir.

«Herif» de aslında usta, kalifiye zenaatçı demektir. Bugünkü anlamı ise itibarlı bir anlam değildir. Demek ki esnaf ve zenaatın düşkünlüğü ile birlikte onunla ilgili sözcükler de düşkünleşiyor.

BÖLÜM 15

Soru 40 : Zanaat sınıfının durumu ne idi? kopya

Tarım sınıfının yanında zanaat sınıfıda elbette çok önemli. Onsuz bir devlet — hem de savaş ve fetihle ilgili bir devlet — zor iş görür, tutunur.

O zaman toplumun bütün endüstrisi zanaat endüstrisi idi. Yani şimdiki gibi fabrikalar falan yok. İşlerin çoğu el ve kafa işi. «Makine» denebilecek şey çok az.

Osmanlı devlet ve toplumu gibi sistemlerde bunların en önemlileri dokuma, deri, maden, silâh, mücevherat gibi şeylerle ilgili zanaatlardır. Esnafın yani zanaatkârlık endüstrisinin devletin ve kentlerin hayatı için çok önemli olduğunu söylemiştim. Eskiden zanaatların geleneksel «pirler» i olduğuna inanılırdı. Tarım işinin pirinin hazreti Âdem, yani insanlığın ilk babası sayılan kişi oluşu tarımın ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Ama devlet için gerekli sipahi timarda atını, askerini hazırlar dedikse de kolayca tahmin edersinizki sipahi tüm tarımın mahsulü değildir. Ona özengi, eğer takımı, kılıç, kalkan, ok, yay, tolga, zırh gerek. Nereden bulacak bunları? Zanaatkarlardan değil mi? Demek ki o da endüstriye muhtaç. Endüstrilerin genel piri de İdris Aley- hisselâm; eskilerin inancına göre insanlığın ikinci babası imiş.

BÖLÜM 16

Soru 41 : «Esnaf» sınıfının «reaya» sınıfından farkları nelerdir?

Fakat zanaatçılar köylü gibi sürü değil. Ekonomileri daha yüksek, daha geniş bir iş bölümüne bağlıdır. Daha yüksek bir bilgi ve teknik düzeyine mensupturlar. Bu yüzden daha örgütlüdürler. Kentlerde yaşamakta ve çalışmakta olmaları da bunu kolaylaştırır. Fabrika endüstrisinin henüz başlamamış olduğu diğer bütün yerlerde olduğu gibi, Osmanlı ülkelerinde de kentlerde zanaatçılar sınıfı sınıf örgütlenmişlerdi.

Bugün de endüstride çalışan emekçi sınıfı toplumun ekonomisi için kaçınılmaz bir sınıftır. Onlar da örgütlenmişlerdir. Böylece, bir kuvvet oluyorlar. Örneğin bir grev yaptılar mı, çalıştıkları endüstri kolu felce uğrar. Çok kere devlet veya onların emeğini satın alan sermayeci sınıf bundan zarar görür. Onun için hemen her yerde emekçi sınıfın bu gibi hallerini önleyecek veya zaptü rapt altına sokacak tedbirler alınır. Osmanlı ekonomisinde de esnafa karşı çok

tetik davranmak, onları kontrol altında tutmak gerekirdi. Üstelik, bu kontrolün uygulanma yöntemlerini inatla sürdürmek zorunluğu vardı. Bunun, ekonomik ve teknolojik ne gibi sonuçlar yarattığını ikinci ciltte göreceğiz.

BÖLÜM 17

Soru 42 : Esnafın devlete karşı tutumu nasıldı?

Osmanlı sistemi gibi ortaçağ sistemlerinde de esnafta böyle korku uyandıracak güç vardı. Örgütlenmiş insanlar oldumu bir toplumda, hele onlar üretim alanının kaçınılmaz unsuru iseler, tekelci devleti ürkütecek bir şey olur bu. Onun için devletin birinci derdi çiftçiyi düzene sokmak ise, ikinci derdi de endüstriyi kontrol altına almak olmuştur.

Esnafın bazıları, örneğin dokuma ve deri zanaatlarıyla ilgili olanları (toplumda ve devlette önemli üretimle meşgul olduklarından) hayli dişli loncalardı. Evliya Çelebi özellikle tabak esnafını gösterir bu dişliler arasında. Ejderha gibi heriflermiş. Devletin polisini bile iplemezlermiş. Devletin elinden bir katil kaçıp bunların «kârhane» lerine sığınacak oldu mu, onu oradan ne polis ala-bilirmiş, ne de kendisi tekrar kaçabilirmiş. Ustalar bunları en pis işlere sokarak bir güzel terbiye ederlerdi demek.

Esnaf içinde çok kuvvetli bir dayanışma ve ruh birliği de vardı. Eskiden beri devlet düzenine aykırı, devlet baskısı ve şeriat baskısı istemeyen fikir ve akımlar bu sayede yaşayabiliyordu aralarında. Devletin ekonomi üzerine olan baskısının kendilerini sömürdüğüne inanırlardı. Ancak, bu inançları bugün bizim anlayabileceğimiz bilimsel ve ekonomik terimlerle anlatılmadığı için, bunları okuduğumuzda «hurafat», «mistiklik», saçma inançlar sayarız. Bu ortaçağ esnaf kafası ve düşünüşü ile ilgili yazıları zamanın gerçekleri ile olan ilişkilerini bularak anlama bugün âdeta ayrı bir bilim dalı haline gelmiştir. Bazen bu olumsuz tutumların aşikâre çıktığı da olurdu. Özellikle dokuma zanaatındaki ustalar arasında. Örneğin «Gizli İdris» diye tanınan ihtilâlcı bir dokuma ustasının yerini o ölünceye kadar polis bulamamış.

Zanaatçılar arasında, bu nedenlerden ötürü, şeriatle pek başı hoş olmayan tasavvuf akımları, hattâ bir yeral tı dini olan, tekелci devlet otoritesini istemeyen Batı- nîlik kuvvetli idi. Esnafın birçoğı tasavvuf tarikatlerinin «fütuvvet» denen ahlâkiyatı ile beslenirdi ve tarikat- lerle ilişkili idiler. Esnafın dinî hayatı tasavvuf etrafın da merkezleşmişti. Bu tasavvuf tarikatlerinin bir kısmı kapalı, bir kısmı açık şekilde devlet dini olan İslâmlı ğın cami dindarlığına, Fıkıh hukukuna iyi gözle bakmazdı.

BÖLÜM 18

Soru 43 : Batıdaki esnaf loncalarından ne gibi farkları vardı?

Bundan ötürü, Osmanlı düzeninde devlet, pençesini esnaf üzerinde eksik etmezdi. Batı Avrupa kentlerindeki esnafın tepesinde bu kadar güçlü bir devlet yoktu. Olsa olsa bunlara feodal beyler veya kilise karışmak isterdi, fakat Osmanlı devletindeki süper-güç bunlarda yoktu. Bu yüzden Avrupa kentlerinde lonca zanaatçıları daha serbest ve daha güçlü idiler. Hattâ bu yüzden bazı yerlerde «commune» denen şehir devletleri idareleri kurarlar; buralarda kiralın, senyörün, kilisenin kanunu ve hükmü geçmezdi.

Osmanlı düzeninde ise böyle değildi. Loncalar devletin kontrolü altında. İdaresi, dini, ekonomisi ve endüstrisi çok merkezileşmiş ve devletin tekelciliğinin her alana genişlediği bir sistemde böyle olması tabiidir.

Özellikle savaşçılıkla ilgili zanaat kollarının devletin tüm kontrolü altında olması gereklidir. Bundan ötürüdür ki

Osmanlı devletinin ikinci önemli askerî teşkilâtı olan yeniçeriliğin, esnafla çok sıkı bir ilişkisi vardı. Demek ki nasıl tarım nüfusunun durumu ile ilgili olarak devletin kollarından biri olan sipahiliğe rastlamışsak burada da kent ve zanaat nüfusunun durumu ile ilgilenince karşımıza devletin ikinci askerî gücü olan yeniçerilik çıkıyor. Bu noktalara tekrar geleceğiz, yeniçeriliğin esnafla ilgisi üzerinde duracağız.

BÖLÜM 19

Soru 44 : Osmanlı düzeninde tüccar sınıfının durumu ne idi?

Ticaret sınıfı alış-veriş işinde aracılık edip fiyat farkından kâr yapan sınıftır. Zanaat esnafının bir çoğu kendi dükkânlarında yaptıkları şeyleri doğrudan doğruya müşteriye satarlardı. Bu itibarla tüccara kalan iş bir ülkenin ayrı yerleri arasında veya yabancı memleketle o ülke arasında giyim, lüks maddeleri, yiyecek ham maddeleri ve genel olarak ham maddeler üzerinde nakil, ihracat ya da ithalât işleri idi. Zanaata sermaye yatırıp mamul madde üretimine sermaye koydukları yoktu.

Despot hükümdarın devleti için bunlar da tehlikeli kişilerdi. Hem yalnız devleti için değil, reayası için de. Bunların, ticaretle kolay ve çabuk servet yapma, fiyatlara hâkim olma ve narh kontrolünden kurtulma ve biriken serveti faizciliğe dökme gibi eğilimleri hem devletin hem halkın çıkarlarına uymayan şeylerdir.

Onun için bu devlet sisteminin hâkim olduğu yerlerde tüccara iyi gözle bakılmaz; bu yüzden ticaret adamları da reayadan sayılırdı. Yani onlarda vergi mükellefi idiler, siyasal hakları yoktu.

Osmanlı düzeninde tam anlamıyla «sivil» diyebileceğimiz sınıf bunlar olduğu halde devlet örgütü içinde âdeta «parya» gibi bir şeydiler. Bir çok müslüman ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı ülkelerinde de bunlar arasında çok sayıda müslüman olmayanlar, hristiyanlıktan veya yahudilikten dönme olanlar veya kölelikten âzat edilmiş olanlar da bulunurdu.

BÖLÜM 20

Soru 45 : İslâm dininin tüccara karşı tutumu ne idi?

Halbuki Müslümanlık aslında bir tüccar dinidir. İlk müslümanlar, peygamberinden ilk halifelerine kadar hepsi ticaretle uğraşan adamlardı. İlk fıkıh eserlerinde kazanç ve ticaret övülmüştür. Zamanımızda bile en sofu müslümanlığı bu ortaçağ tipi tüccarlar destekliyor. O halde nasıl oluyorda tüccar sınıfı ortaçağ toplumlarının devletlerinde muteber kişiler değil?

Fakat, gene İslâmiyette örneğin. Kuranda, hadisler de tüccarların tartı, fiyat ve faiz eylemleri üzerine şiddetli sözler var. Para üstünden faiz yemek bir kimsenin kendi anasıyla yatması kadar büyük bir günah sayılmıştır. Zamanla din yazarları tüccarlığı bir nevi kumarbazlığa benzetmişlerdir. Din, harp, idare adamları ve köylü ile işçi arasında daima tüccara karşı bir tutum vardır. Dindarlıklarında epeyce bir mürailik dozu olduğu inancı vardı.

Fakat İslâm ülkeleri tarım ürünlerinde ve endüstri de ilerledikçe tüccardan kurtulamazlardı. Onun için, diğer birçok Doğu ve İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılar da piyasayı ve ticareti kontrolleri altına almışlardır. Tüccar sınıfının alabildiğine gelişmesini önlemek için ellerinden geleni yapmışlardır.

Bir defa tüccarların tepesinde kadılar var. Sonra her kentte Çarşı Ağası veya İhtisap Ağası veya Muhtesip denen bir nevi belediye polisi bulunurdu. Bunların işi satılan malları kontrol etmek, fiyatlara bakmak, ölçü ve tartılan teftiş etmektir. Kadılar bu belediye işlerine bakarlar ve narhı uygularlardı. Zaman zaman yüksek devlet adamları yanlarına kadı ve muhtesipleri alarak çarşılara baskın yaparlar, çok kere de bu kaideleri bozanlara hemen orada cezaları verilirdi. En genel ve hafif ceza dayaktı. Onun için maiyetlerinde bir de falaka taşırlardı.

Ayrıca devletin kendi ülkesinin ayrı bölgeleri arasındaki ticaret de kontrol edilirdi. Bazı maddelerin yabancı ülkelere çıkarılması, bazı maddelerin getirilmesi yasaktı Özellikle para alımı ve satımı ile uğraşanlar yani sarraflar netameli kişilerdi. Bu yüzden bu ince zanaat müslümanlara değil, Yahudilere bırakılmıştı. İkinci ciltte göreceğimiz para anarşisi ve malî bunalımın gelişine kadar, yani XVII. yüzyıla kadar Yahudi sarrafların daha sonrası için olduğu kadar önemli bir rol oynayıp oynamadıklarını bilmiyoruz. Fakat bundan önce mevcut oldukları bilinir. Meselâ Selim I ile ilgili bir hikâyeye konu olan şahıs bir Yahudi sarrafıdır. Bu hikâyeye göre. Padişah Mısır seferinde bir sarraftan istikraz yapmış.

Borcunu ödemek istediği zaman, sarraf bu paraya karşılık oğlunun kapıkulluğuna alınmasını teklif edince Padişah az daha adamı idam ettirecekti. Bu, gerçekten olmuş bir olay mı, yoksa bir siyasal prensibini anlatmak için sonradan tertiplenmiş bir hikâyeye mi, bilmiyorum. Fakat, bize sarrafın durumunun nasıl görüldüğünü anlatır.

Yahudi sarraflar ayrıca darphane eminliklerinde kullanılırdı. Darphane eminliği demek darphane mukataasını alan adam demektir ki devlete karşı sorumludur. Bu itibarla Yahudi sarraflar, devletin üzerlerinde duracağı kişilerdi. Bunların daha sonraki rolüne ileride geleceğiz.

BÖLÜM 21

Soru 46 : Tüccar sınıfı bir ticaret kapitalizmi geliştirebilmiş midir?

Bu şartlar altında kapitalist ekonominin gelişmesinin ilk alâmetlerinden olan ticaret ve tefecilikle birikmiş parayı endüstri üretimine yatırma imkânı yok denecek kadar azdı. Sınıflar arasında yer değiştirme prensibine aykırı olan nizam (düzen) fikri, yani «her sınıfın olduğu yerde, devlet tarafından kendisine tayin edilen yerde ve fonksiyonda kalması» prensipine aykırı olduğu için sermayeci tüccarın sanaî yatırımcılığa geçmesi bir «ihtilâl» eylemi olurdu.

Bunun için tüccarların çoğu kazandıklarını ekonomik yatırımlara yatırmazlar, ya taşınmaz mülke yatırırlar, ya da istif ederler ve saklardı. Çok defa müsadereye uğramak tehlikesi olduğundan gösteriş ve lüks maddelerine de fazla para dökmezlerdi. Belki de bunun bir tepkisi olarak çok sofü gözükmeye çalışıyorlardı. Fakat sofülükleri tüccarları sevmeyen unsurlardan biri olan Sûfîler (tasavvuf erbabı) arasında istihkar ve alay konusu olurdu. Bir İslâm, sözünde

«kazanan Tanrının sevgilisidir» dendiği halde, tüccarlar değerli, mevki sahibi, ve ticaret iyi bir zanaat sayılmadığından birçok bölgelerde «İslâm ahlâkiyatının» ve hukukunun dışında kalan Yahudi, Ermeni, Rum kişiler ticarete girerler, belki bu yüzden daha da kötü gözle görülürlerdi.

Sermayeciye, parasını yatırımla kullanma fırsatını verecek yalnız bir imkân vardı. Bu imkân da para ekonomisi ve onun yarattığı sistem sarsıntısı doğduğu zaman meydana çıktı. Fakat bu konuya sonra geleceğiz.

BÖLÜM 22

Soru 47 : Osmanlı düzeninde başka sınıflar var mı idi?

«Sınıf» terimini Osmanlı anlamında alırsak vardı. Hem de hayli. Daha önce söylediğimiz gibi Osmanlı anlamında «sınıflar» meslek gruplarıdır. Yani reâyâ ve be- râyâ gördükleri işlere göre sınıflandırılırdı.

Onun için tarım, zanaat ve ticaret işleriyle uğraşanların dışındaki halk ne iş güç görüyorsa ona göre sınıflandırılırdı. Sınıfsız insan olamazdı. Onun için mekruh sayılan işleri görenler bile bir sınıf sayılabilirdi. Örneğin hırsızlar, pezevenkler, orospular. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde padişahın önünden geçen büyük geçit resmin de bunların da bulunduğunu yazar ve bunlara «pirsiz ler» der. Çünkü her meşru sınıfın bir piri vardı. Mekruh sınıfların ise piri yok.

XVII. yüzyıl başından itibaren düzende bozulma, yani Osmanlı yazarlarının deyimi ile «ihtilâl» dönemi geldiğinde ortalık sayısız işsiz insanla yani sınıfsız, pirsiz herifle

dolmuştu. Osmanlı yazarlarının kafasını çok uğraştıran bir durum! Herkesin bir sınıfı olacağına göre, işsiz insanların yeri neresi idi? Onun için bazı yazarlar bunların sürülmesini, bazıları da katledilmesini bile tecviz etmişlerdir. Bir zaman geldi ki şehirler yan esnaf, yan yeniçeri bir alay yarı işsiz insanla doldu. Bunlara Osmanlı «ihtilâl»inin lumpenproletaryası diyebiliriz.

Celâli ve Yeniçeri isyanlarının çoğu bu insanların ayaklanmaları sonucu idi. Yeniçeri ocağının bu «pirsiz» «herifler» in istilâsına nasıl uğradığını ikinci ciltte göreceğiz.

BÖLÜM 23

Soru 48 : Devleti yönetenler katı: «Osmanlılar» kimlerdir?

Devlet örgütünün altındaki toplum sınıflarım gözden geçirdik. Şimdi bu toplumu elinde tutan, kendine göre yöneten gücün adamlarının katma çıkalım.

Osmanlılarda devlet örgütünün sembolü, Batı feodalizminde olduğu gibi «merdiven» değil «kapı»dır. Devlet katına güç kapısından girilir; otorite katının kapısı herkese açık değildir. Bu kapının arkasındaki yerin sakinleri padişah, saray halkı, vüzera, ümera, erkândır. Bunların bekçileri ve uşaklarınada kapıkulları denir.

BÖLÜM 24

Soru 49 : Osmanlı padişahının niteliği nedir?

En yüksek kat tabiî padişahın katıdır. Paşaların da kapıları var derece derece. Osmanlı padişahları despotik devlet hükümdarlarının en ilginç türüdür. Osmanlı beyleri, padişah olmadan önce, bir kabile başbuğu veya bir savaş ocağı fütüvvetine mensup kişiler miydi, burası halâ tartışmalı bir konudur. Padişah oluncaya kadar toplumdan veya başka bey hanedanlarından kadınlarla evlenirlerdi. Beyliklerini de doğrudan doğruya toplum içinde uygularlardı.

Padişah olduktan sonra yani Osmanlı düzeninin asıl ayırıcı prensipi kesinleştikten sonra, yani devletin toplumdan ayrı ve ondan kopmuş olması usulü geliştikten sonra, padişahlar da toplumla olan bağlarını kestiler.

Birçok tarihçiler ve onların kitaplarını okuyarak bizler bunu, padişahın kafes arkasında oturması işinden ibaret bir şey sanırız. Halbuki bu, o kadar önemli bir şey değil. Bir

padişahın, birden bire çok büyüyen bir devletin işlerini yarı göçebe bir beyin ya da bir toprak ağası, bir derebeyin yaptığı gibi oturduğu yerden ve ilk elden görmesini beklemek abes olur. Osmanlı sisteminde Padişahın kafes arkasına çekilmesi, doğal bir şey. Vezirler ne güne duruyor, eğer her işi padişah görecekse, değil mi?

BÖLÜM 25

Soru 50 : Osmanlı padişahları toplumdan neden kopuktular?

Asıl önemli olanı padişahların toplum sınıflarından her bakımdan ayrılması, kopmasıdır. Bu yüzden bu padişahlar durulma döneminde âdeta sentetik, yapma mahlûklar haline geldiler. Toplumsal kişilikten yoksun birer sembol oldular. Ne meslekleri vardı, ne de aileleri. Anaları yabancı ve toplumsal köklerden koparılmış kişilerdi.

Padişahlar, ilk dönemde yani doğuş ve yükseliş döneminde ülke idaresinde yer alarak yetiştirildikleri halde ^şehzadeliklerinde önemli bölgelerin bir çeşit valiliğini yaparlardı sonraları tahta geçinceye kadar ahıra konmuş besili atlar gibi veya kafese konmuş kuşlar gibi dünyadan ayrı bir hayat yaşarlardı; hizmetlerine verilmiş kul ve kölelerle, ulema ile, dalkavuklarla cariyelerle çevrili idiler. Tahttan indirildikleri zaman yani devlet katındaki yerlerini kaybedince de toplumda yerleri olmadığından bunlara ne yapılacağı bilinmiyordu. Tarihte toplumsal nitelikten bu kadar

yabancılaşmış hükümdar dinastisi az görülmüştür. Lehlerine tek kaydolunacak nokta Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya yayılan frengiye, birçok Avrupa kral hanedanları yakalandığı halde, bunların bu âfetten uzak kalmış bir sülâle olmalarıdır (haremsal usulü sayesinde).

Fakat frengiye yakalanmamış ve evlâtlarına frengi geçirmemiş olmakla beraber, genel olarak toplumdan yabancılaşmış olmaları ölçüsünde ya alık ya cahil olmaya, ya da öyle gözükmeye, içinden pazarlıklı kurnaz olmaya, bazan da işi deliliğe vurmaya eğilimli olmuşlardır (*). Bir kısmı da harem içinde, azmış boğalar gibi bir şey olurlar, cinsel işlerle oynatırlardı. Bazıları ise şairlik, hat tatlık, oymacılık, kuyumculuk, oyuncakçılık gibi işleri «yapmacıktan» edinirlerdi. Tabii bunların meslek anlamında sınıfsal anlamı yoktu. Yaptıkları şey, ekonomik üretim işi değildi. Hem padişahların, hem saraylıların, hem devlet adamlarının ve

yazarların, hem de halkın padişahlarda insan - üstü, âdeta kutsal yetkiler bulunduğu sanısı Osmanlı tarihinin en yanıltıcı etkenlerinden biri olmuştur. Ama, Osmanlı sistemi gibi sistemlerde bu, tabî bir şeydir. Despotizm denen siyasi türünün özünde bura dadır. Padişahın iradesi her şeyin başı sayıldığı için onsuz olunamadığı gibi, onun gücünün herşeye yettiği sanılır. Halbuki gerçek güçler toplumdadır. Bu güçler sıfıra indirilince, padişahların kendileri de bütün unvanlarına rağmen tarih selinin içinde sürüklenen birer saman çöpü haline geldiler.

Osmanlı padişahları soyca Türk oldukları halde, belki de ilk koptukları toplum Türk toplumu olmuştur. Çünkü Türk toplumu Osmanlı düzeninde reâyâ'dan ve onlar arasında en aşağı görüleninden sayılırdı.

İrkçı Osmanlı tarihçileri, örneğin İ. H. Danişment, Osmanlı padişahlarından sanki birer ulusal Türk başbuğu imişler gibi söz ederler. Bu, kendini milliyetçi saydığı halde, hâlâ Osmanlılıktan kurtulamamış olanlara özgü bir çelişmedir. Osmanlılıkta asıl önem verilen yan padişahın milliyeti değil, siyasal gücünün yüceliği ve kut salıdır. Eski Osmanlı yazarları bazı padişahları kişi olarak çok eleştirdikleri, hattâ bazan kötüledikleri halde «padişah olarak» aleyhlerinde tek söz söylemezler. Ölenlerinin hepsi «yeri cennette olan» kişiler olarak gösterilir.

Padişahlar ne dereceye kadar Türk kalabilmişler- • dir? Toplumsal ve kültürel anlamda Türklükle ilişkileri kalmadığına şüphe yoktur. Soy olarak Türklükleri üzerine

söz etmek ise güç bir iştir. Burada bir çeşit ırkçılığa düşmek tehlikesi de vardır. XVI.yüzyıl Osmanlı devletinin dış siyaset konularının bazıları üzerine küçük bir kitap yazan İngiliz tarihçisi W. E. D. Ailen, bu yüzyıl sonlarındaki Avrupa hükümdar soyları ile birlikte Osmanlı padişah soyu üzerine bizim ırkçı tarihçileri şaşırtacak gözlemler ileri sürmüştür. Bu yüzyıldaki padişahların hangi soydan olan kadınlardan doğduğunu göstererek Osmanlı soyunun içine üstün ölçüde İtalyan ve Slav kanı karıştığını söyler. Bu «kan» ile neyi kastediyor? Bizim bildiğimiz damarlarda dolaşan kan mı? Bunun ancak «kan grupları» olarak tıpta bir anlamı var. Yoksa, İtalyanlara, Cermenlere, Slavlara özgü ayrı terkipte veya renkte kan mı var? Bunun hükümdarlık ile ilişkisi ne? Bir İspanyolun kanı bir Fransızın damarlarına şırınga edilse o adam Fransız mı olur? Böyle yargıların bilimsel değeri yoktur. Sözünü ettiğim tarihçinin bu kan sözü ile kırmızı veya mavi kan kasdetmeyip, biyolojik soy karışmasını kasdettiğini tahmin ediyorum. Ancak, böyle de olsa bir padişahın Ukrayna ile, diğerinin Kafkasya ile, ötekini İtalya ile ilgilenmesini analarının Slav, Çerkez, italyan oluşu ile yorumlamak ne dereceye kadar bilimsel bir çabadır? I I . Selim'in alkolik olması, III. Murat'ın melankolik olması ile analarının kanı ya da soyu arasında bir ilişki var mıdır? Bunlara bizim ırkçı tarihçilerimiz (böyle fikirleri ciddiye aldıkları için) cevap bulsunlar!

Bütün bu soy karışmalarına rağmen, Osmanlı hükümdarlarının Türk dili konuştuğu, bu anlamda Türk olduğu meydanda. Resimlerinde görülen bazı yüz özellikleri

de, bütün soy karışmalarına rağmen, kaybolmamış Türkmen özellikleridir. Ama, bir padişah?, padişah yapan kaşı, gözü, burnu değildir.

Osmanlı padişahları Türk soyundan geldiklerini bilirler miydi? Abdülhamide bakılırsa bilirlerdi, ama o zaman Türk olmakla öğünmek diye bir şey yoktu. Hatta belki de Türk olanlar, Türklüklerini saklardı. Önemli olan Osmanlı olmaktır. Türkçülüğün babalarından sayılan ve Yahudi aslından olan Vambéry, Abdülhamit ile bir konuşmasında padişahın «Türkçü» olduğunu kendisine söylediğini iddia eder. Dediğine göre, Osman soyunun Eskişehir taraflarında akrabası olan aşiretler varmış ve her yıl saraya hediyeler yollarlarmış. Bunları Vambéry mi uydurdu, yoksa Abdülhamit uyanmaya başlamış olan milliyetçilik bilincine bir taviz mi veriyordu, bilmiyorum.

Önemli olan Osmanlı padişahlığının Türklükle toplumsal açıdan bir ilişkisi olmadığıdır. Bu padişahlar Türklerin değil, Osmanlıların yani kapıkullarının başbuğudur. Bu kapıkullarının yazılarında Türk çingene, tat, kürt gibi gruplarla birlikte sayılır. Bazan bunlara mezhebi, meşrebi belirsiz, akılsız (bî idrâk), şerir ve rezil(erazil) gibi sıfatlar da verirler. Ulema arasında da bu eğilim var. Ulemadan olduğunu tahmin ettiğim Merzifonlu Seyyit Abdurrahman Eşref (çok muhtemel olarak Türktür) 1738 gibi sonralara ait bir tarihte yazdığı «Milletlerin Türleri Üzerine Bilimsel Bir Eser» diye bugünkü dile çevirebileceğimiz «Tezkiret-ül Hikem fî Taba- kat-ül Ümem» adlı ve bir çeşit medeniyet

tarihi gibi bir şey olan eserinde şöyle yazar: Âdemoğulları iki sınıftır: bilim, endüstri, matematik, felsefe gibi bilgi ve fenlen geliştirenler ile bunlardan yoksun, habersiz ve cahil olan milletler. İkinciler arasında Türkleri, Çinlileri, Moğolları sayar. Türkler cesur, harpçi, iyi binicidirler, o kadar; fakat «bî rahm, ve gaddar olup yağma ve talan ve ihrak-ı memâlikte bî akrandırlar. Neûzu Billâh min şururu- hum» («merhametsiz, gaddardırlar, yağma ve talanda, ülke yakmakta eşsizdirler. Tanrı bizi şerlerinden korusun»). Osmanlılıkta Türk, işte bu demektir.

İmparatorluğun yükseliş döneminde birbiri ardına gelen sekiz on padişah son derecede kabiliyetli, başanlı, büyük önderler olmuşlardır. Bunlar despotizm sisteminin en yararlı yanlarını başarı ile kullanmışlardır. Bozulma ve çökme döneminde ise bazı meraklı ve kabiliyetli padişahlar geldi, durumun kendilerini tahtta oturma gücünden yoksun ettiğini sezenler oldu. Bozuk bir düzen dönemi olan XVII. yüzyılda bir şeyler yapmağa, dedeleri gibi duruma hâkim bir üstün - insan olmağa heveslenenler olmuştur. Örneğin Murat IV , Osman II . Fakat ya cahillikleri, ya da ahlâksız insanlarla çevrili olmaları yüzünden hiç bir başarı elde edemediler. Bir iki tanesi de bir şey "yapayım derken hayatını kaybetti. Osman II vakasında gördüğümüz gibi, ne yapacaklarını da bilmiyorlardı. Selim III zamanına kadar bu zavallılıkları sürdü. Daha sonrakiler içinde bir Mahmut II , bir de Abdülhamit Hân II güçlü hükümdar oldular. Fakat bu güçlülükleri Türk toplumuna bir şey kazandırmadı

(*) Oflazoğlu'nun «Deli İbrahim» piyesi bunu çok doğru olarak gösterir.

KISIM 3

III. BÖLÜM

BÖLÜM 1

Soru 51 : Kulluk nedir? Kimler kuldur?

Osmanlı devlet sisteminin, onun toplumla olan ilgisinin niteliğini anlamak, bu «kulluk» kavramım doğru olarak anlamaya bağlı bir iştir. Şimdiye kadar söylediklerimizden kulların kimler olduğu anlaşılmıştır, sanırım. Kullar, padişahın toplum üzerine devletin kapanmasını sağlayan, devletin ayrı işlerini gören hizmetçilerdir. Bütün Asya ve İslâm despotik devletlerinde bunlar var. Yalnız Osmanlılar bunları devşirme, yetiştirme, örgütleme ve kullanma usullerinde önemli yenilik ve ustalık gösterdiler. Hükümdarlıklarının uzun sürmesinde bunun rolü var belkide.

Evvelce söylemiştik, bu sistemlerde devlet, toplumsal uzviyetten doğma değil, onun üstüne oturmuş bir kapak gibidir. Kapak kalkabilir, yuvarlanabilir, yerine başka bir kapak zorla gelip oturabilir, böyle olduğu halde toplum bana mısın demez. Onun için bu Doğu despotizmlelerinde halk

devletle ilgili değil. Ona karşı hakları ve iradesi yoktur. Onca devlet, ister şu dinastinin, ister bu dinastinin elinde olmuş olsun fark etmez.

Demek ki bu sistemlerde devlet toplumdan ayrı, ondan kopuk bir şey. Ama devlet bir anka kuşu değil ki. Onu dolduran bir alay insan var. Nereden geliyor bunlar? Hükümdara kul olacak unsurların en elverişli şekilde nereden tedariki mümkünse oradan. Toplumun kendisinden çıkmış olabilir, harpte elde edilmiş esirlerden olabilir, köle olarak satılan kişilerden olabilir. Osmanlılarda bunların hepsi var. Fakat başka yerde pek bulunamayan bir kaynak daha buldular. Balkanlarda fethettikleri yerlerdeki köylük, dağlık, geri kalmış bölgelerdeki insan malzemesi.

Soru 13 de Batı Avrupa'da feodalizmin başlangıçlarında benzer bir uygulamadan, yani «client»lerden söz etmiştim.

Osmanlılarda resmî bir şekilde, bir müessese halinde kulluğun başlamasının, dahiyane bir keşifle geliştiğini tahmin edebiliriz: bu, kulların toplumsal köklerinden koparılması usulüdür. Halktan, köleden, esirden kul yapmak pek öyle nizama, usule girecek ve güvenilecek bir iş değildir. Devrilen kişileri, hükümdarın kulu haline getirme işini zorla ya da rastgele yapmaktansa öyle bir usul bulmalı ki hem can atarak insanlar gelsinler kul olsunlar, hem de tıklar tıklar bu kaynak işlesin. Bu dahiyane usulü keşfeden, o zamanın âdeti üzere fethedilen yerlerdeki insanların beşte birinin ganimet olarak hükümdara ait olacağı kaidesini genişleterek, biraz, daha insanî şekle sokarak «devşirme» usulünü başlattı.

BÖLÜM 2

Soru 52 : Kullar nereden devşirilirdi?

Belirli süreler içinde Osmanlı devleti XIV. yüzyıldan itibaren Balkan ülkelerinde oğlanlar devşirmeye başladı. Yani, bu halklara bir nevi emekçi, işçi, hizmetçi verme vergisi kondu. Bunun karşılığında, perişan ve fakir bir halde bulunan bu ülke köylülerinin evlâtlarına büyük bir istikbal açılıyordu. Bunların içinde sadrazamlığa kadar çıkanlar oldu.

Oğlanlar muayene ediliyor, sağlam yapılı, gösterişli, yakışıklı, kabiliyetli, zeki, sadık ve gözü pek olanlar seçiliyor, iskartaya çıkanlar bırakılıyordu. Bunları giydirerek bir iki yerde topluyorlar, sonra en çok Anadolu'da sipahilerin yanına Türk dili konuşan reayanın yanma yolluyorlardı. Burada o zamanın tarım ve askerlik uygarlığının üstün seviyesini görüyorlar. Bu süre içinde Türkçe öğreniyorlar. Ama her halde basit bir Türkçe. Daha sonra İstanbul ve Edirne'de Arapça ve Farsça da öğrendiklerinden, bunların karmasından Osmanlıca dediğimiz bir dil elişti. Kapıkulu dilinin şu faydalı etkisi oldu: devlet idaresi ile ilgili, çoğu eski İslâm eserlerinden alınma kitaplar yazan ulema, yazılarını

Arapça yerine bu dille yazmaya başladılar ki bunlarda şaşılacak kadar çok öz Türkçe sözcükler vardır. Fakat, ne de olsa bu dilde padişah, kul ve devlet gibi yapma, sentetik bir dildi.

BÖLÜM 3

Soru 53 : Osmanlıların «kul» yetiştirme usulüne karşı Avrupalılar ne diyorlardı?

Böyle bir devşirme «recrutement» usulü, Avrupa'da bilinmeyen bir usul. Bu usulü Avrupalılar fark etmeye başladıklarında oradaki siyaset ve hristiyanlık dünyası iki dâva ile çalkalanıyordu. Biri hristiyanlık dünyasına karşı Türklerin temsil ettiği müslümanlık tehlikesi. İkincisi hükümdar ve kilise istibdadına karşı insan bağımsızlığı, insan kişiliği ve insan değeri dâvası. Bu ikisi birbirinden ayrı, hattâ birbirine zıt dâvalar olmakla beraber Osmanlıların devşirme usulü karşısında ikisi birbirine katıldı, bir feryattır başladı: bir kısmı «müslüman Türkler hristiyan çocuklarını zorla Müslüman yapıyorlar» diyor, bir kısmı da «onları köle yapıyorlar» diyordu. İlk bakışta ikisi de doğru gözüküyor, ama aslında ikisi de öyle değil.

BÖLÜM 4

Soru 54 : Hıristiyanların zorla müslüman edildikleri doğru mu?

Devşirilen Balkanlı oğlanların zorla müslüman edildiğini söyleyenlerin durumu gerçekte bir mürailikti. Çünkü bu iddiayı yapan Avrupalıların çoğu katolik, birazı da protestandı. Türklerin devşirdikleri çocukların milletleri ise ne o, ne öteki. Bunlar sözde ortodoks. Bir parçası Rum, bir parçası Slav. Ama Ortodokslukları da şüpheli. Balkanlardaki bu halklar, Bizans devletinin ve kilisesinin sömürücülüğü karşısında Türklerin gelişine karşı gelmemiş gözüküyor. Bir kısmı Ortodoks gibi görünüyorsa da gerçekte hem Bizans, hem Roma kilisesine düşman olan heretiklerdi. Bir çoğu aslında gizlice Manihei inançlar taşırlardı. Balkanlarda bunların bir kısmı na o zaman Bogomü'ler deniyordu. Hele bunlar hemen müslümanlığa geçtiler.

Avrupalı katolikler doktrin kavgası yüzünden Rum lardan (*) nefret ettikleri halde, Haçlı seferleri boyunca Katolik ve

Rumlar arası nefreti artırdıkları halde, şimdi birdenbire ortodoks hıristiyan âşıkı kesilmişlerdi.

(*) Rûm, Grek veya Hellen demek değildir. Doğu Romalılar için kullanılan Romaoi sözcüğünün Arapların ağzında aldığı biçimdir. Türklerden ve Osmanlılardan çok önce Araplar bu terimi kullanıyorlardı ve bize onlardan geçmedir. Sayın Dr. Süheyl Ünver, Rum'un Grek veya Hellen demek olduğunu sanarak bugünkü Rumeli sözcüğünü düzeltmemizi, onun yerine Romeli dememizi teklif ediyor. Sanki u yerine o koymakla bir fark mı edecek? Celâleddin-i Rûmî'ye de bundan sonra Romî mi diyeceğiz? Eksik bilgi ve yersiz hassasiyetler yüzünden, akli başında kişilerimizin bile böyle lüzumsuz, hattâ biraz da komik fikirler yürütmesi acınacak şey.

BÖLÜM 5

Soru 55 : Kullar gerçekten tam müslüman mı idi?

Bunların tam anlamıyla müslüman olduklarıda şüphelidir. Bilirsiniz İslâmlıkta, vaftiz ederek birini ihtida ettirmek diye bir şey yoktur. Bir kişi, ne millettense, ne dinden olursa olsun Osmanlı oldumu dâva biter, zorla veya merasimlerle onu müslüman yapmağa lüzum yoktur. Bundan ötürü devşirme ve kulluğun kalktığı sonraki dönemlerde bile, hattâ doğrudan doğruya Avrupa'dan gelip Osmanlı hizmetine giren bir kimse, âdeta kendiliğinden müslüman veya o zamanki Avrupalı tâbirle «Türk» olurdu.

Bu devşirilmiş gençler tam anlamıyla müslüman oluyorlar mıydı?

Bir kişinin müslümanlığı neleri kapsar? Böyle bir soru bize tuhaf gelirse de, İslâmlığın Hıristiyanlıktan ayrı olduğu bazı yanlarını hatırlarsak, bunun önemini anlar ve soruyu o kadar anlamsız bulmayız. Tabî burada söyleyeceklerim modern

dünya öncesindeki Hıristiyanlık ve Müslümanlık içindir. En büyük fark, Hıristiyanlığın bir kilise dini, Müslümanlığın bir hukuk dini olmasındadır. Her Hıristiyan bir kilise üyesidir; fakat her Müslüman böyle bir kurulun üyesi değildir. İçinde yaşadığı toplum ve devlet İslâm hukukunu uyguluyorsa, halkı İslâm ibadet kurallarına göre yaşıyorsa, kişi bunlara uyduğu ölçüde Müslümandır. Demek ki Müslüman olmak âdet, hukuk ve ahlâk gibi üç alanı kapsar.

Fakat İslâm hukuku bir kilise hukuku olmadığı gibi bir devlet hukuku da değildir. Özel hukuk, kişi hukukudur. Böyle bir hukuk olarak Osmanlıların benimsediği Hanefî hukuku Bizans hukukundan ya da Roma Kilisesi Hukukundan aşağı bir hukuk değildi. Belki bazı noktalarda bunlara üstündü. Örneğin, özel hukukla devlet hukukunun çarpışması ihtimali olan yerlerde (özellikle toprak

hukukunda) bir devlet için elverişli bir hukuklu. İslâm - Türk tarihinde kilise-devlet savaşı olmamıştır.

Âdet ve ahlâk olarak Müslümanlıkta, kul yetiştirecek bir devlete ve padişaha çok elverişli yanlar vardı. Kişiyi mutlak olarak kiliseye ve rahibe değil, devlete ve hükümdara bağlar. Rahibin hükmettiği vicdanı kiliseye değil, zenaat ve san'at yolu ile Sufî tarikatına açar. Şehir Müslümanlığının belki en önemli kurulu tarikat ve fütüvvet ocağıdır.

İşte, burada, kullar için de önemli bir tercih kapısı vardı: Kulların hepsi bir tarikat mensubudur. En aşağıdaki asker yeniçerilerden en yukarıdaki vezirlere kadar kulların tarikat ve fütüvvet bağlılıkları Osmanlı tarihinin hiç işlenmemiş bir yanındır. Bu noktada tarihçilerden en çok duyduğumuz şey yeniçerilikle Bektaşîlik arasındaki ilişkidir ki bu konuda söylenenler karanlıklar ve çelişkilerle doludur. Yeniçeriliğin Bektaşîlikle bağıntısı ne zaman başlamıştır? Bu bağıntı ne yoldan olmuştur? Bu konularda tahminler yapmaktan öteye gidilemiyor. Bektaşîlik de, Bogomillik gibi, bir heresi dinidir. Doktrinleri aşağı yukarı aynıdır. Zaten ilk Osmanlılar daha kul sistemini geliştirmeden önce Bektaşîliğin de dahil olduğu Batınî zümrelerle yakınlık halinde idiler. Henüz tamamiyle sünnîleşmiş, ortodokslaşmış, hukuklaşmış değillerdi. Bu heretik dinleri müslüman Ortodokslar sevmedikleri, hattâ onları gerçek müslümandan bile saymadıkları gibi, onlar da her dinden ve her milletten insana kapılarını açık tutarlardı.

Hıristiyan kilisesinden kopmuş kavimlerin böyle bir din sekteine mensup olmaları kolaylıkla anlaşılabilir bir şeydir.

Yeniçerilerin sadece savaş askeri olmayıp savaş teknolojisi zenatkârları olduğu yolundaki görüşümüz doğru ise, Batınî fütüvvet ile yeniçeri ocağı arasındaki bağın bu yoldan kurulmuş olduğunu tahmin edebiliriz. Zamanla, yeniçeri ocağının Hacıbektaş ocağı haline gelmesinde kulların şeriat-dışı bir güç kazanmalarının rolü olduğunu tahmin ediyorum. Eğer bu faraziye doğru değilse, ikisi arasındaki bağıntıyı ancak sonralara yani yeniçeri ocağının bozulması ve esnafla karışması zamanı sonrasına koymak gerekir. Bu noktaların ayrıca incelenmesi ve vesikalara dayandırılması gerekir.

BÖLÜM 6

Soru 56 : Kullar neden «yapma» bir sınıftı?

Şu halde, yapma, sentetik devletin en önemli kolu olan kullar yalnız dil bakımından değil, din bakımından da yapma bir topluluktur. Osmanlı saray edebiyatı dediğimiz edebiyat da böyle sentetik, yapma yani hem tabiatten hem toplumdan kopuk bir edebiyattır. Kulların en azılı parçası olan yeniçeriler, bugünkü bir deyimle, ayrı bir endüstri-savaş karması (complex'i) teşkil ettikleri gibi, özel bir din grubu veya bir din sekti teşkil ediyorlardı.

Bütün bu yapma halli oluş esas prensipten, yani kulun toplumda bulunan ırk, din, dil, meslek zümrelerinden koparılmış olması prensibinden doğar. Onun için, ben bu kul taifesine «toplumsal açıdan iğdiş edilmiş kişiler» diyorum. Devşirme usulünün yaptığı şey, bunların, bazı kölelere yapıldığı gibi cinsiyet kaynakları olan husyelerini kesmek değil, toplumsal köklerini koparmaktır.

BÖLÜM 7

Soru 57 : Kullar köle mi idi?

Osmanlıların bunları köle yaptığı iddiasına gelelim. Hâlâ bugün bile, hem bizde hem batıda yazılan Osmanlı tarihi kitaplarında bunlar «köle» olarak gösterilir. Hattâ, bu kitabın önsözünde adını andığım üç değerli tarih bilginimizin yazılarında bile bunların köle olduğu fikrinin yaşadığını hayretle görürüz. Halbuki hiç bir Osmanlı kaynağında bunlara «köle» denmiyor. Birçok hallerde de bunlar açık bir şekilde kölelerden ayrılıyor (meselâ Koçi Bey devlet adamlarının kapılarında köle kullanacaklarına kul kullanmalarını tenkit eder). Gerçekte yükselmiş kapıkullarının çoğunun kendi köleleri vardı.

Fakat köle Roma ve islâm hukukunda olduğu gibi satın alınan mal gibidir, onun tam sivil hakları olmadığı gibi politik hiç bir yetkisi, devlette yeri yoktur.

Erkek ve kadın köleler şahısların hizmetlerinde kullanılırdı; kullar ise (yalnız erkek) ve yalnız devlet hizmetinde kullanılan, haklardan mahrum değil, tersine reayanın elinde olmayan imtiyazlar verilmiş kimselerdi. Bunlar Roma'daki «clientis» gibi, hükümdara mensubiyetle kişilikleri ve yerleri belirlenen adamlardı («l'homme», Arapça «rical») (*). Bütün politik varlıkları bu mensu biyetten doğduğu için hepsi padişah kulu idi. Yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için söyleyelim ki kullar, aslında köle veya esir olanlardan da derilebilir. Osmanlılardan gayri İslâm dinastilerinde bu, daha çok görülür. Fakat Osmanlılar, kul devşirmek için köle veya esirden daha bol bir kaynak bulduklarından devşirme işini usturuplu bir siyasal eğitim işi yapabilmişlerdir. Kul, kökeninde köle veya esir de olsa, kul ocağına girişi ile kölelikten çıkar. Hattâ bazı yerlerde (örneğin, Mısır Memlûk'lerinde) bu, bir formalite ile yapılır. Osmanlılarda böyle bir işlem

olmadığı görülüyor. Bunun nedeni hükümdarların kulların dışında ve üstünde olmasıdır. Memlûk sultanlarının kendileri ise kölelerden gelme kimselerdi.

BÖLÜM 8

Soru 58 : Kullar neden despotik dinasti devletine özgüdür?

Osmanlı tarihinde pek önemli olaylardan biri şudur: Padişahın hükümetinin yavaş yavaş kul ocaklarından yetişenlerin eline geçmesi ve o zaman despotizm sisteminin tamamlanmasıdır. Bu geçiş, Fatih zamanından Kanuni Süleyman zamanına kadarki sürede olmuştur. Bütün İslâm dinasti devletlerinin biricik karşılaştırmalı bir incelemesini yapan İslâm tarih düşünürü İbn Haldun «Giriş» adlı yapıtında kulluk ile bu tür devlet arasındaki bağlantıyı bize çok iyi anlatır. Bir sülâle, hanedan veya dinastide tek kişi en üstün güç yerine çıkmak için bir yandan kendi hanedanının ihtirasları veya hatta hak istekleri ile uğraşmak, bir yandan da toprağa dayalı küçük hanedanların beylerini kendi hükmü altında tutmak zorunda kalır. Despotizm, bu Üstün tek başına gücü sağlamasıdır. Bu büyük tarihçinin gösterdiği gibi, bu sistemde her yerde despot, etrafında bir kul kitlesi yaratmakla bu işi başarır ve hemen her yerde kullar

yabancılardan, dışarıdan ve hattâ toplum dışından, özellikle hükümdarın kendi kavminin dışından devşirilir. Bunların köklerini koparmakla kayıtsız şartsız kendi devletinin uşağı, aracı, organ haline getirir. Hükümdar kendi kavminin veya neslinin asabiyeti (ruh birliği ve dayanışması) yerine, bunların kendine bağlılıktan gelen asabiyetini yaratır.

Osmanlı tarihinde asil «Osmanlılar» işte bunlardır. Osmanlı sülâlesi bu işi başarmada bütün diğer Doğu-İslâm dinasti devletlerinden daha becerikli olmuşsa da, İbn Haldun'un ön gördüğü gibi, başlarına en büyük belâyı da bu örgütü yaratmakla almışlardır.

Fakat, her despotik yapılı devlet şeklinde silâhlı güçleri ve devlet makamlarını örgütlü bir ocak olarak tekeli altına alanları tüm anlamıyla bağımlı kul haline getirmek güç bir iştir. Osmanlı düzeni bu işte yalnız kapıkullarını gemleme

zorluğu ile karşılaşmadı. Onların arkasından gelen köle asıllı kişiler gelince bunlar büsbütün gemi azya aldılar. Bunu ikinci ciltte göreceğiz. Onun için burada kul ve köle kavramları üstünde biraz daha durmalıyız.

Kölelik hem Roma hukukunda, hem Fıkıh hukukun da bir özel hukuk konusudur. Kişiler hukuku alanına girer. Kölelik devşirilme (recrutement) yolu ile doğmaz. Köleler ya kaçırılırlar, ya tutsaklanırlar, ya satın alınırlar, ya da köleden doğarlar. Mülkiyetten tüm yoksunlaşma yolu ile de köle olunulur. Bunların hepsinin legal sonucu bir insan kişinin herhangi bir başka bir insan kişinin malı olmasıdır. Ya bir üretim aracı olarak kullanılırlar, ya varlıklı ailelerin hizmetinde ya da yatak odasında olur. Bunlar, kişisel ilişkiler hukukunda olur. Köleliği, özel hukuk ilişkilerine sokmayan hukuk sistemlerinde bu gibi eylemler suç olur; tüzel hukuk (örneğin, bir Anayasa) bunları yasaklar.

Tarihte bazı ağır üretim işlerinde geniş ölçüde köleler kullanılmıştır. Hatta, daha dünkü - bugünkü tarihte. Örneğin, bugünkü Amerika Birleşik Devletlerinin güneyinde yakın zamanlara kadar kölelik vardı.

Gene biliyoruz ki, üretim aracı olarak köle kullanılması olayının büyük büyük ekonomik, teknolojik olumsuz sonuçları olduğu gibi, vatandaş savaşlarına da yol açmıştır. Gene en son, en büyük örneği Amerikada olanı. Eski Yunanistanda Solon reformlarına yol açan geniş ölçüde köleşme sürecinin hikâyesini bilenler çok. İslâm tarihinde de bazı köle isyanları olmuştur. Bildiğim kadarına göre,

Osmanlı tarihinde bir alay kul isyanı olduğu halde, köle ayaklanması olmamıştır. İhtimal ki Osmanlı tarihinde kölelik yoktu demek değildir Belki kölelerin geniş ölçüde üretimde kullanılmamış, daha çok kişisel hizmetlerde kullanılmış olmasından toplu ayaklanmalar olmamıştır. Kişisel hizmetler için ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar kölelik vardı. Cebinde altını olan, pazara gider, beğendiği köleyi satın alırdı.

Bazıları da bayram hediyesi ya da bir kutu çikolata hediye verir gibi, çok yakışıklı bir cariye veya oğlana raslarsa satın alır, yaranmak istediği bir büyüğe sunardı. Köle ticaretinde, Osmanlılarda başlıca iki kaynak Afrika ile Kafkasya idi. Köleliğin Kafkasya kaynakların dan gelişi Osmanlı tarihinde ne zaman başladığını bilmiyorsam da daha Osmanlılardan önce bu bölgeden köle sağlama işinin daha eskilere kadar giden bir geçmişi olduğu muhakkaktır. Bütün insanların, beyaz kara, yoksul zengin demeyip doğuştan eşit ve özgür olduğu görüşü hukukta, siyasette, ekonomide kendini kabul ettirinceye kadarki zamanların legal sistemlerinde, hukuk nazariyelerinde, bunların dayandığı felsefe ve dinlerde insan kişinin köle olması olanaklı sayılmıştır. Buna inanmaz gözüken Hristiyan ve İslâm dinlerinde kölelik özel hukuk kurulu olarak yaşamıştır. Yalnız, hem Roma hukukunda hem Fıkıh hukukunda kölenin «salıverilmesi» (manu-emittere, manumission, azadetme) kapısını açık bırakarak bunu da bazı formalitelere bağladılar. Bu yüzden, köle azadedilebilir. Fakat kulun azadedilmesi diye bir şey yoktur. Köle olan,

kulluğa derildiği zaman köleliği sona erer. Arapçanın etkisi altında bizim Kölemen dediğimiz Memlûklar'da bu, bir «manumission» forma litesinden sonra olurmuş. Osmanlılarda böyle bir eylem yok gözüküyor; nedenine raslamadım. Memlûklar'da padişahlık ve tek hanedan egemenliğinin kurulamamış olmasında olabilir. Kullar devlet katında ve padişah emrinde bir ocaktırlar, bir corporation'durlar. Kölelerin ise böyle ocaklık durumları, siyasal hukuk nitelikleri ve status'leri yoktur. Siyasal niteliği bulunması şart olmayan kişinin elindedirler. Kulluk hizmet süresi ile gider; bu süreden önce atılabilirler ya da «siyaset» edilebilirler, yani hükümdar «irade»si ile katledilebilirler. Köle katledilecekse, hükümdar iradesi ile değil, kadı hükmü ile katledilir ve bu «siyaset edilme» değildir.

Demek ki, sözlükte kul ile köleyi bir tutsak, dilde rasgele keyfimize göre eşanlamda kullansak bile, tarih ve hukuk bunları birbirine karıştırmamış, ayrı yerlere koymuştur. Birinden öbürüne geçişte ne kolay olmuş, ne de keyfe göre yürümüştür. Osmanlı tarihi, bizim yaptığımız karıştırmayı yapınca, yalnız siyasal düzen değil, insan kafası da karışmıştır. Bu tarih kulluğu özel hukuk içine koymamış, tüzel hukuk içine koymuştur. Kulları yer yer Fıkıh'tan gelme özel hukukun ya üstünde ya dışında tutmuştur.

Bunun anlamı bir «makam»a ve onu temsil edene bağlanma, kapılanmadır. «Kapı» (zamanla Yüce, Ulu Kapı oldu) güç, siyasa gücü sembolüdür. Batı'da karşılığı «dominium»; Lâtincede, «dominus»tan gelme. Aslında «evin efendisi»

demekmiş. Grekçedeki karşılığı ise «despotis» tir. Bu iki sözcüğün ikisi de tarihte ne anlam değişikliği geçirmedi ki? Bir ara dinsel makam sahiplerine takıldı. Despotis te öyle. Dünyasal makam sahiplerine verildiği de oldu. Orta çağlarda «despotis» terimi Batı'da unutuldu, Doğu'da kaldı. Aristo'nun sayesinde İran gibi Doğu hükümdarlarına takılan bir sıfat oldu. Neden sonra, Batı'da «dominium» feodal sistem içinde çeşit renklere gire gire kullanıldıktan sonra, Montesquieu'nün dilinde despotluk terimi yeniden kullanılmaya başladı.

Despot'un kapısına kapılanmanın iki anlamı var: birine sığınma, ona bağımlı olma. Ya da «intisap» etme, onun adı ile çağırılma, bununla bir status edinme. İntisabetme soyunu kapılandığı yerden almadır. Bu, Roma hukukunun «adoptio» dediği şey değildir. O, evlât edin me demektir ve özel hukuk eylemidir. Kapılananlar ise, asıldaki soy soptan arman, toplumsal köklerinden sökülen kişilerdir ki buna bir çeşit «toplumsal iğdişlendirilme» diyebiliriz.

Bu yöntem, Osmanlıların icadı değil. Asyada uzun bir geleneği olan, İranlılar yolu ile İslâm siyasasına giren onbirinci yüzyıldan sonra devlet idaresi üzerine yazan hemen bütün İslâm yazarlarının (ama Fıkıh'çıların değil) yapıtlarında raslanan «Nizam», «Tevazün» (Equipoise) teorisinin bir süre - gelişidir. Bunu gözümüz de şöyle canlandırabiliriz: hani eski kantarlar vardı; bir çengele tartılacak ağırlık asılır; öbür yanda pirinç ağır bir topuz bulunurdu. Bu topuzla kantarın tutamak yeri arasındaki

mesafeye göre denge bulunurdu. Bu yazarlara göre güç ile toplum arasındaki denge de böyle bir topuz ağırlığı ile tutulur. Osmanlıların bu eski geleneğe katkısı, bir sürece, topuz sağlama işini daha radikal, daha yöntemli yapmaları. Fakat bir gün bu topuz çok ağırlaşmaya ya da çok hafifleşmeye başlayınca denge allak- bullak oldu; onu bir daha da tutturamadılar.

Kapıkulluğunu anlamada önemli nokta şu: bunlar gücün ağırlıklarıdır. Gücün ortakları değil, araçlarıdır. Yukarıda anlatmağa çalıştığım nokta yani temelde hukukça farklı oluş belirli hukuksal sonuçlar yaratmıştır ki bunlar da birtakım ekonomik sonuçlara yol açmıştır. Köle, köle olarak kaldığı sürece, asker olmaz, vezir mezir de olmaz. Gücü uygulama aracı olmaz, üretim aracı olur. Kul, güçte bir hak ile donanmaz, sadece onu kullanma işinde kendisine bir yetki imtiyazı verilir. İkisi arasındaki farkı, İngilizce iki sözcükle anlatmak istersek, «right» ile «privilege» farkıdır. Hak, geri alınmaz bir şeydir; imtiyaz ise takmadır, geri alınabilir. Bunun için, imtiyazı verenin en üstün haklar deposu olması gerekir.

Tam ya da gerçek bir feodal sistemde ise böyle değildir. Güç ve hakların bölünüşü, dağılışı bir düzeyde eşitlik şeklinde değil, yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya basamaklı bir karşılıklı mukavele zinciri ile tutturulmuştur. Bir Üste sadakat yemini eden, o Üstün karşısında tüzel kişiliğini ve haklarını kaybetmez. Osmanlı sisteminde ise kul bu son iki özellikten yoksundur. Onun için en tepedeki güçlü ile kul

arasındaki imtiyazlandırma eylemi iki yanlı, karşılıklı bir mukavele eylemi değildir. Terazî ile kantar arasındaki farka benzer bir fark. Kulun hakları yok, fakat verilmiş yetkileri ve imtiyazları var.

Bunlarla donanmışlığı kulluğun gereklerini yaptığı sürecedir. Kul, güç deposundan sızan imtiyazın gerektirdiği karşılığı, güç tutucusunun irade ettiği gibi yapmadığı, hatta elinde olmayan nedenlerle yapamadığı zaman bile imtiyaz ve mevkiini kaybedebilir. Tarihte olduğu gibi çok kez güç sahibinin bir iradesi ile hemen kaybeder. Üst'ün değil, Üstün'ün «irade»sine göre, sistemin başka gereklerinin zoruna göre boynunu uzatmak zora bile var.

Bu sistemin en su götürür yanı irade ile keyfi bir birinden ayırmanın her zaman kolay olmayışıdır. Ama, bu bir yöntem, bir kanundur. Roma hukuku ya da Fıkıh hukuku gibi bir hukuk kanunu değil, fetih ve siyasa hukukudur. Fatih, fethedilenler içinden kendi gücüne gerekli kullar seçme hakkı olduğuna inanır, tek güç tutucusu olma iddiasının (onlarca bu, Tanrı tarafından verilmiş bir haktır) bir parçası olarak. Osmanlı İslâm hukukçuları ancak Fıkıh hukukunun kavramlarına ve yöntemlerine alışık olduklarından bunu ganimet kategorisine sokup müslümanlaştırdılar. Kulları tarihçilere köle sandırmada bu Fıkıh ulemasının da bir rolü olmuştur belki. Halbuki Osmanlı tarihinde «boynu uruldu» gibi söz leri ulemeden olmayan olay-yazarlar olağan bir şeymiş gibi, kılları kıpırdamadan yazarlar.

Kul ile köle arasındaki farkları kavrayamıyan eleştiriciler «peki kul köle değilse özgür bir kişi midir? Değilse köleden ne farkı var?» diyorlar. «Özgürlük» sözü ile bugünkü anlamda «siyasal hakları olma» anlaşılacaksa (ki ancak bu anlaşılabilir) bu sorunun cevabı: «hayır,özgür değildir»olacaktır.Fakat köleden farkı işte burada meydana çıkar; çünkü kulun siyasal hakları yoksa da siyasal imtiyazları var. Kölenin ise hiç bir siyasal imtiyazı yoktur. (Köylünün de din hukukundan gelme bir özgürlüğü var ama bu, bizim anladığımız anlamda özgürlük değil. Bu, siyasa hukukunun dışında bırakılmış olmanın sağladığı bir özgürlük. Müslüman olan reayanın, dinin sağladığı Fıkıh hukuku ne kadarlık bir özgürlük sağlamışsa, o kadarlık özgürlüğü var. Bu açıdan, Osmanlı düzeninin dengeli döneminde bunlar Hristiyan reaya dan biraz daha talihli durumda idiler, çünkü onların dininin tepesinde kilise denen ayrı bir güç örgütlenmesi yoktu. Osmanlı sistemi, ortodoks Hristiyanların başındaki bu din otoritesinin siyasal gücünü kendi hükmü altına almış, özel hukuk gücünün tüzel hukuk ile yüzyüze geldiği yerlerini kadı hükmü altına koymuş, kiliseye sadece özel kişi hukuku alanını bırakmıştı. Kilise gücünden yaka silken Hristiyanların kulluğu benimsemelerinin anahtarı belki de buradadır).

Ama, bazı abartmalara da düşmiyelim. Bu sistemde, özel hukukla tüzel hukukun karşılaştığı yerlerde (özellikle toprak tasarrufu, mülkiyet işlerinde) hem kanunun hem şeriatın çığnendiği çok olmuştur. Buna, adalet dilin de «zûlm» denir.

Zâlim bir hükümdarı durduracak bir güç te yoktur. Onbirinci yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar, İslâm şeriat uleması ve siyasetname yazarları bu konu üzerinde kafa patlattılar, nasihattan başka bu işin çaresini bulamadılar. Reâyâ, «irade» ile katledildiğinde bu, siyaset değil zûlmdur. Ama kul siyaset edildiğinde buna zûlm diyen olmamıştır. Gerçi, burada da, özellikle Osmanlı düzeninin altüst olduğu dönemlerde, entrikalarla padişahın aldatılıp irade çıkarıldığı olur. Bu gibi hallerde, tarih yazarlar bunları yada bunlara kanan padişahları inceden inceye kınarlar. Fakat, çok kez de buna hakkettiklerini söyledikleri de olur.

Güç yerlerinin eski «gazi kardeşliği» üyelerinin elinden «kapıkulu ocağı» üyelerinin eline geçmiş olmasına bakarak ve kul ile köle arasındaki farklar üzerine buraya kadar yazdıklarıma bakarak, Osmanlı tarihinde devlet mevkilerinin sonuna kadar kapıkullarının tekelinde kaldığını sanmıyalım. Gerçekte, henüz daha nedenleri ve koşulları iyice bilinmiyen bir yoldan, aslında köle ve çoğu Kafkas kökenli kişilerin yüksek makamları Balkanlı kapıkullarının elinden almağa başladığını görürüz. Kölelerin kapıkullarının tekelindeki makamları elde edişi olayı ile Devşirme yönteminin bozuluşunun bir zamana raslayışı ilginç! O sürede, köleler kölelikten çıkamadıkları için kulların oturduğu en üst makamları elde edemezler, sadece sarayda harem ağalığı gibi kişisel hizmet makamlarına girebilirlerdi. Halbuki, ya birdenbire ya da ağır ağır hem saray içindeki kölelerin, hem de Kafkas kökenli kölelerin kapıkullarını alaşağı etmeye başladığı görülür. (Ancak şunu unutmiyalım ki Osmanlı

siyasa terminolojisi, bozuk-düzen döneminde bile bunları da «kölemen» olarak değil, hep kapıkulu olarak adlandırmada direnmiştir).

Kafkas kölelerine bu fırsat nasıl çıkmıştır, hangi yollardan ellerine geçmiştir? Bu ve bunun sonuçları tarihçiler tarafından incelenmemiştir. Ancak, incelemelerle doğrulanma şartıyla bazı tahminler yapacağım. Öyle gözüküyor ki, bu değişimin Osmanlı - İran çatışmaları ile bir ilişkisi vardır. Devşirme yöntemini yürüten Osmanlılar karşısında İranlıların yenilmelerinin başlıca nedenlerinden biri, İran Şahlarının ordu sağlamakta Kızılbaş aşiret başbuğlarına muhtaç olmaları idi. İranlıların en büyük hükümdarı olan I . Abbas asker ve devlet yönetiminde büyük bir değişiklik yaptı. Osmanlıların devşirme ve kapıkulu sisteminin aynı olan bir örgüt kurdu.

Osmanlılarda olduğu gibi «sadr-i azam»lık ve yeniçeri ağalığının tam karşılığı olarak «kullar-akası» adı altında Gürcü, Ermeni, Çerkeş, Abaza ve genellikle Kafkaslı devşirmelerden meydana gelen bir ordu kurdu ve Kızılbaş kabile başbuğlarına karşı tam, en-üst güçlü bir despot, Şah oldu.

Bu değişme 1595 tarihine, yani Osmanlılarda kapı kulu sisteminin, ikinci ciltte anlatacağımız malî bunalımla sarsıldığı zamana rastlar. Bu tarihten sonra, Osmanlıların İranlılarla savaşları ya yenilgili, ya kazançsız ya da yükümlü savaşlar olarak sürdü. Bu sürece, İranda «şah-kuli» veya «şah-sevenler» ordusu önemli olurken, Osmanlılarda tersine

kapıkulu önemini, belki de kaynaklarını kaybediyor; bununla birlikte kölelikten gelme kişiler kulların tekeli ele geçmiyorlardı. İhtimâl ki bazıları eski kullara kölelikle intisap ederek yükseliyor, bazıları da Anadolu'da kapıkullarına ve yeniçerilere karşı isyan ediyor, bir kısmı da rüşvet olarak ya da daha sonra temizlenmek üzere beylerbeyliği, hatta sadrazamlık gibi mevkilere getiriliyorlardı. Diğer bir nokta da, ikinci ciltte göreceğimiz gibi, devlet gücünü elde etmede, hele hazineye hükmetme işinde kullar ile köleler arasında kıyasıya bir çatışma olmuştur. Bu çatışmalarda, saray içindeki siyah kölelerin de büyük rolü olmuştur. Bu çatışmalar üzerine ikinci ciltte daha fazla ayrıntılı gözlemler bulacaksınız.

Osmanlı düzeninin bozuluşunun göstergelerinden bir tanesi bu kul-köle karışmasıdır. Çünkü köle, kul olamaz. Bir devletleştirilme sürecinden geçmemiştir. En yüksek makamlara çıkanların çoğu kapkara cahil kalmış, kulluğu da benimsiyememiştir. İsyan eğilimleri de olumlu ve sınıfsal geri-tepme niteliği alamamış, çoğu yağmacılık biçiminde kalmıştır. Birçok ta reayayı ezen işlere bulaşmışlardır. Bu olaylarla kulluğun sönmesi beraber yürümüştür.

Gene bununla birlikte giden bir değişimde hem kullara, hem kul sayılan kölelere karşı padişahın desteği olarak Saray'ın en üst güç olmasıdır. İkinci ciltte göreceğimiz gibi, ekonomik ve malî işlerde bile her şeye hükmeden bu Saray'da, tefeci sarraflardan derebeyleşen toprak ağalarına kadar birçok

çıkarıcı sınıfların temsilcisi olarak köleler ya da kullaşmış köleler önemli roller oynamışlardır.

Kul-köle savaşı, ondokuzuncu yüzyılın başında kölelerin zaferi, daha doğrusu kulluğun yıkılışı ile tamamlandı. Osmanlı düşününde kulluk o kadar direneci bir yöntem olmuştur ki II.Mahmut zamanından II. Abdülhamit zamanına kadar, ya halk sınıflarından sökülümüş, yerli ya da yabancı kişileri devlet kulu olarak derleme (artık buna «devşirme» diyemeyeceğiz) devam etmiştir. I I . Mahmut, her yanda bol bol bulunan işsiz-güçsüzlerden asker derlemeye çalışırken, yüksek makamlar için zamanın en güçlü adamı olan ve aslında bir köle olan Hüsrev paşa imdadına yetişti. Adeta bir köle çiftliği kurmuş olan bu adamın yetiştirmesi olarak Tanzimat dönemine bolca sayıda devlet adamı yetişti. Bunlardan bir tanesinin oğlunun (bir padişah kızıdan olan) oğlunu yakın zamanlar için tanıyoruz: «prens» Sabahattin Bey. Tanzimat simaları içinde kölelikten ya da dinsel ve kültürel toplumundan sökülüp devlet adamlığına yükselenlerin sayısı az değildir. Demek ki toplum sınıflarından olmayanların «devletli» olamaması kuralı bozuk şekliyle de olsa süre gelmiştir.

BÖLÜM 9

Soru 59 : Yeniçeriler kimlerdir?

Hatırlarsınız, zanaat ve esnaflıkla ilgili olarak yeniçerilerden söz etmiştik. Reâyânın devlet katındaki karşılığı nasıl sipahi ise, berâyânın da devlet katındaki karşılığı yeniçerilerdi. Kapıkullarının en önemli, en netameli ve sonunda en belâlı kolu bunlar olmuştur.

Gariptir ki Osmanlı devlet örgütlerinin en meşhuru bu yeniçeriler olduğu halde bu devlet örgütlerinin en az ve en yanlış bilineni de budur. Gerçekte garip bir durum değil mi? Ama nedenleri var.

Başlıca nedeni yeniçeriliğin devleti ve toplumu sonradan çok uğraştıran bir kuruluş olması, çok değişikliklere uğraması, XVII. yüzyıldan önceki yeniçerilikten bambaşka bir örgüt haline gelmesi ve bu yüzden gerçek yeniçeriliğin ne olduğunu bilmenin arada kaynayıp gitmesidir.

Yeniçeriliğin XVII. yüzyıldan sonraki halini ikinci ciltte göreceğiz. Burada sadece bu dönemden önceki yeniçeriliği anlayabilmemiz için, bir iki nokta üzerinde bildiğimizi sandığımız bazı fikirleri değiştirmemiz gerekecektir.

İlk önce yeniçerilik hep aynı şekilde kalan bir müessese olarak küt diye başlamış ve Mahmut I I zamanın da küt diye kaldırılmış bir müessese olduğu sanısını bir yana bırakalım. Tarihçiler yeniçeri ordu örgütü hangi tarihte kuruldu? sorusu üzerinde birbirlerini yiyorlar. Boşuna bir iş. Zaten bu kadar didişmelerine rağmen, yeniçeri örgütünün hangi tarihte kurulduğunu bir türlü bulamıyorlar. Hepsi tahminden öteye gitmiyor.

Bir müessese aslında, daha sonraki amaçlarından başka amaçlarla kurulduğu zaman onun hangi tarihte kurulduğunu

bulmak zorlaşır. İlkin bazı ihtiyaçların itişi ile yavaş yavaş meydana gelir, zamanla bazı şekiller değiştirir, sonra en uzun süreli olan şeklini alır. Ama bu şekil aslındaki şeklinden, amacından, görevinden farklı bir hale gelmiş olduğundan pınarın kaynağı bir türlü bulunamaz. Yeniçeriliğin başlangıçları da böyle.

BÖLÜM 10

Soru 60 : Yeniçerilik sadece bir askerî örgüt müdür?

İkinci iş olarak, yeniçeriliğin sadece bir «askerî örgüt» yani bir ordu olduğu fikrini de bir yana bırakmalıyız. Osmanlı düzeninde zaten sivil - askerî diye bir ayırım yoktur. Bu ayırım bugüne özgü bir iştir. Osmanlı düzeninde ancak reaya ve berâya sivil, eğer savaş organı olmamak anlamına alırsak. Onun dışında kalan ve aşağıda anlatacağımız devlet organlarının hepsi hem sivil hem askerdir. Daha doğrusu sadece «askerî» dir, Osmanlı anlamında.

O zamanki anlamında devlet organı olan, vergiden muaf olan ve siyaset yani hükümet idaresini güdenlerin hepsi «askerî»dir, ama bugünkü anlamında değil. Devlet hizmetinde olmak «askerî» olmak demektir; ama silâhlı asker olmak demek değildir. Bunların bir kısmı kalem işleriyle, bir kısmı kaza işleriyle, bir kısmı maliye işleriyle, bir kısmı dövüşme işleriyle ve bir kısmı da dövüşme endüstrisi işleriyle uğraşan ve hepsi hükümdarın kulları, yani onun eli kolu gibi,

ona bağlı olan araç parçalardı. İşte yeniçeriler bu son iki işin kulları idiler. «Kapıkulluğunun tarihsel niteliğini bilmeyen bazı aydınlar veya yazarlar modern devlete özgü olan bürokrasinin hükümete sadakat göstermelerine içerliyerek bunların kapıkulluğu olduğu yolunda bir efsane yarattılar. Kapıkulu ile bürokrat arasındaki farkı görmemek için insanın tarihten tüm kopuk ve cahil olması ve bugünkü idare sistemlerini anlamamış olması lâzımdır. Bu da feodal ile derebeyini birbirine karıştırmamız cinsinden bir yanılgıdır. Maaşa bağlı, idare gücüne tüm sadık olmakla bile bürokrat kapıkulu değildir.

BÖLÜM 11

Soru 61 : Hükümdarın gücünü sağlamada yeniçerilerin rolü nedir?

Çok muhtemeldir ki yeniçeri ocağı başlangıçta bu düşünce ile kurulmuş değildi. İlk zamanlarda asıl savaş gücü sipahi gücü idi. Bunlar, ateşli silâhların savaşlarda kullanılmasından önceye ait dönemlerden kalma usullerle yetiştirilen askerlerdi. İlk zamanlarda gücünü toprak zaptederek kuran Osmanlı beyinin yanındaki omuztaşları, zaptedilen yerlere dirlik sahibi olarak yerleştikçe güçleniyorlar, baş kaldırabiliyorlar ya da «hânedan»laşabiliyorlardı. Bunlar beyin savaş ve fetih aracı olarak artık fazla güvenilemez kişiler olmaya eğilimlidirler. Hükümdarın tek ve en üstün kişi olarak yerinde kalabilmesi için ona bağlı, onun elinin altında bulunan başka çeşit bir asker gerekir. Yeniçerilerin «yeni»liği belki de bundan. Devlet şimdi zenginleştiği için bunlara ücret yani «ulufe» verebilir.

Despotik bir devlet düzeninde tek hükümdarın gücünü tehlikeye sokan ihtimaller daima vardır. En tehlikeli güç,

emri altında köylü, toprak, at ve savaş âleti bulunan, imkân bulursa rakip bir güç olabilecek olan kişiler, yani dirlikleri elinde tutanlardır. Gelgelelim, bunlar devlete çok lüzumlu; çünkü bu devletin başlıca işi savaş entrepreneurlüğüdür. Savaş, devletin biricik ekonomik görevidir. Hükümdar ve etrafındaki az sayıdaki kişiler bu savaş aracı olan sipahilere sakalı kaptırdılar mı, onları karşılarında feodal güçler olarak bulmaları mukad derdir.

İşte bu feodalleşme tehlikesine karşı, Doğu despotları (ta eski İran hükümdarları zamanından, daha sonra Selçukluların baş veziri Nizamülmülk zamanından beri denenmiş) bir usulü kullanırlardı. Bu usul, kendilerini, sipahi gücünden daha az, ama hükümdarı koruma da daha disiplinli, eğitilmiş ve daha güçlü silâhlarla donanmış küçük bir ordu kurmak usulüdür.

BÖLÜM 12

Soru 62 : İbn Haldun Türklerin kulları üzerine ne diyor?

Osmanlıların bol insan gücünü bulmada ve kullanmada talihli çıktıklarını söylemiştim. Sonra, galiba Türklerin bu işlerde geleneksel olarak bir ustalığıda vardı. Çünkü İbn Haldun gibi, Osmanlıların devşirme sisteminden henüz haberi olmayan bir tarihçi bile Doğulu müslüman hükümdarların güç yerine kendi aile, klan veya kabilelerinden gelenlerin yardımını ile oturduktan sonra onlara güvenemeyip kendi iradesine bağlı kullar sağlama usullerinden söz ederken, bu usulün bu hükümdar sülâlelerinin sonunu hazırlayan nedenlerden biri olduğunu söylerken, bu işte Türklerin bir istisna olduğunu, bunu sağlamada onların daha tecrübeli bir kavim olduğunu, bu yüzden devletlerinin daha uzun ömürlü olduğunu kaydeder.

Evet, Türkler şu kavimden, şu dinden, şu dilden, şu sınıftan demeyip yalnız kendi hizmetlerini görecekt kişileri daha genç yaşta elde edip devlet hizmetlerine yetiştirme ve koşma

zanaatının gerçekten ustası olmalıdırlar ki bunun dünyayı, hattâ bizi şaşırtan bir tanesini işte bu Osmanlı «Kapıkulu» cinsini yaratmakla gösterdiler.

BÖLÜM 13

Soru 63 : Kullar nasıl devşiriliyordu?

Bunu yaparken düzenli toplumlara (yani köy ve kentin tarım ve zanaat işleriyle uğraşanlarına) el atacaklarına toplumdan kopmuş, topluma fazla gelen kişileri devşirdiler. O zaman da böylesi çok. Bizans imparatorluğunun hâkim olduğu yerlerde geniş bir ekonomik çöküntü vardı. Balkanlarda başı boş insan çoktu.

Sonra iki kaynak daha vardı: karada esir ticareti, denizde korsanlık. B u iki kaynaktan da hayli emek gücü sağlanmıştır. Osmanlılar bunları toparlayıp tarım serfi veya zanaat kölesi olarak kullanmak yerine kapı (yani devlet) kulu, siyasal gücün adamları, hizmetkârları haline getirdiler. İşte «devşirme» denen usul bu.

Pek muhtemel olarak Balkanlara geçtikten sonra, eski gaza ocaklılarının yerine, şimdi onlara karşı kendini koruma durumunda olan hükümdarların yeni bir insan gücünü

teşkilâtlandırıp geliştirmelerinde ateşli silâhların kullanılması da önemli bir rol oynamıştır.

«Yeniçerilerin eline ateşli silâhları verdikten başka, onlara sipahilere tanınan haklardan farklı imtiyazlar verildi. Bunlarla hükümdara tüm sadık, bağlı kullar yaratıldı.

Dirliklere konan beylerden böyle bir sadakat ve kulluk beklenemezdi. Sipahi beyin kulluğu şüphelidir, güvenilmez, doğrudan doğruya hükümdarın eli ve hükmü altında değildir. Devşirme usulünden sonra yetiştirilen yeniçeriler ise yüzde yüz kul oldular.

BÖLÜM 14

Soru 64 : Osmanlı tarihinde «gazi»lerden yeniçerilere geçiş nasıl oldu?

İbn Haldun'un Doğu despot devletleri modeline dönersek, bu noktada da Osmanlıların önemli bir başarı, hattâ bir istisna denecek başarı sağladıklarını görürüz.

Bu tarih düşünürünün yorumlamalarında «asabiyya» (Türkçede «asabiyet») kavramı önemli bir yer tutar.Çünkü ona göre bunsuz siyasal güç doğmaz ve yaşamaz. Bu sözcüğün anlamı bugünkü deyimimizle «dayanışma» veya birlik ruhu (esprit des corps) dur. Sülâle veya hanedan devleti, kabile dayanışmasından doğar. Fakat buna dayanarak güç kazanan ve toplumun üstüne kendini oturtan hükümdar, zamanla kendi kabilesinin hanedanzadelerine güvenemez. Onların yerine kendi emrine amade ve dışarıdan derlenme kimselerden bir asker gücü sağlar, onlara karşı ne olur ne olmaz diyerek. Halbuki, diyor İbn Haldun, bunlar hiç bir zaman eski kabile dayanışmasını ruhlarında taşıyamazlar, sadakatleri, kullukları yapmadır,

çıkara dayanır. Çünkü topraklı değil, ulûfeli kişilerdir. Zamanla bunlar, hükümdara hükmetmeye kalkarlar.

Doğru bir gözlem ve genel çizgileriyle Osmanlılarda da böyle oldu. Ancak insafli olunursa şunu da kabul gerekir ki Osmanlılar bu kullara «Osmanlı asabiyetini» aşılama fetihlerle genişleme yürüdüğü sürece hayli başarılı oldular. Hattâ belki de denebilir ki «Osmanlı asabiyeti» devşirme usulünün yaratıcısı olmuştur. Bazı aileler var, hizmetçilerini bayağı kendi akrabaları misillû idare ederler, âdeta yapma bir aile ocağı kurarlar. Bu yabancı kökenli kişileri kendilerine bağlama sayesinde bunu başarırlar. Kanunî Süleyman zamanında bu başarı son kertesine gelmişti. Bu güçlü padişah kendini yeniçeri ocağına yazdırmış, 1 numaralı yeniçeri olmuştu. Ulufe dağıtacağı zamanlarda sanki kendiside maaşını alıyormuş gibi gelir, ulufe kesesini almış; üstelik bir de dokunaklı seremonilerle «Kızılalma'da (yani Roma'da)

buluşalım» gibi sözlerle dayanışma numaraları yaparak yeniçerinin moralini demir gibi sağlamlaştıracak etkiler yaparmış.

Ama bu işin bir de ters yanı var. Yeniçeri numaraları yapan Kanunî Süleyman, bu kullara karşı kendinden az önce ve kendinden az sonraki Osmanlı padişahları kadar merhametsiz olmuştur. Her kul, padişahın hizmetine «kellesini koltuğuna alarak» girebilirdi. Ocağın ruhuna veya kanununa tüm sadık oldukça önüne sonsuz nimetler serilir; ama ayağı bir tökezledi mi kelleyi cellâda teslim şart. Bu padişahların hiç şakası yoktu. Kulluk da ancak bu demir kanunla yürüyebilir bir ocaktı.

Bu bize, bu ocağın kişilerinin ne kadar yapma, ne kadar insan tabiati ve toplum ilişkilerine aykırı sentetik bir örgüt içinde yaşadığını gösterir. İnsan tabiatının iğvalanna ya da toplumun ilişkilerine kapılan kul ya hukukça yapma olan mülkiyetini (malını, mülkünü, cariyelerini, kölelerini, deve veya atlarını, altın sandıklarını ve ya saraylarını) ya da canını bir anda itirebilirdi.

BÖLÜM 15

Soru 65 : Yeniçeri ocağı sonradan nasıl çıkar ocağı oldu?

İleride göreceğimiz gibi, bu yeni gazacı kuvvet ocağı, para ekonomisinin hücumuna uğrayıp bir «çıkar ocağı» haline gelişine kadar, gerçek bir «Osmanlılık ocağı» olmuştur. Osmanlı padişahlarının, feodalleşmiş beylerin hükmü altına girmeyelim derken kendi yaratıkları olan kulların hükmü altına nasıl girdiklerini, kullarla padişahlar arasında nasıl süresiz bir çekişme başladığını ve bunun ekonomik etkenlerini ikinci ciltte ayrıntılı olarak göreceğiz.

BÖLÜM 16

Soru 66 : Yeniçerilerin cenk endüstrisi ile ilişkileri ne idi?

Devletin gelirleri arttıkça, toprak sistemi istikrar kazandıkça, sulh içinde kentlerde esnaf zanaatı geliştikçe yeniçerilik savaş endüstrisine de hâkim olmaya başlamıştır.

Gerçekte, yeniçeri her şeyden önce bir zanaatkar, ancak ikinci derecede savaş askeridir. Osmanlılar kara savaşçılığından sonra, deniz cenklerinede geçince buna benzer tipi başka bir ad altında, Azaplar adı altında donanma endüstrisinde ve hizmetlerinde de kullandılar.

Devlete doğrudan doğruya lâzım olan savaş endüstrisi, imtiyazlı bir zümre olan yeniçerilere verilince onu savaş endüstrisi dışında kalmış ve devlete yan bakan, tehlikeli «sivil» zanaat sınıflarından ayrı tutmak lâzımdı. Osmanlı zanaat endüstrisinin gelişmesinde bu savaş esnaflığının çok büyük rolü olmuştur. Meselâ Balkanlardaki zanaat kolları, Bizans feodalitesi ve kilisesi yüzünden ekonomik açıdan çok

düşkün bir durumda olan bu ülkelerde yeni kentler kurulmasına, yeni zanaat kolları açılmasına sebep oldu. O zaman buraları, zanaatça Doğudan ve Anadolu'dan çok geride bulunuyordu.

İlk Osmanlı savaşlarının Balkanlarda insana hârika gibi gelen başarıları bu sayede olmuştur. Çünkü Sırbistan veya Macaristan üstüne yürüyen Osmanlı ordusu sadece kılıç, kalkan, ok kullanan askerler sürüsü değil, muazzam bir seyyar endüstri ordusu idi. Yeniçeriliğin sonradan bozulduğu dönemlerde, bu bakımdan doğruluğuna inanılması zor olan hikâyeler uydurulmuştur. Örneğin bir seferde padişahın atının üzengisi kopmuş, bir yeniçeri ortaya çıkarak hemen tamir etmiş. Onun üzeri ne «vay yeniçeriliğe esnaf karıştı» diye güya padişah onu idam ettirmiş. Bu gibi hikâyelere inanmak zor. Bir üzengisi bile tamir edemeyecek kadar cahil

yeniçeri Osmanlılarda beş para etmez bir parazitti ve belki üzeniyi tamir edemedi diye idam edilebilirdi.

İleride, Osmanlı devletinin çöküşünün ekonomik nedenlerini incelediğimiz zaman hem sivil esnaf, hem çeri esnafının ne hallere geldiğinden söz edeceğiz. Çünkü, Osmanlı devlet ve ekonomi sisteminin, dış faktörler hariç, iç çelişki faktörünün bir diğer önemlisi buradadır. Yani zanaat sınıfının içinde yeniçeri olan ve yeniçeri olmayan bölmeler arasındaki ilişkidir. Burada piyasa için emtia üretimi eğilimi ile devlet için emtia üretimi eğilimi arasında sürekli bir gerginlik görürüz. Buraya da bir parmak basalım.

Emtia üretimi eğilimini temsil eden esnaf güçleri kapitalist bir gelişmeye doğru gidemediklerinden (bunun anahtarını da tüccar sınıfın durum ve gelişmesinde bulacağız) zamanla esnafın tümü yeniçerileşmeye başladı. Fakat onun en büyük piyasası ve müşterisi olan devlet müflis durumda olduğundan yeniçeri zorbalığı denen şey başladı. Bu oluşumu esnaf ve lonca tarikatleri ile askerlik ocağı tarikatleri arasındaki münasebetlerin oluşumunu inceleyerek de göstermek mümkün olacaktır, eğer bu işin bir meraklısı ve anlayışlısı çıkarsa bir gün.

BÖLÜM 17

Soru 67 : Osmanlı sisteminde ulemanın yeri ne idi?

Bunu en kısa şekilde şöyle cevaplandırabiliriz: Bir birinden kopuk olan toplum ile devlet arasında bir zımk hizmetini görmek.

Osmanlı düzeninde ulema kendilerini çok önemli bir yerde görürlerdi. Bunda pek de yanlışmış değillerdi. Çünkü bunlar kendilerini bir yandan İslâm peygamberinin şeriatinin temsilcileri, bir yandan da «ulüemrin» yani hükümdarın delegesı sayarlardı. Bir yandan padişaha şeriatı öğretirler, öte yandan halka «Ulül-emr»e itaatin bir borç olduğunu telkin ederlerdi. Bunlar ne halktılar, ne de kul. Daha doğrusu, hem reayaya yaklaşan hem kullaşmaya eğilimli bir kategoridirler.

BÖLÜM 18

Soru 68 : Ulema ne anlamda toplumdan kopuk bir taife idi?

Bu iki yanlı oluşun nedenleri şunlardı: İçinden geçtikleri medrese eğitimi onları da toplumdan yabancılaştırıyordu. Ziya Gökalp bir yazısında medrese ile kulların yetiştirildiği Enderun okulunu kıyaslarken: . «Birincisi Türk'ü alır, Türkten gayri bir şey yapar; öteki Türkten gayrisini alır Türk yapar» der. Doğru bir yargı, ama kullandığı terimler yanlış. Ziya Gökalp Türkçü olduğu için terimleri yanlış kullanmıştır. Gerçekte şöyle deseydi daha doğru olacaktı: «Birincisi halktan aldığı adamları müslüman yapar, yani Türklüğünden, Arnavutluğundan, Kürtlüğünden çıkarır. İslâm ümmetinin bir üyesi yapar; ikincisi ise bunlardan aldıklarını Osmanlı yapar.»

Çünkü o zaman Halkın hepsi Türk değildi. Ana dili Türkçe olan kişiler, reayanın sadece bir parçası idi. Asıl gerçek olan varlıklar «reâyâ» ile «Osmanlı»dır. Osmanlı, Osmanlı devletinin halktan ayırıp kullandığı kullardır. Ancak onların

altındakiler yani reâyâ Türk, Kürt, Arnavut vesairedir. Halkın kendisi Osmanlıya yabancı, daha doğrusu, Osmanlı halka yabancı kişilerdir.

Bununla beraber, Ziya Gökalp'ın verdiği yargıda doğru olan bir yan daha var: medresenin dili Arapça olduğu halde, Osmanlı devletinin dili resmen Arapça olmayıp temeli Türkçe olan Osmanlıca olduğundan, medresenin bütün gayretine rağmen, yine de içinden geçirdiği kimseleri Arap yapamıyordu. Medreseden geçenlerin çoğu ve ulema sınıfının en üst tabakasına ulaşanların yani devlete en yakın yere gelenlerin hemen hepsi Türktü. Böyle olduğu halde, ulema tabakası Türkçeyi öz bir dil olarak besleyemedi. Gerçek Osmanlı onun içine birçok Rumca, hattâ Slavca sözcükler sokarken o da bir alay Arapça sözcük soktu. Medreseler Arapçayı okuttuğu halde Türkçeyi okutmuyordu. Türkçenin

onların «dinişlerin de yeri yoktu. Onun için onların dili de Osmanlıca gibi yapma olan medrese dili olmuştur.

Ulema sınıfı toplumla devlet arasında tam anlamıyla kul olmayan, fakat reâyâ da olmayan bir tabaka olduğu halde, devlete karşı tam anlamıyla dini yani müslümanlığı ve Araplığı da temsil edememesi, din ve özellikle kaza işlerinde devletin organı olmalarından ileri gelmiştir.

Onun için bu tabaka Hristiyanlık dünyasında devlet örgütünün karşısında din otoritesini temsil edemediklerinden bağımsız denebilecek bir «ruhban» tabakası da olamadı. Devlet şekli teokrasi olan Şîî devletlerinde ulema ve müçtehitler devletten bağımsız, hattâ devleti korkutan zaman zaman devlete kafa tutan, hattâ halkın yanını tutan kimseler olduğu halde, Osmanlı sisteminde ulema halktan daha uzak, devlete daha yakın olmak durumuna düştüler.

Ancak Osmanlı devletinin düzeninin bozulduğu dönem gelince, Osmanlı kulları çareyi eski Osmanlı prensiplerine dönmede buldular; ama bu görüş de sökmeyince ulemanın aşağı tabakası, yani devletten daha uzak, halka daha yakın olan bölümleri çare olarak Osmanlı sistemine değil, eski İslâm sistemine dönme fikrini ileri sürmeye başladılar. Bu fikirleriyle hem devlete, hem de resmî yüksek ulemaya karşı geldiler. Bu aynı tabaka içinde çatışma olayının diğer bir örneğidir.

Bu yüzden, zaten faydasız Osmanlı ıslahatçılığı yerine bunlar da başka bir manasızlık ideolojisi meydana getirerek

yanlışlıklar yangınına körükle gittiler. Ulema tabakasının ne yüksek kademeleri, ne de aşağı kademeleri güçlükleri çözümlemeye yarayacak bir yol gösteremediler. Birinciler tam anlamıyla oportunist politikacılar, ikinciler de bizim bugün «gericilik» dediğimiz şeyin kurucuları oldular.

Gerçekleri görmemekten, cehaletten ileri gelen bu halleriyle bunlar toplumla devlet arasında bir zank olmak görevini de elden kaçırdılar. Politikacı ulema ile gerici ulema sayesinde toplumla veya halkla devlet arasında bulunan pamuk ipliği kadarlık bağ da koptu; halk, ulema ve devlet arasında her hangi bir bütünleşme olanağı kalmadı.

BÖLÜM 19

Soru 69 : Toplumdan kopuk olmayan din adamları var mı idi?

Osmanlı sisteminde ulemanın yanında ayrı bir kategori din adamı daha vardır ki, bunlar daha önceleri halka yakınlıkları yüzünden önemli bir rol oynadıkları halde, çökme döneminde onlar da bir işe yaramadılar. Bunlara tasavvuf erbabı deriz.

Tasavvuf, medresenin temsil ettiği hukukçu ve kılı kırk yaran ortodoks ulemanın din görüşünden ayrılan bir görüştür. Bunların tarikatlerinin o kadar çeşidi ve bölümü vardır ki burada saymaya imkân yok. Bunların resmî ulema ile devlet despotizmine karşılık halkın veya insanlığın yanını tutabilecek bir din ve dünya görüşleri vardı.

Fakat Osmanlılar tasavvuf erbabının bir kısmını da kendi yanlarına çekmeye muvaffak oldular. Hattâ kulların, ulemanın, padişahların bazıları bile bu devlete karşı olmayan, halkın yanını tutmayan tarikatlere girdiler; bu

tarikatlere desteklediler, onlara âdeta resmî bir mevki bile verdiler. Böylece, hiç değilse bozulma döneminden önce Osmanlı sisteminde tarikat ile medrese arasında sanıldığı kadar fazla çatışkın bir durum yoktu. Ulemanın çoğu da sûfî tarikatlarına girmişti.

Bu tarikatler içinde resmiyete girmeyenler arasında yalnız yer altına giren, gizlenen Batınî tarikatleri kaldı. Bunların bir kısmı zanaatkar esnafın tarikatleri idiler; daima devlet gücüne karşı olumsuz bir görüşü temsil ederlerdi. Bunlara karşı ulema ve devletle uzlaşan tarikatler sert bir tavır almışlar, hattâ bazı Batınî tarikatçılar takibata uğramışlar, idam edilmişlerdir.

BÖLÜM 20

Soru 70 : Ruhanî tabaka nasıl toplumdan büsbütün koptu?

Bozulma dönemi gelince, özellikle zanaat sınıfının çökmesiyle birlikte Batınî tarikatlar da cıvıtmaya, anlamlarını kaybetmeye başladılar. Bir kısmı tüm tenbellik, cinsel sapıklık yuvası haline gelmeye başladı.

Bu çökme yüzünden bunlar devletin ve ulemanın takibatına uğramadıysa da yukarıda sözünü ettiğimiz şeriatçı aşağı tabakadaki ulemanın saldırı hedeflerinden biri oldular. Bu çeşit ulema, toplumun çöküşünden onları sorumlu tutuyordu.

Öyle bir dönem geldi ki bu softa ulema ile bu zıvanadan çıkmış tarikatçılar arasında kıyasıya bir döğüş başladı. Ne devlet, ne de ulema bu esrar tarikatçılarını tutmadığından softalar hem bunları halkın ve devletin gözünden düşürdüler, hem de halk arasında kendi softalıklarını rahat rahat yaydılar. Halkı cehalete, softalığa ve taassuba sürmekte bu çeşit ulemanın birinci derecede rolü olmuştur. Bunlar hiç bir

toplumsal ve sınıfsal davayı temsil etmediklerinden fikirlerinde işe yarayacak bir yan yoktu. Halkın, Osmanlı elinden gelecek ıslâhata inanmayışında da bu softalığın çok etkisi olmuştur.

Bozulma dönemi ilerledikçe halk, devlet, ulema ve tarikatler çil yavrusu gibi birbirinden dağınık bir hale geldiler. Arada en büyük zararı halkçı tasavvuf tarikatleri erbabı çekti. I I . Mahmut ıslâhatında bile bunlar yeniçerilerle birlikte adamakıllı ezildiler. Bunların yenilgi ve bozgunculuk duygusu o kadar kuvvetli oldu ki hem halk, hem okumuşlar arasına şiddetli bir derbederlik, dervişlik, ciddiyetsizlik, inançsızlık «eyvallah»cılık ruhu yaydılar.

Her yanda çözülme, her yanda kopma, her yanda kokma: Bozulma döneminin görünüşü budur.

BÖLÜM 21

Soru 71 : Değirmenin suyu nereden geliyordu?

Osmanlı devletinin malî kaynakları nelerdi? Bütün ortaçağ toplumları gibi, Osmanlı devletide o zamanın ekonomisi ve teknolojisi gereğince köylü yığınlarının yani reayanın en büyük parçasının emeğine ve verimine dayanırdı.

Ama, devletin bütün malî gücü reayadan alınan vergilerden gelirdi sanmayalım. Çünkü reayadan alınan vergilerin hepsi doğrudan doğruya hazineye gitmiyordu. Böyle bir kaynak yokluğunda masraflarını hazinenin ödemesi gerekecek olan sipahi ordusuna gidiyordu. Yani köylü, devlete koca bir ordu besliyor, bu, hazineyi büyük bir yükten ve dertten kurtarıyor demektir.

Asıl gelir kaynakları savaşlar, savaşlarla kazanılan yerlerin halkından alınan cizyeler, elde edilen esirler, hazineler, bir de daha küçük veya daha zayıf devletleri ve ya bölgeleri (Eflâk, Boğdan gibi) sulha razı olurlarsa, haraca bağlamaktan

gelirdi. Osmanlı ordusu, kış geçip sefer hazırlıklarına başladı mı böyle devletlerin ve bölgelerin başındakilerin etekleri tutuşturdu. İstenen şartlara razı olmayanlar, savaş sonu servetinin ganimeti olarak yağma edilmeyi göze almak zorunda idi.

BÖLÜM 22

Soru 72 : Kimlerden cizye veya haraç alınırdı?

Örneğın, tarihlerde okursunuz, Raguza cumhuriyeti adında, Adriyatik kıyılarında ufacık bir devlet vardı. Bugünkü Dubrovnik. Bu zengin, tüccar devletçisi, Osmanlı devletinin bir hamlede kendisini yutacağını bildiğinden akıllı ve kurnaz olmaya mecburdu. Belirli bir miktarda bir cizye vermeyi memnurlukla kabul eder, bu arada bir kolayını bulup, örneğın, Osmanlı ülkelerinden Avrupa'ya tuz taşıma imtiyazını veya tekeline de koparır; bu ticaretten sağladığı büyük kârların bir parçasını Osmanlı devletine cizye olarak öder; rakibi olan Venedik cumhuriyeti gibi masraflı savaşılara girmekten kaçınırdı.

Haraç vermeyi daha büyük devletler bile kabul ederdi. Örneğın Avusturya (o zamanki deyimle Nemçe), henüz daha güçlü bir devlet olmadığı zamanlarda sulha razı olup haraç öderdi. 1606 Zitvatorok muahedesine kadar Avusturya yılda 30 bin duka vergi verirdi. Bu muahede ile yalnız bir defaya

mahsus olmak üzere 200 bin ecu (yani kara kuruş ki değerce duka altınının üçte iki sine denkti) vermeyi kabul etmişti.

Bazı bölgeler de, Osmanlı devletinin himayesini sağlamak için bir vergi öderlerdi. Hattâ, Venedik gibi Osmanlı devletinden ticaret sermayesi açısından çok daha zengin bir devlet bile, Malta adasını kaptırmamak için haraç vermeyi teklif etmişti. Malta adasını elde etmekle bundan daha büyük kâr ve gelir sağlanacağını sanan Osmanlı devlet adamları bunu kabul etmeyerek savaşı girdiler. İnatlarından yıllarca uğraşılar, Malta'yı da alamadılar. Bir alay ziyana sebep oldular. Fakat Venedik de Kıbrıs ve Kefalonya için vergi verirdi. Macaristan, yukarı Macaristan'daki yerleri için vergiye bağılı idi.

Mısır, yılda 1 milyon 200 bin duka gelir getirirdi. Yalnız Kahire'nin vergisi 200 bin duka idi. Suriye'nin vergisi 200

bin duka. Gücerat Hint hükümdarlarının Mekke'ye bağışladıkları hazine de mutat gelirler hanesine geçirilirdi.

Üçüncü önemli bir kaynak şehirlerde (müslüman ve hıristiyan) halktan, esnaftan, tüccardan alınan vergi ve resimlerdi.

«Osmanlılar» yani reayadan ve toplum sınıflarından olmayan kul veya asker tâifesiyle ulema taifesi vergi vermezdi. Onlar vergi verenlerin sağladıkları devlet hazinesinden geçinirlerdi.

BÖLÜM 23

Soru 73 : Ticaret, transit ve endüstri kaynakları nelerdi?

Nihayet dördüncü önemli bir kaynak dış ticaretten ve transit ticaretinden alınan vergi ve gümrük resimleri idi. Bunların hepsi, XVII. yüzyılda göreceğimiz büyük para devrimi, malî bunalım ve hazine darlığının zamanı gelince niteliklerinin önemleri meydana çıkacak olan kaynaklardır.

Devlet bazı tabiat kaynaklarını işletiyordu. Ama, yalnız savaş endüstrisine yarayacak nitelikte olanları, özellikle madenleri. Örneğin, kükürt, bakır, demir madenleri bunlardandır. Bunların dışında endüstriyel devlet teşebbüsleri yoktu. Olanlar, sadece savaş ekonomisine bağlı endüstri ve tarım kollarında görülür.

BÖLÜM 24

Soru 74 : Devlet gelirleri ve giderleri ne kadardı?

Bu kaynaklardan devlet hazinesine gelen gelirlerin ayrıntılarını anlatmak uzun sürer ve bize de pek lâzım değildir. Bize lâzım olan bu devletin finansal gelir sisteminin, ekonomik açıdan bir iki özelliğini belirlemektir.

Görülür ki iki çeşit gelirler vardı: muntazam gelirler, muntazam olmayan gelirler. Bozuluş döneminden önceki dönemde muntazam vergiler halkın kaldıramayacağı kadar ağır değildi. Belki de Avrupa ülkelerindeki durumdan daha insaflıydı. Emlâk vergisi ev basma yıl da 50 - 60 akçe, aşağı yukarı bir duka kadar. Avarız denen fevkalâde vergi de o kadardı. Koyun başına bir akçe vergi ödenirdi. (O zaman bir akçe 0.25 dirhem gümüş değerindeydi). Tahsil memuru olanlara da «gulâmiye» denen 3 - 5 akçelik vergi verilirdi. Büyük masraflı seferler için bazen fevkalâde vergiler konurdu. Örneğin Kanunî Süleyman Macaristan seferi arifesinde istisnasız herkese (yani vergi mükellefi olan

herkese) 15 akçe fevkalâde vergi koymuştu. Süleyman'ın zamanında hükümdarın, kendi emlâkinden gelen geliri 4,241 yük akçe imiş (100 yük, 10 milyon akçe karşılığıdır.)

Fatih zamanında padişahın gelirlerinin 4 milyon akçe olduğu söyleniyor. D'Ohsson'a göre bu toplam 10 milyon kuruş veya 24 milyon duka imiş. (Bir duka Süleyman zamanında 60 akçe değerinde idi, fakat bu yazarın zamanında yani XVIII. yüzyılda akçenin değeri çok düşüktü.) Hammer, Süleyman zamanında bu gelirlerin toplamının 26 milyon kuruş yani 3120 milyon akçe veya 2 milyon 400 bin duka olduğunu tahmin ediyor. Demek ki padişah imparatorluğun en zengin adamıdır. Bugünkü deyimle bir multi-milionnairedir. O kadar zengin ki, sıkılışınca halka daha fazla vergi konmasına lüzum kalmadan Süleyman, muhteşem ceplerinden fazla savaş masraflarını ödemiş.

Süleyman zamanında devlet gelirlerinin 12 milyon duka olduğu tahmin ediliyor. Venedik cumhuriyetinin Osmanlı başkentinde balyoz denen temsilcileri vardı. Bu çok açığöz, tüccar kafalı adamlar Osmanlıların işlerinin para ile ilgili yanlarıyla çok ilgilenirlerdi. Bunlardan Barbara adlı olanının verdiği bir rapora göre devletin 8 milyon altın geliri varmış. Bunun 6 milyonu harcanır, 2 milyonu ihtiyat olarak saklanırmış. Bunun 2 milyonu haraç ve cizyelerden, 1,5 milyonu vergilerden, yarım milyonu madenlerden, gerisi çeşitli daha ufak kaynaklardan gelirmiş.

BÖLÜM 25

Soru 75 : Osmanlı maliyesinde, neden bütçe yapılamazdı?

Bunlar sürekli ve muntazam gelir kaynakları. Fakat Osmanlı savaş müteşebbisliği ekonomisinin dayandığı bir gelir kaynağı daha var: seferler.

Seferler lâf olsun diye ya da bugünkü «sefer-i hümayun» tarihçilerinin sandığı gibi, kahramanlık göstermek için açılmaz, gelir sağlamak için açılırdı. Seferlerden elde edilen eşya, ganimet, hazine ve esirlerin gelir kaynağı olduğunu söylemiştik.

İdam olunan veya sürülen yüksek rütbeli kulların servetlerinin müsaderesi de muntazam olmayan gelirler arasındadır. Örneğin, defterdar İskender Çelebi ile Sadrazam İbrahim Paşanın servetleri hazineye hayli gelir sağlamıştı. Piri Reis'in Arabistan ve Mısır altını ile yüklü gemileri de hazine için müsadere edilen servetlerdendi, Rum

patriklerinin aslında 500 duka olan vergileri de art tırılmış, Süleyman zamanında üç bin duka olmuştu.

Devlet finansmanının belirli olmayan gelirlerle belirli olmayan harcamalar arasında düzenlenmesi yani bütçelendirilmesi güç, hattâ imkânsız bir şeydi. Fakat imparatorluğun gelir-giderinin kâr hanesinde olduğu dönemde bir düzenleme yapılabilirdi. Bazan savaşlar uzayıp fazla masraflara yol açtığında bütçe açığı olunca çaresi bulunurdu. Örneğin, Osmanlı tarihinde bildiğimiz ilk gelir-gider cetvelinde bunu görürüz. Kanunî zamanında 1565- 1566'da tablo şöyle:

Gelirler	183,088,000	akçe
Giderler	189,657,000	akçe
Açık	6,569,000	akçe

Yani fazla gelir sağlamak için o kadar harcama yapılmış ki böyle bir açık verilmiş. Fakat o zaman padişah hazinesi çok zengin ve henüz daha tüm özel servet haline getirilmemişti. Onun için Zigetvar seferi için kendi hazinesindeki altın ve gümüşü darphaneye yollayarak akçe kestirmiş, aradaki farkı kapatmış.

XVII. yüzyıldan itibaren padişah hazinesi iç hazine olmuştur. Padişahlar bu hazineyi kendi servetleri yada padişahlığın altın rezervi sayarak dış hazineye yani devlet hazinesine darlık zamanında yardıma yanaşmak istemezlerdi. Osmanlı padişahlarının servetlerinin bir tarihten sonra özel mülkiyet sayılmağa başlayıp başlamadığı incelenmeye değer bir konudur. Devlet katındaki kişiler arasında, en başta ve en önde padişahın kendisi olmak üzere özel ve kişisel servet ve mülkiyetin doğuşunu, bu kattaki kategorilerin servet yığma yarışına atıldıklarını, ocakların birer «çıkar ocağı» haline gelerek iç boğuşmanın başladığını ikinci ciltte göreceğiz.

KISIM 4

IV. BÖLÜM

BÖLÜM 1

Soru 76 : Osmanlı devleti keyfî veya «ceberut» idare devleti mi idi?

Biraz evet, biraz hayır. Cevabımızı böyle lastikli bir söz olmaktan çıkarıp neden böyle dediğimizi açıklamalıyız.

Osmanlı sisteminde en üstün otoritenin yani en üstün meselelerde söz sahibinin despot, yani bütün «kulların ağası» olan padişah olduğunu gördük. Ancak, karar ve emirler bu büyük ağanın rastgele keyfine göre olmuyordu. Bizim bugünkü kurallarımıza uymasa bile (ki uymadığına hiç şüphe yok), o düzenin de karar verme işinde en üstün yerde oturanın nerelerde, nasıl karar vereceğini belirleyen bazı kuralları olması gerekir.

Bugün bizim ve Avrupalıların despotizmi ve Osmanlı padişahlığını keyfî veya «ceberut» bir idare sanmamızın haklı olan yanı, bu sistemlerde, İbn Haldun'un da bize bol bol gösterdiği gibi, eninde sonunda keyfî idarenin kaçınılamaz olmasıdır. Çünkü bu sistemin kuralında «en büyük ağa» mn

kendi hükmünü sürdürmesi için, eğer bunu kafasına koymuşsa daima açık bir kapı vardır. Bu açık kapıdan geçilen keyfilik bu gibi devletlerin düzeninin bozulmasıyla başlar. Bu bozulma başladı mı, felâket! İster istemez despotluk, keyfî idare şekline sürüklenir, sürüklendikçe de sistem bozulur, bozuldukça da keyfilik artar, yayılır, bir çıkmaz içine girilir.

BÖLÜM 2

Soru 77 : Padişah iradesi ve Tanrı şeriatı ne demektir?

Aslındaki Osmanlı düzeninde nerede keyfilik vardı, nerede yoktu? Önce, bu «keyfilik» sözcüğünü bir yana bırakalım. Çünkü bu sistemde «keyfî» dediğimiz yanın teknik hukukî bir terimi vardır ki oda «irade» dir. Halk iradesine oturtulmamış böyle rejimlerde bir hukukun düzenlediği yan, bir de hükümdarın iradesine bırakılmış yan vardır. Hangi rejimde olursa olsun, hukukun düzenlediği yana, devletin veya onu elinde tutanların karışması keyfilik, hattâ ceberutluk olur. Sözünü ettiğimiz rejim de hükümdarın iradesine bırakılmış yan ne kadar geniş olursa orada keyfilik ihtimalleri o kadar fazlalaşır.

Müslümanlıktan ötürü, Osmanlı sisteminde birinciyi şariat hukuku kapsardı. Bu şariat hukukunun iki özelliği var: birincisi, bu hukukun bir özel hukuk, kişiler hukuku veya sivil hukuk olması. Şariat hukukunda tüzel hukuk, devlet hukuku, anayasa hukuku gelişmemiştir. İçinde kişinin Tanrı

ile olan ilişkilerine ait hayli kurallar olmakla beraber (ki bunda da konu olan birim olarak yine kişidir) çoğu kısımları kişilerle kişilerin ilişkileri üzerinedir. Şariat hukukunda ne tüzel kişi, ne de siyasal kişi veya manevî kişilikler vardır. İkincisi, bu şariat hukukunun, onun hukuk verilerinin kaynakları (usu- lü-fıkıh) görüşüne göre, birtakım prensiplerden başlayarak kişinin hayatını, başka hiç bir hukuk sisteminde görülmedik ölçüde, düzenleme, kurallama eğiliminde olmasıdır. Kişinin özel hayatında karşılaşacağı birçok durumlarda örneğin, bir kuyuya fare düştüğü zaman o kuyunun suyunun temiz sayılması için kaç kova su boşaltmak gerektiği meselesine varıncaya kadar, bu hukuk, kılı kırk yaran bir hukuktur. Onun için birçok işlerde bu hukukun adamları (kadıları, müftileri, âlimleri) kılı kırk yaran hukukçulardı.

Yine bu yüzden bu hukuk katüaşan bir hukuk olma eğilimini taşır. Hayatın çeşitliliklerine, hele şartların değişmelerine karşı direnicidir.

İslâm hukuk okulları içinde özellikle Hanefî okulu ve onun Osmanlı uleması, bu durumu düpedüz kabul ederek âmme hayatına ait ihtilaflı meseleleri maslahat işi saymış, bunları düzenleyip «ûlül-emr» dediği despotun «irade»sine bırakmıştır. Hanefî okulu fıkhn kaskatılığınaa bir elâstikilik vermenin bu şekilde yolunu bulmuştur. Onun bu özelliğinden ötürüdür ki neredede büyük bir İslâm despotik imparatorluğu kurulmuşsa orada Hanefî okulu benimsenmiştir. Osmanlılarda da öyle. İmamlıkların, şeyhliklerin, küçük sultanlıkların bulunduğu yerlerde ise Hanefî okulu rağbet görmemiştir. Bunlarda hükümdar denebilecek kimse, bir çeşit teokrasi kurmuş olur. Yani her şey şeriata bırakılmış olur. Bunlarda keyfilik yok, ama elâstikilikte yok.

Hanefî hukukunu benimseyen Osmanlı devletinde bu yüzden iki hukuk sistemi yan yana yaşıyordu: biri Şeriat, diğeri Kanun. Biri Tanrının iradesinin, öteki hükümdarın iradesinin ifadesidir. Bugün biz her çeşit hukuk kuralına «kanun» diyoruz, ama bu sonradan yani XIX. yüzyılda çıkma bir deyimdir. Eski Osmanlı sisteminde «kanun» dendiği zaman şeriatten ayrı olan ve hükümdar «irade»leri ile konmuş olan «mevzuat» anlaşılır. Bu mevzuat kanun yapıcı ve halkı temsil eden bir yasama kurulu tarafından konmuş değildir. Bugünkü deyimimizle, kanun kitabı halinde madde madde

sistemleştirilerek yazılmış da değildir. Sonra, devamlı ve değişmez de değildir. Her padişahın kanunu padişahlığı ile kaimdir. Ancak bir padişah bir kanuna aykırı veya ondan farklı bir kanun koymuyorsa o kanun devam ediyor demektir. «Şeriat» Tanrının iradesinin, «Kanun» da onun gölgesi olan hükümdarın iradesinin mahsulü olunca padişah «Tanrının yeryüzündeki gölgesi» olarak İslâmlaştırılmış olur.

Osmanlı devletinin kuruluşundan söz ederken gördüğümüz gibi, Selçuk padişahının dirlik ve uç beyi iken zapt ettiği toprakları kendi gücü ile elde edip tutmasına dayanarak Osman'ın kendiside Selçuk Sultanı gibi hanlığını iddia etmiş, yani siyasal bağımsızlığını ilân etmişti. Bunları, daha sonraki tarihçiler masalımsı bir şekil de anlatırlar. Yine bunun gibi sonradan uydurma masalımsı bir vesika, bu beyin torunlarından I . Murat'ın Rumeli fatihi Gazi Evrenos beye yazdığı farzolunan sözleribildirir. Fakat bu defa düşünüş yukarıdakinin tersinedir. Padişah bunda şöyle der: «Seni o vilâyete (yani Rumeli'ye) emîr tayin ettim. Büyürdüm ki tüm mutasarrıf olasın. Ama sakın Rumeli vilâyetini kendi kılıcımla fethettim diye gurur gelmesin sana. Bunu kesin olarak bil ki yer ulu Tanrınındır; ondan sonraki Resulünüdür; ondanda ulu Tanrı emri ile, Resulünden sonra halifesinindir.» Bu sözlerle Osmanlı padişahının Tanrının yerdeki vekili olduğu, Evrenos gibi gazilerin nereyi zaptederlerse etsinler, toprak üzerinde otorite iddia edemeyecekleri ifa de edilmiş oluyor. En yüksek padişah

kanunu bu! Osmanlı padişahlarının bütün diğer «kanun»ları
bu temel anayasasal hükmüne dayanır.

BÖLÜM 3

Soru 78 : Despotizm ne demektir?

Buraya kadar Osmanlı düzeni için zaman zaman despotluk sözcüğünü kullanmamız, belki sizi rahatsız etmiştir; çünkü nasıl feodalizm, bizde kullanılan «derebeylik» sözcüğünün yanlış olarak karşılığı diye kullanıldığından ötürü kötü bir şey sayılıyorsa (iyi bir şeydir demiyorum) despotizm de onun gibi hoş kaçmayan bir terimdir. Ne olduğunu pek bilemediğimiz halde, içimizde hâlâ Osmanlılığa karşı bağlılık var; yok olmuş değildir. Onun hakkında böyle kötü bir sıfat kullanılması hoşumuza gitmiyebilir.

Bu duygunuzda haklısınız. Ama bence bu ürküntü, terimin aslında kötü bir sıfat oluşundan değil; yanlış karşılıkla kullanılmış bir terim olmasındandır. Despotizm terimine bugün karşılık olarak kullanılan moda bir sözcük var: «ceberut» terimi (aslında «ceberut» olması lâzım, ama nedense söyleyenin ağzında r l'ler çiftleşmiş.) Despotizm

aslında ceberutluk demek değildir. Aslındaki anlamı bilmeden onun karşılığı olarak bu sözcüğü kullanıyorlar.

Aslında «despotizm» terimi eski Grekçeden gelmedir. Asıl anlamı köle sahibi aile reisi demek. Bu anlam da kötü bir sıfat olarak kullanılmıyordu. Grek filozofu Aristo, Doğu devletlerini anlatırken bunların hükümdar larını köle sahibi Grek aile reislerine benzeterek «despot» sözcüğü ile tanımlamıştı. Doğu hükümdarları için Avrupa'da orta çağlarda bunun yerine Seignem terimini kullanıyorlardı. Bu da, onları serf sahibi senyöre benzetmelerinden ileri geliyordu. Bu sözcük Grekçeden değil, Lâtineden geliyor: Senior yani yaşlı, büyük anlamına gelir. Fransızcaya Lâtineden geçmiştir. Türkçedeki Bey, ağa, demektir. Demek ki köle sahibi efendi yerine köylü veya serf sahibi bey terimi yerleşti. Orta çağların sonuna kadar bu terim yaşadı. Nitekim, Osmanlı hükümdarlarınada, XVIII. yüzyıla kadar

bile Batı dillerinde Grand Senyör, yani «Büyük Bey» diyorlardı.

Fakat modern çağ düşününde tekrar Aristo'nun ilk kullandığı terim diriltildi. Bu terimi yeniden meşhur eden adam Fransız düşünürü Montesquieu olmuştur. O da, Aristo gibi, Doğu veya Asya hükümdarlık sistemlerini «despotizm» olarak tanımlıyordu. Fakat Voltaire gibi, ondan daha esprili ve daha radikal olan düşünürler: «Despotluk yalnız Doğulularda mı var? Bizim krallarımız da despot» diyerek hem terimin anlamını genişlettiler, hem de ona kötü bir anlam kattılar. Çünkü biraz zaman farkı ile İngiltere'de, Fransa'da ve İspanya'da XVI ve XVII. yüzyıllarda krallar Doğu despotları kadar geniş bir bürokrasiye dayanan despotlar haline gelmişlerdi. Despot, müstebit, anlamına gelmeye başladı.

Ama o zamandan beri; terim yerleşmiş oldu. Kari Marx bile, eski Grek terimlerini ve özellikle Roma hukukunu çok iyi bilen Kari Marx bile, Avrupa liberal düşününün etkisi altında Doğu (ve dolayısıyla Osmanlı) hükümdarlarının sistemini tanımlamak için despotizm terimini kullanıyor. Fakat, Greklerin yanlış anlayışına veya benzetişine rağmen, despot köle sahibi değil, kul sahibidir. Kulluk denen şey ise ne Greklerde, ne de orta çağ veya modern Avrupa'da bilinen bir şey değildi.

Gerçi, ona benzer bir durum Romalılarda vardı, ancak siyasal anlamda değil, domestik ve sivil anlamda. Romalılarda bazı kişiler, köle değil de hür kişiler oldukları

halde bazı patriçiyen aile reislerine sığınarak (Osmanlı deyimi ile «intisap» ederek) onların adını alırlardı. Bunlara «cliens» veya «clientis» denirdi. Bu sözcük, «çağırılma», «adlandırılma» anlamına gelen «cluere» sözcüğün den gelme bir sözcüktür. Bunlar, bu patriçiyenlere bağımlı kişiler olurlar, onların adını taşırlar, onların müntesibi olurlardı. Fakat tüm bağımsız vatandaşlara kıyasla vatandaşlık hakları sınırlı kişilerdi. (Soru 13'e de bakınız).

Osmanlıcadaki «kul» sözcüğünün en doğru karşılığı işte bu Romalılardan gelme olan «elient» sözcüğüdür ki bazı Avrupalı yazarlar onu doğru olarak bu sözcükle çeviriyorlar. Onun için «kul»u «eselave» veya «slave» olarak yani «köle» olarak çevirmek yanlıştır. «Kul» «büyük efendiye bağımlı, kapılanmış kişi» demektir. (Rusça'da da buna benzer anlamda bir terim varmış: «kropostni- çevo». Anlamı «bağımlı olmak», «daha üstün birine bağlı olmak» imiş.)

Efendilik genel bir güç, âmme üzerine bir otorite ifade eder; yani siyasal anlamı var; özel mülkiyet anlamı ve kişi üzerine mülkiyet anlamı yok. Köleye malik olmak, serfe sahip olmak değil, otoriteye sahiptir.

BÖLÜM 4

Soru 79 : Ne anlamda Osmanlı sistemi despotizmdir?

Aslına göre doğru veya yanlış, terim bir defa yerleştiği için biz de, doğru anlamını bilmek şartıyla kullanıyoruz. Çünkü, Batılılar için veya Grekler için bunun doğru anlamını bilmek o kadar önemli olmadığı halde, şu bizim Osmanlı rejimini anlayabilmemiz için terimi doğru anlamında bilmek çok önemlidir.

Despotluk sistemi kulluk kuralına dayanan sistem demektir. Yani ne köle sahipliğine, ne de serf sahipliği ne dayanan bir sistemdir. Gerçekte eski Grek siyasal sistemlerinden bir çeşidi köleliğe dayandığından despotizm, ortaçağ Batı Avrupa sisteminin serfliğe dayanan şekilleri Seigneurialism, Doğu sistemi de kullara efendiliğe dayanan bir sistemdir.

Köle ve serf, üretimde emeği sömürülen kişilerdir. Kul ise, emeği üretimde sömürülen, hattâ üretim işin de kullanılan kişi değil. Üretim işinde emek harcayanların emeğini

sömürenin bu gücü, sömürme gücünü, elinde tutmasının aracıdır. Bunların kendileri sömürülen kişiler değil; sömürenin uşakları, bekçileridir.

Şu halde, kullar vasıtasıyla emeği sömürülen sınıflar, toprak üretimi ile zanaat üretiminde çalışan köylü ve zanaat sınıflarıdır. Kullar, bu sınıflardan ayrılarak, koparılacak onların karşısına konan siyasal güç erleridir. Bu kitabın ikinci cildinde, kulların topluma doğru özel mülkiyet kökü salarak sınıflaşma, toplumsal sınıfların da kullaşma sürecine doğru uzandıklarını göreceğiz. Osmanlı yazarlarının, nizam yani düzen dedikleri şeye musallat olabilecek en büyük felâket olarak gösterdikleri ve adına «ihtilâl» hali dedikleri bu karışma, yani devlet katındakilerin sınıflaşmaya, sınıfların da devlet katındaki kullara sızmaya başlamasıdır. Bu çelişkili gelişmenin Osmanlı düzeninin sonu demek olduğunu ileri de göreceğiz.

Osmanlı padişahlarının iradesinin kapsadığı şeyler, şeriatın kapsadığı şeyler değildi. Şeriat dışında bırakılanlar, toprak rakabesi, devlet işleri ve «siyaset» denen ceza (tâzir) işleridir. Padişah iradesiyle konan «kanun» da tüm keyfi değildir. Çünkü onun sınırlarını bir yandan şeriat, bir yandan da devletin maslahat gerekleri belirler. Padişah iradesi bu iki ucun ötesine gitti mi o zaman «keyfî» başlar. Eskiler buna, «zulm» derlerdi.

Osmanlı sisteminin karar kıldığı ve yürüdüğü dönemlerde bile, padişahların bu sınırları aşmaya kalktığı olmuştur. Burada da, bir müessesenin kendi içinde zıtlaşma eğilimlerini görürüz. Fakat böyle hallerde, yani şeriatın sınırlarını aşma hallerinde ulema, diğer haller de yani devlet maslahatı gereklerinin aşıldığı hallerde kulların büyükleri bir çeşit fren görevini yapardı. Fakat, eski Osmanlı düzenini idealleştirenlerin sandığı gibi, hattâ, onu demokrasilerdeki kuvvetler ayrılması ve kuvvetlerin birbirini denetlemesine benzetenlerde olduğu gibi bu işin iyi yağlanmış bir makinenin işleyişi gibi olduğunu sanmayalım. Bütün İslâm dinasti devletlerinde gördüğümüz gibi, Osmanlılarda da bir alay «padişahlara nasihat verme», «devleti idare etme zenaati»ni öğretme çeşidinden olan yazıların yazılması bunu gösterir. Eski Osmanlı dönemine ait tarihler de bize padişah, kullar (daha sonraları köleler) ve ulema arasındaki sürtüşme, hatta boğazlaşma üzerine bol örnekler verir. Padişahları en iyi yola getirecek ihtar ve kendilerinin de çok kere isteyerek

uydukları prensip, «büyük cedlerinin eski kanunu» sözüyle hülâsa edilirdi.

Şeriat hukukundaki, yukarda sözünü ettiğimiz «değişmeye karşı direniş»e uygun olarak, «kanun hukuku» da gelenekçi ve tutucudur. Düzeni, değişmemeyi ideal olarak alır. Bundan ötürü bu sistem değişebilme yöntem ve araçlarını geliştirememiştir. Değişen şartların zoru altında kalınca daima eskiye dönme eğiliminde direndiği için «olan» ile «olması gereken» arasında o kadar uçurumlar açılmıştır ki, bunun yarattığı mantıksızlık ve tutarsızlık eylemleri bize de kurtulunmaz bir miras olarak kalmıştır.

BÖLÜM 5

Soru 80 : Osmanlı Despotizmi nasıl keyfîlik idaresi oldu?

XVIII. yüzyılda devlet düzeni bozulunca, yani yöne tici sınıf ile toplum sınıfları arası ve her iki kat içinde ki kategoriler arasındaki ekonomik - siyasal ilişkiler düzeni, «kanunu kadîm »in çizgisinden ayrılmaya başlayınca, Osmanlı yazarlarının deyimi ile «ihtilâl» durumu meydana gelince padişah, kullar ve köleler ile ulema arasında sürekli çatışmalar başladı.

Bu dönemde, padişah iradesinin keyfilığının en başı boş biçimde kullanılışının, kendi kullarının hükmü altından kurtulma çabası yönünde olduğunu görürüz. Kullar, padişah iradesine kayıtsız şartsız bağlı olmayı kabul edişlerinin cezasını şimdi kelleleri ile ödemeye başladılar.

Tarihlerde padişahların imkân bulunca kadısız, şeriatsız, muhakemesiz bunları idam ettirdiğini okuduğumuz zaman tüylerimiz diken diken olur. Ama o sistem açısından bu,

padişahlara verilmiş bir haktı. Fakat, Padişahların kul değil, sürü olan halka da bu biçimde muameleye kalkışanları olmuştur. Bunda en göze batan IV. Murat olmuştur. Buna keyfîlik ve zulüm denir. Özellikle cezalandırma işlerinde İslâm şeriati hayli dar ve fakir olduğu için çok kişi padişah veya kullarının zulmünün kurbanı olmuştur. İnsan haklarını bırakın, sürü olma haklarının bile çiğnendiği haller sayısız olmuştur.

Ancak, Osmanlı hukuku açısından padişahın kulları hakkındaki sonsuz iradesini kullanmasına bu hukukta keyfîlik ve zulüm demek güçtür. Her kul, kulluğa kellesini koltuğa alarak girmiştir. Bunu o kadar iyi biliyorlardı ki, başkentten uzakta olanlar müstesna, hiç bir kulun, vezir bile olsa, buna baş kaldırdığı, adalet ve hukuk açısından isyan ettiği, muameleye karşı isyan edenler çıktığı görülmemiştir. Çoğu canını kurtarmak için ilk çare olarak saklanmaya veya

kaçmaya çalışırdı. Bazılarının, sanki bir hâkimin idam hükmünü giymiş gibi, abdest alıp namazını kıldıktan sonra bekleyen cellâda boynunu teslim ettiği de olmuştur.

Padişah ile kullar arasındaki savaşta, hele, devşirme yöntemi kalktıktan sonra (ikinci ciltte göreceğimiz gibi) kapıkullarına rakip olarak kölelikten gelme kişilerin devlet katma girebildiği dönemde kimin haklı, kimin haksız olduğunu hukukça tesbit edecek bir mekanizma yoktu. Padişah ile kulları arasında dayanışma, bir tarafın sadakati, öbür tarafın kula baba gibi oluşu diyebileceğimiz biçimdeki ilişkiler, ileride göreceğimiz para ilişkilerinin Osmanlı düzeninin her yanını vidalarından çıkardığı dönemde, yok olunca güvensizlik, sadakatsizlik, hırsızlık, hilekârlık, ihanet ve zalimlik her iki tarafta da üstün eylemler olmağa başlamıştır. Eline güç geçirenlerin bu gibi eğilimler göstermesi de bize bunun bıraktığı bir mi rastır.

Bu durum içinde padişah, kullar ve ulema üçlüsünden ikisi bir araya geldi mi, üçüncü parti kaybetmeye mahkûmdu. Bazan padişah ulemayı yanında bulur, bazan kullarla ulema birlik olabilir, bazan padişah kullarla birlikte ulemaya karşı gelebilir. Çeşitli kombinezonlar mümkün. Ama hiç biri rastgele olmuş değildir. Bunu hem ekonomik hem politik çatışma durumları belirlerdi. İleride göreceğimiz gibi, öyle bir zaman geldiki bu güçlerin hiç biri diğerlerinden biriyle sürekli olarak birleşip eski düzeni diriltmek ya da yeni bir düzene doğru bir gelişme yapmak olanağını bulamamıştır. O zaman, kısa sürelerle ya padişahın, ya kulların, ya da

ulemanın keyfiliği başlar. Örneğin, IV. Murat kullara dayanarak ulemayı, ulemaya dayanarak kulları, bunlara dayanarak halkı ezmeye kalkarak kanlı bir terör rejimi kurdu. I I . Osman, I I I . Selim yanına ne ulemayı, ne de kulları alamadıkları gibi, halkın desteğini de kazanamadığından canlarını kaybettiler. I I . Mahmut ancak ulemayı yanına çekince ki kullara son darbeyi indirebildi, çoğu köle aslından ya da toplum sınıflarından kopmuş kişilerden yeni bir kapıkulu yaratmaya çalıştı. Kendinden sonraki dönemde bunlar yabancı devlet elçilerinin kullanılmaya başladılar.

Osmanlı tarihinin bozulma döneminde birçok kez kulların ve kölelerin diktatörlüğü kurulmuştur. Ulema diktatörlüğünün hüküm sürdüğü zamanlar olmuşsa da bunlar çok kısa olmuştur. Ulema, İslâm hukukuna göre özel mülkiyet sahibi olmak özgürlüğü olan kişiler oldukları halde, en üstün güç sahibinin güç ortağı olmadıklarından bunda başarılı olamamışlar, genel olarak, güç kimde ise onun yanını tutmuşlardır.

Osmanlı tarihinde ne padişahın, ne ulemanın, ne de kulların, keyfiliği tek başlarına yürütmelerine imkân kalmadığı zaman, buna karşılık Derebey diktatörlüğü olanağı doğunca bunlar arasında, «Sened-i ittifak» deneyinin gösterdiği gibi, bir uzlaşma olamayacağı da meydana çıktı. Ancak ondan sonradır ki Osmanlı düzeninden başka bir hukuk devletine doğru ilk adımların atılabileceği bir alan açılmıştır. Tanzimat bunun mahsulü olmuştur. Bu Tanzimatın ne dereceye kadar

devrimci bir rejim olabileceğini bu alanda ıslahat işlerini yürütenlerin ekonomik ve sınıfsal nitelikten yoksunlukları belirlemiştir. Güç ve servet birikimine girişmiş Derebey'lere karşı padişahlığın dayanağı olarak kurulan yeni devlet adamlarının, güç yerleri sağlam ve sürekli olamayacağından «kaptı-kaçtı» yolu ile servet biriktirmeleri dönemi o zaman başlamıştır.

Şu halde, Osmanlı sisteminin çeşitli yanlarında içte yatan çelişkilerin patlak verdirdiği çatışmaların iki plânda sürdüğünü görürüz. Bir yandan toplum sınıfları ile devlet yani yönetici süper-sınıf tabaka arasında, bir yan dan da devlet organlarının kendi içinde, sistemin kendi iç çelişkilerinden doğan iki kollu bir sınıf savaşı görürüz. Bu iç 'çelişkilerin açık çatışmalar haline gelmesini kaçınılamaz hale getiren etkenlerin neler olduğunu arayıp bulmak zorundayız. Eski Osmanlı düzeninin kendi içindeki çelişkilere bakmayarak o düzenin iyi yağlanmış bir makine gibi işlemeye devam ettiğini sanıp Osmanlı ülkelerinin dışındaki civar hükmünü sürmeye, hemen her tarafta önemli devrimsel değişmelere yol açan etkenlerin bu sisteme çarpması sonucunda bu sistemi yıktığını sanmakla bu yıkılışı olaylara ve bilime uyacak şekilde yorumlayanlarız; bunu sadece emperyalizmin yıkıcı rolüne bağlamakla işin kolayına bakamayız.

Sözü edilen iç çelişkilerin hazırladığı zemin üzerinde patlak veren ve korkunç ölçüler alan bu iki kollu savaşın sonucu, sistemin kendi kendini yemesi, Osmanlı imparatorluğunun

dünya siyasetinde batmasından en aşağı 200 yıl öncesinden başlayarak, içinde sömürünün, fakirleşmenin, soygunculuğun, idaresizliğin, kanunsuzluğun sürekli bir hale gelmiş olduğu bir «Hasta Adam» haline gelmesi olmuştur. Bu döneme «Bozuk - düzen» dönemi diyeceğiz. Bu dönemin olaylarını, geleneksel Osmanlı düzeninin kendi kuralları içinde anlamamıza imkân yoktur. Çünkü XVIII. yüzyıl başlarından sonraki düzen, artık o eski sistem değildir.

BÖLÜM 6

Soru 81 : Eski Osmanlı düzeni ne zaman değişmeye başladı?

Buraya kadar çizdiğimiz eski düzen tablosuna bakarak, Osmanlı devlet ve toplum yapısının XIV . yüzyıl dan XIX. yüzyıla kadar hep böyle kaldığını sananlarımız çoktur. Bu tabloya en yaklaşan dönem XVI.yüzyılın düzenidir.iki noktayı unutmamalıyız: (1) «düzen», «durma», «değişmeme» prensiplerinin vidalarını istediğiniz kadar sıkıştırın, toplum ve devlet yapıları yine de laçka olurlar, tarih aşımına uğrarlar. Onun için bir düzen zaten hiç bir yerde tam anlamıyla ve uzun süreli olarak gerçekleşmiş olmaz. (2) Toplum ve devlet düzenleri birtakım ölçülere göre ne kadar kalıplaştırılmış, ne kadar dondurulmuş olurlarsa olsunlar, yine de içlerinde canlılık olan varlıklardır. İçin için, kımıl kımıl kımıldarlar. Bu kımıl damaların en önemlisi kendi içlerinde daima bulunan çelişikliklerden doğanlardır. Bu son noktanın anlamını ve önemini iyice kavramamız şarttır. Aksi takdirde, ekonomik tarihimizin diyalektik sürecini anlayamayız. Çocuksu,

uydurma nedenler arar, dururuz.İdeal veya geleneksel veya tanrısal düzen, ancak inanmışların ve okumuşların kafasında yaşar. Onun için eski Osmanlı düzenini, «kerim» di, «adalet berkemaldi», şöyle mükemmeldi, böyle nefisti gibi sözlerle tanıtmaktan kaçındım. O sistemin kendi kurallarını doğru bilmek gerekli; fakat hiç bir kural mutlak değildir; her kuralın içinde bir zıtlık vardır. Tarihin evrimsel dinamizmi bunun dış şartlarla olan ilişkilerini bulmakla kavranabilir. Klâsik Osmanlı sistemi feodal eğilimlere aykırı ve karşıt olduğu ölçüde, içinde feodalleşmeye elverişli şartlar daima var olduğundan onlarla çatışma halindedir. Bunun tersi de doğru. Yani feodalleşme eğilimleri güçlendiği ölçüde despotik merkeziyetçi rejim, vidalarını var kuvvetiyle sıkıştırmaya çalışır. Ama unutmayalım, her ekonomik ve siyasal sistem kendi dışındaki şartlar ile de hesaplaşma zorundadır.

BÖLÜM 7

Soru 82 : Osmanlı düzeninin başlıca iç çelişiklikleri nelerdi?

Feodalleşme veya merkezleşme, ancak siyasal gücün paylaşılması veya tekelleştirilmesi olayları ile ilgili oluşumlardır. O zamanın ekonomik şartları içinde iki eğilime de fırsat veya imkân veren, hattâ zorunlayan; bu yüzden ikisi arasında çatışma meydana getiren şartlar kaldırılabilmiş değildi. Örneğin, **tımar sistemi feodal toprak mülkiyetini ve onun siyasal güç olabilmesini önlemeyi amaç edinir.** Bir eylemin karşısına, onun karşıtı ve ya zıddı olan bir eğilimin çıkacağına ta baştan çizildiğini Osmanlı sistemiyle ilgili çeşitli yazılarda görürüz. Örneğin, yukarıda I . Murat'ın Gazi Evrenos'a bildirdiği larzedilen düzme mektupta ifade edilmiş olan görüş. Bunun düpedüzcesi şudur: «Ben güce dayanarak despot oldum. Sen benim adamımsın; benim gücüm adına yer zaptedersen o yere sahip olacağını sakın sanma. Yer, benim dir.» Evrenos'Iar, bu sistemde feodal senyör olamazlar;

ya kul olacaklar, ya da padişahın köylüler üzerine diktiği bir bey.Gerçekte, Evrenoslar çok geçmeden tasfiye edildiler. Ne bey olabildiler ne de kul. Belli ki despotun en üstün gücünün artık onlara dayanmaya ihtiyacı yoktu. Merkezî despotik rejim, feodal eğilimlere kendini emniyete almak için yeniçeri teşkilâtı halinde ayrıca bir militer güç hazırlar ve ona dayanır. Fakat zamanla, despotik güç kendi yarattığı olan militer gücün baskısı altına düşer. Buna karşılık, merkezî gücün zayıfladığı hallerde ise toprak rejimine dayanan sipahi militer gücü, militer ve fiskal niteliğinden uzaklaşarak feodalleşme yani güçleri paylaşma eğilimleri gösterir. Bu iç içe çatışıklıklar gerçekte daha da çapraşıktır.

Demek ki ekonomik etkenlerle siyasal güçler arasında daima bir gerginlik vardır, her an çatışma patlak verebilir. Gerekli şartların olgunlaşmasına bağlı. Biri ötekinin üstüne çıkmağa çalışır; hangisi güçleşirse üstün rejim o olur. Onun içindir ki

eski Osmanlı yazarları «aman düzen bozulmasın», «aman tevazün bozulmasın», «aman adalet takyit olunsun» der dururlar.

İleride göreceğimiz gibi, Osmanlı sisteminin yeni şartlara göre evrim yoluna giremeyişi, tıkanıp kalması, bu tutuşmalarda iki yanın da ekonomik anlamda çökmesi, birinin ötekine politik anlamda üstün gelememesi olayından doğmuştur. XVI. yüzyılda Osmanlı devlet gücü feodal ekonomik çıkarların itelediği eğilimin önüne çıkmıştı; toplumun üstüne bütün varlığı ile kendini oturtmuştu. XVIII. yüzyılda ise güçleşen feodal eğilimler, bu güce adanmış meydan okur hale geldiler. Örneğin, sadece militer güç bakımından bunlar devletten daha güçlü hale gelmişlerdi. Buna rağmen bu eğilimlerin ekonomik-feodal temelleri olmadığından bunlar sadece Osmanlıların «zorbalık», «âsi»lik, «eşkiya»lık dediği ve «vurgunculuk»tan başka bir şey olmayan «derebeylik»le sonuçlanmaktan öteye geçemediler. Dünya ekonomik şartları böyle bir ekonomik temel hazırlamaya elverişli değildi artık. Dünya tarihi artık toprak devrinden geçmiş, para ve ticaret dönemine girmişti. Taş çatlasa Türkiye'de böyle bir dönemde feodalizm olamazdı. İleride göreceğimiz gibi, bu da çapraşık bir noktadır.

Kendi sisteminin her yanının içinde var çelişiklik bu despotik sistemin, hukuk alanında bile. Örneğin, devlet çıkarlarını güden «kanun» hukuku ile, kişi çıkarlarını güden «şariat» hukuku bu sistemde yan yana; ama çok kerede birbirine

çatışık halde. İkinci sistemde hukukta, her şeyde, toprakta, insanda, taşınır eşyada, para ve servette özel mülkiyet var. Birinci sistemde hukukta ise toprakta ve insanda özel mülkiyet yok. Devlete «kulluk» var.

Onun için «Osmanlı tarihinde hayli gelişmiş bir özel mülkiyet bulunduğu meydanda iken, nasıl olur da bu sistemde böyle bir şey yoktur denebilir?..» diyenler haklı; ama, bu mülkiyetin devlet hukukundan değil şariat hukukundan gelme olduğunun ve Osmanlı düzeninde hâkim olan biricik hukukun İslâm hukuku olmadığının farkında değiller bunu söyleyenler. Yanıldıkları nokta burada.

Osmanlı tarihinde şariat hukuku, kanun hukukunun yanında ve hattâ oldukça ona tâbi bir durumda devam ettiği halde, Avrupa ekonomisi, hukuk ve diplomasisinin darbeleri altında iyice zedelenmiş olan Osmanlı devlet gücünün çürüyüşü ölçüsünde bu hukuk güçlenmeye başlamıştır. Örneğin Selim I I I zamanı ıslâhat denemelerinde, devlet gücünün batılılaşma yönünde kendini ıslâha gayret ederken aynı zamanda neden yine o ölçüde şariatçılığın da güçleştiğini, hattâ onun lâikleşme çabalarına besbelli aykırı bir güç haline gelip karşısına çıktığını, bu noktayı fark etmediğimiz için, bir türlü yorumlayamıyoruz. Bu Osmanlı devlet rejimi içinde yatan ana çelişiklikten gelme bir şey. Bu yüzden Osmanlı tarihinde ne dinsel bir reform olabilmiş, ne de devletsel bir reform. İkisi, yukarıda verdiğimiz misale paralel olarak, birbirini hiçleştirilmiş, olumsuzlaştırmış, nehyetmiştir.

Şeriat hukukunun baş kaldırışı karşısında, ulema dışında yani devlet organları olan devlet adamları arasında bile, Avrupa siyaset ve ekonomi gücüne karşı ancak, şeriate dönmek, şeriate sarılmak sayesinde bir kurtuluş yolu bulunabileceğine inananlar olmuştur.

Kurtuluşun şeriatte olduğu inancı ta Tanzimat zamanına kadar, ve sonra örneğin Cevdet Paşanın temsil ettiği görüşte, veya daha sonra Abdülhamit idaresinin bütün tutumunda artık elle tutulacak kadar açık bir hale gelmiştir. Hukuk alanında özel mülkiyet hukukunda Avrupa hukukunu almaktansa, buna zaten elverişli olan şeriat hukukunun uygulama alanının genişletilmesi fikri revaç bulmuştur. 1858 arazi kanunu ile sonuçlanan toprak hukuku reformu, bu tokuşmaların mahsulüdür. Şeriatçıların ağır basmaları ile Osmanlı devlet hukuku rejiminden Batı devlet hukuku rejimine geçiş, halen bugün bile düzeltilememiş olan sakatlıklar ve çapraşıklıklar içine girmiştir.

Sistemin kendi içindeki diğer bir çatışıklık, evvelce anlattığım gibi, feodal ekonomi ile kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi gibi iki sektörü yan yana bulundurmasıdır. İleride göreceğimiz gibi, ikisi arasındaki çatışıklıklar, buhran veya bozuk-düzen dönemi geldiği zaman elle tutulur hale gelmiştir. Buhran döneminde iki sektör arasındaki çatışıklık birincisinin tasfiyesi ile ikincinin kapitalist safhaya gelmiş bir ekonomi olması şeklinde değil, ikincinin tasfiyesi ile beraber birincinin kendi alanını daha da genişletmesi şeklinde olmuştur. Bu yüzden daha sonraki dönemde merkantilist ve

devletçi teşebbüslere kalkışıldığı zaman bu teşebbüsler, ayan veya derebeyi ekonomisi ile çatışık hale gelmiştir. «Ayan» veya Derebeyi ekonomisinin ne kapitalist ekonomi, ne de devletçi sanayileşme ekonomisi ile uyuşamaz bir sistem olduğunu ikinci ciltte göreceğiz. Derebeylik, bozuk-düzen dönemi dediğim dönemin, Tük toplumunu ve ekonomik gelişme olanaklarını kesin olarak yok eden en son «zehirli çiçeklenişi» olmuştur.

BÖLÜM 8

Soru 83 : Neden iç çelişiklikler devrime yol açmadı?

Osmanlı sisteminin kendi içinde yatan bu çelişiklikler çiçek açtığı ve hemen her alanda birbirine çatışık eğilim, eylem ve güçlerin güleştığı meydana çıktığı zaman, bunun biricik tarihsel kanun gereği çözüm yolu, devrimsel değişmeler olabilirdi. Devrimler, toplumların hayatın da böyle çıkmazlara gelindiği zaman patlak verir. Osmanlı tarihinde XVIII. yüzyılda bu devrimsel değişikliklerin sonucu veya hedefi, Osmanlı siyasal gücünü devirip yıkmak olacaktı. İkinci ciltte göreceğimiz gibi, böyle bir devrim olmamıştır. Yani Osmanlı bozuk-düzeninin yıkılmasını değil, tersine sürmesini destekleyen şartların (bu şartların neler olduğunu da göreceğiz) ağır basması ve böyle bir devrimi gerçekleştirecek durumda yeni bir gücün doğmayışı yüzünden (çünkü eski sistemin koynundan çıkmış güçlerden bu beklenemez) ikisi de gelenekçi olan, hattâ ikisi de gerici olan güçlerin çarpışması toplumu perişan bir hale getirmiştir.

Ne Osmanlı gücünün ıslâhat tutumu ilerici olmuş (yani çıkmaza giren düzeni tasfiye edici olmuş), ne de ona düşman olan derebeylik ve bazan da ulema güçlerinin tutumu ilerici olabilmiştir. Buna, bir de, devlet maliyesini çökerten ve toplumu sömürmeye yol açan (gene ileride göreceğimiz) dış güçlerin oynadığı rolü katarsak, bu gerici güçler döğüşmesinin katmerli bir gericilik kuvvetleri döğüşmesi haline geldiğini kavrayabiliriz. Bu yüzden bizde devrim geleneği yer etmemiş; «ilericilik» dediğimiz şey de sahte bir ıslahatçılık olarak kalmıştır.

BÖLÜM 9

Soru 84 : İç çelişkilerin sonuçları neler olmuştur?

Demek ki devlet zamanla aşınır, ihtiyarlar, çürür. Özellikle Doğu, Asya örneği devlet sistemlerinde böyledir. Bunu geçmişte en iyi gören adamın, bu işin ustası olan İbn Haldun olduğunu söylemiştim. Geniş bilgisi, kişisel gözlemlerinin ve tecrübelerinin yardımı ile bize bu Doğu devletlerinin doğuşunun, büyümesinin, kocamasının dönemlerini reçete kesinliği ile vermiştir. Öyle ki kendisinden sonraki Osmanlı deneyi de gelip o sonuca varmış; bilmen akıbetten kendini kurtaramamıştır.

Osmanlı düşünürlerinin, çökme dönemi gelince İbn Haldun'un kitabına sarılmalarının nedeni buradadır. Koca tarihçi, çürümüş ve bunama haline gelmiş devletler için hiç bir kurtuluş çaresi görmüyor hiç bir ilâç sağlamıyordu. Çok inandığı Tanrının bile bunları kurtaramayacağına, daha doğrusu Tanımın bunu takdir ettiğine inanıyordu. Bu inancında da haklı idi. Çünkü bu gibi sistemlerin temelinde

bulunan düzen kavramının kaçınılamaz şekilde kanunsuzluğa, keyfî idareye, bunun da toplumu çökertmeye varmasının mukadder olduğunu çok iyi görmüştü. Onun için bu düzenlerde devrimsel atılımlar beklenemez.

İbn Haldun, farkına varmadan bu sistemlerin tarihî diyalektiğinin kanununu keşfetmiştir. Ama yalnız bu sistemlerin! İbn Haldun'un tarih felsefesi başka sistemleri bize anlatmada işe yaramaz. Onun için XVII. yüzyıldan sonrası için İbn Haldun'u bir yana bırakacağız, hem de Osmanlı düşünürlerinin ona dört elle sarıldıkları bir zamanda. Sanki dünya giderken Mersin'e, bunlar gitmiş tersine! İbn Haldun'da Osmanlı devletini kurtaracak hiç bir deva yoktu.

Bu sisteme dahil olan yerlerde bir hükümdar sülâlesinin kurduğu devlet ilk zamanlarında toplum ekonomisine bir

canlılık verir, sistemin gereği olarak devlet değiştikçe devletle toplum arasındaki ilişkinin biçimi ve yönü de değişir; kocayan devlet ekonomiyi canlı tutan bir devlet olmaktan çıkar; tersine toplumun ekonomisini bir durgunluk (stagnation) durumuna getirir. Bu yüzden toplumlar oldukları yerde sayarlar. Devlet, toplumsal evrim için gerekli olan ekonomik etkenlerin harekete geçmesine engel olur. İleriye doğru en önemli etkenler iş bölümü, artı üretimin yeniden üretime yatırılması, endüstri araçlarının geliştirilmesidir. Batı Avrupa'da feodalizmin yıkılışı ile böyle yeni ekonomik ve teknolojik faktörler harekete geçmiştir. Osmanlı bozuluğu döneminde Derebeylik bu gelişmenin olamayışının başlıca görüntülerinden biridir.

BÖLÜM 10

Soru 85 : Osmanlılarda «ihtilâl» ne demektir?

Demek ki temelin kendisinde de çelişki var. Doğu sisteminde toplumun gelişmesi, evrimi, ilerlemesi veya devrimi yoktur. Devlet değişmez bir «düzen» üstüne kurulur ve başlıca işi «düzen» sağlamak, «düzen» devam ettirmektir. Her değişme «ihtilâl»e, fesada ve çürümeye götürür. Halbuki, gerçekte, bunların tarihinde «düzen» halinin kendisi fesada ve çürümeye götürür!

Değişme, evrim veya devrim olmayışı «düzen» hali nin tam zıddı olan kanunsuzluk halini yaratır. Demek ki bu düzenlerin baş diyalektik eğilimi, bu şekilde kendi zıddını yaratması, kendini yok etmesidir. Böyle bir hal olan yerde evrim veya devrim değil, düzeltme (ıslâh) bile mümkün değildir.

Toplum yaşayan bir uzviyettir, despotik devlet ise bir makine. Bu makine yıpranır, aşınır, bozulur, eskir. Toplumun üstünde

oturdukça onun tabîî evrimini önler ve durdurur. Toplum içinde o makineyi düzeltecek bir kuvvet bırakılmaz. Makine ise, kendi kendini tamir edemez. Doğu tarih felsefesinde, İbn Haldun'un gösterdiği gibi, çok kez siyasal gücün değişmesi ancak taze bir siyasal gücün gelip bunamış gücü silip süpürmesi, onun yerine kendisinin bir düzen kurmasıdır. Bu, böyle gelir, böyle giderdi.

XVII. yüzyıla kadar böyle geldi; fakat ondan sonra öyle gitmedi: Osmanlı dinasti devletini yıkıp yerine geçecek başka bir güç çıkmadı!

BÖLÜM 11

Soru 86 : Bozuk - düzen nedir?

Buraya kadar gördüğümüz gibi, Batı görüşü açısın dan tersine çevrilmiş tûba ağacına benzeyen Osmanlı düzeninin yapısını kavramak onun niteliğini aklımıza yatırmak bir meseledir. Fakat ne bir devrim ne de bir evrim geçirmeyen bu düzenin bozuk düzen döneminin tarihini hikâye eden Osmanlı tarih yazarlarını okuduğumuz zaman aklımız büsbütün karışır. Olup biten çok şey ne akıl, ne de ahlâk ölçülerine uymaz. Yazarların anlattıkları akla sığmaz şeylerin nedenlerini bir türlü anlayamayız.

Bunun karşısında ancak şöyle düşünebiliriz: ya bu yazarlar bu nedenlerin neler olduğunu kendileri de bilmiyorlar, ya da sistemin niteliğini bizim de kendileri kadar bildiğimizi sanarak akıl almaz olayların rasyonel şekilde nedenlerini anlatmaya lüzum görmüyorlar. Bu yüzden anlattıkları, hazâ «hikmet-i hüda» olmuş şeyler gibi gözükür. Halbuki hiç de öyle değil.

Önce bunların iki ayrı döneme ait olanlarını birbirinden ayırmamız gerekir. Birincisini, şimdiye kadar söylediğimiz gibi, îbn Haldun kanunu bize açıklar. Yani Osmanlı sisteminin kendine özgü yapısının normal olarak ve kaçınılmaz şekilde patlak veren çelişikliklerle ilgili olan yanlarının sonucu olan olaylar. Örneğin Fatih'in eski hanedan vezirleri veya sadrazamı öldürtmesi; I . Selim'- in yeniçerileri tedip etmesi; eski sadrazam Lûtfi Paşanın «vezirler çok zengin oluyor, maaşlı askerler çoğalıyor, dikkat!» demesi gibi olayları alalım. Bunlar henüz sistemin bozulduğuna alâmet değil. Kurulduğuna, olgunlaştığına, ihtiyarlamaya başladığına alâmet. Yapılanlar, böyle bir sistemin yürüyebilmesi için başvurulması gerekli eylem veya sözlerdir. X V I . yüzyıl sonlarına doğru böyle. Osmanlı düzeni başka bir dünyanın, yeni bir dünyanın fırtınası içine kapılmadan, kendi içinde ve kendi âleminde henüz. Başına

İbn Haldun'un sayısız örneklerle gösterdiği sonuçların geleceği muhakkaktır, (*) ama o devlet henüz başka bir güç tarafından yıkılamayacak kadar ayaktadır. Ne Anadolu'dan, ne İran'dan, ne Mısır'dan, ne Yemen'den onu alaşağı edecek başka «barbar» bir güç gelememiştir. Bu nitelikte olupta biricik etkili olan güç, Timur ile gelmiş, Osmanlı devletini daha tazelik ve gençlik çağında tuzla buz etmiştir. Fakat bu gücün İran ve Hindistan yönünde geriye çekilmesi sayesinde Osmanlı devleti yeniden kurulmuştur.

Demek ki taze bir dinastinin, yaşlanmış bir dinastiye devirerek yerine geçmesi olayı, yani yüzyılların geleneği olan Asya kara imparatorlukları dönemlerinin (cycle'- lerinin) kapanması sona ermiştir. Bunda, benim tahminime göre, Asya ve Yakın Doğu dünyasında yerleşik toplum ekonomileriyle devlet düzenlerini, eskiden olduğu gibi, yıkacak güçte olan, çöllerden veya steplerden kopup gelen taze etnik ve aşirî göçlerin artık kalmamış olması rol oynamıştır. Asya, Yakın Doğu ve Kuzey Afrika' da nomadlarla yerleşik şehir ekonomilerine dayanan nüfus arasında süregelen «kavimler muhacereti» dönemi artık kapanmış bulunuyor. Osmanlı düzeni gibi düzenlerin ekonomik ve siyasal politikaları, nomad ekonomisini ve gücünü yerleşik uygarlık alanlarının dış eteklerine sürüp oraya bağlamıştır diyebiliriz.

Osmanlı tarihinde Anadolu'da ve Arap ülkelerinde yerleşik güce karşı gelme yönünde çabalar gösteren ayaklanmalar çok olmuştur; fakat hiç biri, bozuk düzen döneminde bile, başarı

elde edememiştir. Osmanlı düzeninin ekonomik ve malî gücünün çatırdaması üzerine ona karşı çıkan bütün karşı gelme hallerinin (isyanların, eş- kiyalıkların, derebeyliklerin) hiç birinin bu düzenin hakkından gelmeyişiinin nedenlerini ikinci cildimizde göreceğiz. Ancak şimdiden genel nedeni söyleyebiliriz: Bunların hepsi karşı geldikleri düzen kadar çelişkili, onun kadar yeni dünya ekonomik şartlarına aykırı, onun kadar taze sınıl güçlerinden yoksun birer saldırı olarak kalmıştır. Hiç birinin devrimsel bir ideolojisi yoktu. Bozuk - düzen güçleri bunların hepsini bazan kurnazca, bazan vahşice metodlarla hiçe indirmiştir. Hemen bütün toplumsal sınıfların mahvedilişi pahasına ve bugün sadece yukarıdaki üç terimle adlandırdığımız güçlerle savaş şeklinde kalması pahasına!

Onu asıl yıkacak olan güçler, yeni bir kıtanın, Amerika kıtasının keşfinin yol açtığı başka çeşit dinamik güçler, denizden gelen, kıtalararası ticaret ilişkilerinin bes lediği başka güçler olacaktır.

(*) Arap dünyasında ve İslâmlığın Osmanlılar dışındaki ülkelerinde İbn Haldun tanınmamış ve ilgi yaratmamıştır. Fakat Osmanlıların Mısır'ın fethi ile bildikte onun eserinin yazmalarını elde etmeleri, önemini anlayarak İstanbul'a getirmiş olmaları bu düşünürün fikirleriyle çok erkenden tanışmış oldukları ihtimalini kuvvetlendirir.

BÖLÜM 12

Soru 87 : Osmanlı sisteminin kendi içinde yatan çelişkilerini çatışma haline getiren etkenler nelerdi?

Her sistem gibi burada da içte yatık çelişki unsurları daima kendilerini göstermeye hazırdır. Bunları harekete getirecek şartlar gereklidir. Fakat bu şartların etkisi ile çatışma olduğu zaman da, onlara üstün gelen güç devam ettiği sürece, eski düzeni çökertecek bozulmaları tamir edemedenden bile, bunları bastırması mümkün olmuştur. Osmanlı çelişkilerinin bazıları hâlâ zamanımıza kadar devam etmektedir. Bugün bunlar gözlerimizin önünde oluyor; hele yabancı gözlemcilerin gözüne çuvaldız gibi batıyor; öyle olduğu halde çelişik ve çatışıklı bir düzen içinde yaşayabiliyoruz! Ama ne pahasına?

Bir düzenleme ya (a) yavaş uyarlanma, ilerleme, gelişme yolu ile olur; (b) ya çıplak zor gücüyle eski düzen yerinde tutunur; (c) ya da çatışmaların ansızın patlak vermesiyle eski düzen bozulur, fakat devrimsel bir değişme yerine eski düzen geri teperek eskinin daha bozuğu kök salar. Düzen değişmesi bu biçimlerden biri ile olur. Doğu rejimlerinde bunların birincisi

hiç görülmemiştir, bunlarda en çok ikinci ya da üçüncü şekil olabilir.

Yeni dünyanın yeni ekonomik etkileri harekete geçtiği zaman Osmanlı tarihinde, İbn Haldun kanununun öngöremediği bir sonuç oldu: düzenin zıddı olan düzensizlik hali âdeta normal bir halmiş gibi, Osmanlı devleti yıkılmadan uzun süre yaşayabildi. Devletin yıkılmadan bir iki yüzyıl daha sürünmesi boyunca, onun idaresi altındaki toplum ekonomisi, eskiden olduğu gibi yalnız değişmez, durgun bir ekonomi olmakla kalmadı, yeni dünya şartları içinde boyuna gerileyen bir ekonomi halini aldı. Eskiden olduğu gibi, toplum artık olduğu yerde bile kalamayacaktı.

Ne idi buna sebep olan, Doğu - İslâm dünyasında şimdiye kadar hiç görülmemiş olan olaylar? Bu olayların kaynaklarını anlayabilmemiz için, Osmanlı tarihini bir süre bırakıp çok

uzaklara, Okyanuslara ve Amerikalara kadar uzanmamız
gerekecektir.

BÖLÜM 13

Soru 88 : Dünyayı sarsan, Osmanlı düzenini silkeleyen dış olaylar nelerdi?

Bu olaylar Osmanlı devletinin bir imparatorluk olarak temellerinin atıldığı dönemde, yani XV. yüzyıl ortalarında başlamıştı, ama ekonomik ve siyasal etkilerinin ilk serpintilerinin gelmesi için en aşağı bir buçuk yüzyıl geçmesi gerekti.

Bu olayların, arkasından getirdiği ekonomik sonuçlar açısından, en önemlisi Avrupa'nın Amerika kıtasını bulması olayıdır. İkincisi Avrupalı gemicilerin, hiç karaya ayak basmadan, hep denizlerden dünyayı firdolayı dolaşmalarıdır. Bizim için önemli olan, bu olayların kendileri değil, meydana getirdikleri sonuçlar, özellikle ekonomik sonuçlardır.

XV. yüzyıl ortalarına kadar uygarlık dünyasının temeli Asya kıtası idi. Büyük Roma imparatorluğu zamanında bile Asya'nın birinci büyük imparatorluğu olan Çin, bugünkü Amerika gibi ulaşılması özlenen bir efsanevî diyardı. Oradan

Avrupa'ya doğru bir imparatorluk dizisi sıralanmıştı. Hint, İran, Orta Asya, Güney Rusya, Yakın Doğu bölgelerinde en çok Roma imparatorluğunun çöküşünden soma Avrupa, bu âlemin bir kenarında, ekonomi, askerî güç, siyasa açısından âdeta «irapta mahal i olmayan» bir yerdı. Para, servet, endüstri açılarından Asya'ya daima borçlu bir ülke durumuna gelmişti.

XV. yüzyıl ortalarında Avrupa artık bu fare kapanından çıkmış bulunuyor! Uzak Doğuya denizlerden ulaşmaya çabalarken önüne kocaman, bomboş bir kıta çıktı. O zaman için, koca denizler aşırı dolaşmalar, Amerika kıtasının bulunuşu bugün aya gitmek kadar önemli basarılardı ve Asyalılar bu işlerin öneminin, gelecekteki sonuçlarının farkında değillerdi.

İslâm uygarlığının Toynbee'si İbn Haldun, kitabında böyle bir dönemi açmağa namzet olan bir duruma sadece şöyle bir değinmişti. Avrupa dünyasında bir şeyler gelişmekte olduğunu sezmiş olacak ki «şimdilerde Akdeniz'in kuzeyindeki limanlardan gelen gemilerden oradaki ticaretin daha üstün durumda olduğu görülüyor» diyor du. Cedleri Endülüslü idi, kendisi de İspanyollar zamanında oraya diplomatik ödevlerle gidip gelmişti. Kristof Kolomb'un Amerika seferine yelken açtığı İsbiliyye (Sevilla) şehrinden kim bilir kaç kere de geçmişti! Ama daha bir yüzyıl geçmeden, bu şehirden Atlantik'e açılan yelkenlerden nasıl bir dünya doğacağını, nasıl bunun Doğu dünyasını saracağını, bir gün gelip onun devletlerinin tarihini, kendisinin çizdiği şemanın helezona benzer çizgisinden, geleneksel yörüngelerinden nasıl saptıracağını aklına bile getirmemişti. Tarih üzerine Allahın koyduğunu sandığı kanunun sürüp gideceğine çok inanmıştı üstad!

BÖLÜM 14

Soru 89 : Avrupa'ya altın ve gümüş akını nasıl başladı?

Avrupalılar Amerika kıtasını tesadüfen buldular. Buluş tesadüf; fakat itici kuvvet tesadüf değil. Avrupa ve özellikle Batı Avrupa ekonomisi eski bir değerli maden darlığının sınırı içine hapsolünmüş halde idi. Ta Haçlı seferleri zamanına kadar giden yüzyıllar içinde Avrupa' da ağır, fakat önemli gelişmeler olmaktaydı. Nüfus çoğalıyor, şehirler büyüyor, ticaret canlanıyor, krallar despotik hükümdarlar haline gelmeye başlıyorlar, Osmanlıların ücretli askerlerine kıyamet kadar nakit olarak maaş verdikleri bir zamanda bunlar parasızlıktan bunalma içindeydiler. Avrupa, Doğu ülkeleri ile olan ticaret alış verişinde elindeki avucundaki değerli madenlerden yapılma nakit parayı, aldığı mallar karşılığında yitiriyordu.

Bu durum, XVI.yüzyılda ellerinde büyük güç toplanmış hale gelen hükümdarları bu hapishaneden kurtulma yollarını aramaya itti. Çok zaman geçmeden, tın tın öten Avrupa

hazinelerine Amerika'dan takılan borulardan değerli maden akmaya başladı. Değerli maden dediğimiz gümüş ve altın!

Amerika kıtasının bulunuşundan sonra Güney Amerika'da gümüş ve altın madenlerinin bulunuşundan önce, Avrupa'daki madenlerden 500 bin veya 750 bin dolar değerinde altın ve gümüş çıkarılabildiği ve bir o kadarının da Batı Afrika'dan sağlandığı tahmin edilmektedir. XV. yüzyıl sonlarında Avrupa'da dolaşmakta olan sikkelerin yekûn değerinin de 170 veya 200 milyon dolar tutarında olduğu tahmin edilmektedir. 1520 sıralarında bunun 250 milyon dolar olduğunu tahmin edenler var. Bundan başka kişilerin elinde eşya, süs veya gömülü servet halinde altın ve gümüş de vardı. İhtimal ki o zamanki Avrupa'nın altın ve gümüş ihtiyatı, bugünkü değerle ancak yarım milyar dolarlık bir servete karşılıktı. Bu rakamlar Avrupa ekonomisinin o zamanki darlığını gösterir.

1520 den sonra bu durum değişmeye başladı. Bu tarihten biraz sonra İspanyollar Aztek ve Inka hazinelerinin yağma edilmesinden ve Peru, Bolivya ve Meksika'da bulunan madenlerin işletilmesinden büyük miktarda gümüş çıkarmaya başladılar. 1500 ile 1550 arasında Avrupa'da gümüş ve altın üretiminin dört kat arttığı tahmin ediliyor. Afrika'dan sağlanan altın ve gümüş de bunların topuna denk bir miktarda tahmin edilmektedir.

İspanyaya altının gelişi 1551-60 arasında, gümüşün gelişi 1591 - 1600 arasında zirvesine varmıştı. 1545'ten 1600'e kadar geçen 50 yıl içinde Amerika'dan Avrupa'ya her yıl 2,000,000 pound sterling değerinde kıymetli maden geçtiği tahmin ediliyor. Her defasında geçen miktar çabucak tükeniyor, ama arkasından yenisi geliyordu. Yalnız İspanya darphanesinin 1500 ile 1520 arasında 45.000 kilo gümüş bastığı halde, 1545 ile 1560 arasındaki 15 yıl içinde darphanenin para olarak çıkardığı gümüş 6 misline, yani 270.000 kiloya çıkmış; 1580'den 1600'e kadar 20 yıl içinde 340.000 kiloya yani 1520 dekinden 8 misli fazlasına çıkmış. 1800 yılına kadar Amerika'dan Avrupa'ya geçen gümüş ve altın miktarı büyük yekûnlara vardı. Bazı tarihçilerin tahminine göre 1493 ile 1800 arasında Amerika'dan sağlanan değerli madenler iki buçuk milyon kilo altın, 90 veya 100 milyon kilo gümüş olmuştur.

BÖLÜM 15

Soru 90 : Doğu despotizmlelerinde hazineler nasıl meydana gelirdi?

Acaba neden XV . yüzyıldan önceki dönemlerde Avrupa'da değerli maden ve para darlığı, Doğu dünyasında ise, para ekonomisinin piyasa genişleticisi bir sermaye dolaşımı bulunmayışı yüzünden toplumsal sınıfların kronik bir ekonomik durgunluk halinde bulunmasına rağmen, siyasal gücü tekeli altında tutanların hazine zenginliği mümkün oluyordu?

Bir ülkenin ekonomisinde halk kitlelerinin sömürülmesinden doğan servetler, yeniden ekonomik üretim yatırıma konamaz, bu servetler güç sahiplerinin süs ve güç gösterme fonları olarak istif edilirse o ülkede toplumun ekonomik durgunluğu normal bir hal alır. Tarihin çeşitli dönemlerinde, bu servetlerin yattığı hazineleri tâlân etmek, daha üstün savaş gücü geliştirmiş olan büyük siyasal güç şeflerinin başlıca amacı idi.

Fetih ve istilâlar, istiflenmiş servetleri ortaya yayınca, toplumun ekonomisine bir ferahlık getirir, bir süre yeni bir ekonomik canlanış dönemi açılırdı. Örneğin büyük İskender'in İran hazinelerini, Arapların Endülüs hazinelerini, Osmanlıların, Mısır, Bizans ve Orta Avrupa hazinelerini zaptetmeleri bir süre için piyasaların canlanmasına yol açmıştır. Bu gibi dönemlerde kapitalist ekonomiye doğru eğilimlerin (yukarıda kapitalizm öncesi emtia üretimi dediğimiz ekonominin) ilk tomurcuklanı belirir. Eski Roma, İskender, Emevî, Abbasî imparatorluklarının doğuşu böyle eğilimleri yaratmıştır.

Fakat şimdi ilgilendiğimiz XVI.yüzyıl ve sonrası dönemde olduğu gibi hiç birinde kapitalist ekonomi gelişimi hızla gerçekleşmemiştir. Bunun şimdi olabilişinin başlıca iki ön şartı, deniz keşiflerinin yeni büyük ticaret yollarını ve genişlemelerini sağlaması, yeni dünyanın altın ve gümüş

madenlerinin yeni bir ticaret döneminin yağdanlığını
sağlaması olmasıdır.

BÖLÜM 16

Soru 91 : Altın ve gümüş akınının sonuçları ne oldu?

Avrupa'ya büyük miktarlarda gümüş ve altın madeninin gelişi, eski değerli maden darlığını sona erdirdi. Gelen altın ve gümüşün önemli miktardan para basımına gitti. 1500 ile 1600 arasında Avrupa'da 1 milyar dolar değerinde para basıldığı tahmin ediliyor, yani eskisinin dört kat fazlası para çıktı piyasaya. Yalnız XVII. yüzyıl içinde Avrupa'da dolaşan sikkelerin hacminin 12 kat arttığı tahmin edilmektedir. Bu yüzyılda Avrupa'da önemli servet artık toprak, mal mülk, mücevherat ve lüks değil; nakit para serveti olmuştur.

Yeni kıtadan gelen değerli madenin devrimsel rolünün (bunu ilk defa gösteren Amerikalı iktisat tarihçisi Earl Hamilton'ın, onun en son destekleyicisi Fransız tarihçisi Fernand Braudel'in parlak eserine rağmen) fazla büyütüldüğünü son zamanlarda ileri sürenler olmuştur. Bunlara göre, Avrupa'da Romalılar zamanında 1,700 ton, Ortaçağlarda 500 ton altın çıkarılmış. 1500 sıralarında Avrupa'da 3.000 ton altın vardı

denebilirmiş. Amerikadan gelen altın bunun ancak yarısı kadar olduğu yolundaki tahmin doğru ise, diyorlar, gelen yeni altın iddia edilen etkiyi yaratamazdı. Bu iddianın üç zayıf yanı var: (1) Eski dünyanın altın yekûnunun çoğu istif edilmiş servet veya Doğu ülkelerine akmış servetti; (2) Yeni altının dolaşım hızının görülmedik ölçüde artması onun ekonomik hayata etkililik derecesini eski dönemlerle kıyaslanmayacak ölçüde arttırmıştır. (3) Asıl devrimsel etkiyi yapanın altın değil, gümüş stokunun birdenbire kabarması olmuştur. Bu son olayın Osmanlı ülkelerinin ekonomisi üzerine olan etkisini ve bunun ne yollardan olduğunu ikinci ciltte göreceğiz.

Ticaret âlemine böyle bir artışın her zaman yaptığı etki şudur: gümüş ve altın ucuzlar. Bunun başka bir ifadesi şu: bu madenlerin vasıta olduğu alışverişte alım satım mallarının fiyatları yükselir. Batı Avrupa'da genel olarak 1600'de eşya

fiyatları, 1500'deki fiyatların iki misline çıktı. 1700'e gelince bu fiyat devriminin başladığı tarihteki fiyatların 31 misline çıkmış bulunuyordu. Bu aynı zamanda ortalıkta dolaşan paraların (sikkelerin), ne parası olursa olsun, değerlerinin düşmesi, altın ve sağlam paraların ortadan çekilip bozuk ve düşük ayarlı gümüş paraların yayılması demektir. Şimdi aynı miktar para ile herkes daha az eşya alabiliyor, veya aynı miktar eşya almak için daha çok para ödemesi gerekiyor. Bu pahalılığa rağmen, ülkeler içinde ve ülkeler arasında daha çok para dolaşıyor, yani daha çok alışveriş, ticaret oluyor. Fakat eskiye kıyasla her şey ateş pahasına.

BÖLÜM 17

Soru 92 : Fiyat devriminin siyasal ve toplumsal etkileri neler oldu?

İstikrar kazanmış olan bir para yapısı ve ticaret hacmi birdenbire sarsılınca (ekonomik tarihçiler buna «para devrimi» diyorlar) toplum hayatında da önemli çalkalanmalar, siyasal hayatta büyük değişiklikler meydana gelir.

Bunlar ne gibi değişiklikler olabilir? Genel olarak gelirleri sabit olan kişiler bundan en çok zarar gören kişiler olur. Çünkü belirli ve sabit bir geliri olan kimseler ellerindeki belirli para ile daha az şey satın alabilir; yani hayat bunlar için pahalılaşır. Buna karşılık, istediği ve ya arz ve talep orantısına göre koyduğu kadar fiyat istemek durumunda olan kişiler ise bundan faydalanan kişiler olur.

Bunu toplumsal sınıfların durumuna uygularsak şu sonuç çıkar: önce ücretle ve maaşla geçinen kişileri alalım. Gerçi «fiyat devrimi» süresince Avrupa'da ister istemez ücretler ve

maaşlar da yükseldi. Fakat bunların yükselişi, fiyatların yükselişi ile at başı gitmez, daima geri de kalır. Sonra topraklarından geleneksel olarak belirli kira karşılığı alanlar da bundan sarsıldılar. Avrupa'da bunlar toprak beyleri idi. Bu toprak senyörleri topraklarının köylüden aldıkları kira karşılığını yükseltmek yoluna gittiler tabî. Bunun anlamı yükün köylünün sırtına yükletilmesidir. Çünkü köylünün elinde para sabit ve mahduttur. Elindeki paranın satın alma gücü düşmüştür.

Bir örnek olarak XVI. ve XVII. yüzyıllarda İngiltere'de feodal toprak tasarrufu sisteminin geçirdiği değişimi kısaca anlatalım. Toprak beyleri yeni durum karşısında, topraklarındaki kiracı köylüleri topraklarından atmanın yolunu aramaya başladılar. Lord, yerleşmiş geleneklere göre tesbit edilmiş olan eski kira ile sözleşmeyi yenileyeceğine, şimdi o kadar yüksek kira istemeye başladı ki köylü bunu

ödeyemeyeceğinden toprağı bırakıp göç etmek zorunda kaldı. Yani feodalizmin çöküşü, toprağın para ile ölçülen değerinin artmasıyla, başka bir deyimle lordun para piyasasıyla ilişki kurmasıyla başlar. İngiliz feodalizmindeki deyimle «copyhold» olan topraklar el değıştirince (örneğin köylünün aile reisi öldüğü zaman) geleneksel rent yani kira karşılığında toprağı alacak olan oğlu, şimdi bu fiyatın artık eski seviyedeki rent (kira) olmadığını görüyor. Lordda kendini haklı görüyor; fiyat devrimi yüzünden eski kiranın değeri düşmüştür. Lord kirayı o kadar yükseltiyor ki çiftçi onu ödeyemeyecek durumda olduğundan beye karşı olan feodal haklarından vazgeçip göçüyor. O zaman lord ya toprağı satıyor, yada yeni kira ile başkasına veriyor.

Paranın oynadığı bu oyunun eseri olan bu zulme karşı vaizler barbar bağıradursun, şehirlerde, taşra yollarında serseri dilenci yığınları artıyor. Bölge bölge köyler boşalıyor. Yolları aç, hırsız, dilenci haramiler kesiyor. Hükümdarlar, köylerin boşalmasının önüne geçmeye çalışıyorlar, çünkü bu durum onların hazinelerine zararlı olacak. Sonra siyasal anlamda zararlı, tehlikeli insanlar da çoğalacak. Köylüler önlerine gelen çiftlikleri, lordların çitlerle çevirdiğı «enclosure» denen kapatılmış yerlerin sınırlarını yıkıyorlar. Ayaklanmalara karşı adalet fermanları çıkıyor. Bunların sık sık çıkması, hükümlerinin dinlenmediğini gösterir. Çünkü toprağı elinde tutanlar, bölgenin adalet cihazına da hâkimdirler. Para devrimi, ticaretin gelişmesi parayı insandan daha önemli bir hale getirmiştir. Toprak artık bir para geliri kaynağı olmaya

başlıyor; toprak, üzerinde para ile oynanan bir nesne, para yapmak da bunu oynayanların amacı oluyor. Tüccarlar, faizciler zengin oluyorlar. Feodal bey sınıfı köylüyü sıkıştırmak suretiyle feodallikten kapitalist tarım üreticiliğine geçme yoluna giriyor. Fakat en önemlisi elinde hiç yoktan, yani tarımsal veya endüstriyel yatırımla üretimden elde edilmeden çok sayıda para serveti biriken bir sınıfın gelişmeye başlaması oldu. Bu sınıf, daha sonra, elindeki para servetini ekonomik yatırıma koyuş derecesine göre kapitalist olacak olan bir sınıfı teşkil edecektir.

BÖLÜM 18

Soru 93 : Hükümdarlar ne gibi çarelere başvuruyorlar?

Fakat fiyat devriminin başka bir gücü daha sarsmış olması toplum üzerinde, dolaylı fakat daha önemli siyasal sonuçları olan etkiler yarattı. Bu güçde «devlet» tir. Devletler geleneksel olarak gelirleri sabit, fakat giderleri aynı derecede sabit olmayan örgütlerdir. Avrupa'da veya fiyat devriminin çarptığı memleketlerde hangi devlet gelirleri en çok sabitleşmiş, fakat giderleri en çok dalgalanan devlet durumunda ise, bundan en çok o zarar görecektir. Fakat genel olarak bütün hükümetlerin hazineleri sıkıntıya düştü. Bunalım, fiyatların artması ile gelirlerin para değerinin düşmesi ve yine aynı nedenden gider harcamalarının değerinin yükselmesi yüzünden giderek katmerleşen, yani kontrol edilemez hak' gelebilecek olan bir bunalım.

Hemen her tarafta hükümetler başlangıçta darbenin nereden geldiğini bilmemekle beraber, buna karşı tedbirler almaya çalıştılar. Çünkü değerli madenlerin ucuzlaması, fiyatların

yükselmesi, Amerika'dan çok miktarda gümüşün geldiği İspanya'ya münhasır kalmadı. Ülkeler arası ticaret ve para değiş tokuşu yolu ile İspanya dışına da yayılmıştı. Kaynağı Amerika olan gümüş külçe veya para (sikke) halinde başka ülkelere de akmaya başladı. Kısa süre içinde Rusya ve Osmanlı ülkeleri batısında kalan bütün ülkelere, özellikle bugünkü Hollanda ve civarını teşkil eden ve o zaman İspanya'nın idaresi altında olan yerlere, oradan da fiyatları daha düşük olan ülkelere yayıldı. İspanya'nın kendisi, kendi eliyle getirdiği gümüşün ilk kurbanı oldu. İspanya hükümeti bir yandan değerli madenin dışarıya kaçmaması için yasaklar koyuyor, öte yandan fiyatları sabit tutmaya yani narhlar koymaya çalışıyor. Fakat nafi!

O da, daha sonra birçok hükümetlerin başvurduğu en kolay, fakat en zararlı çözümü buldu: ortada dolaşan paraların gümüş miktarını düşürmek, ya da bunların, altın ve gümüşün

değeri orantılarını bozmak, ortaya çok sayıda ayarı düşük para çıkarmak usulüdür. Osmanlı devletinin durmadan baş vurduğu bu usule «para tağşişi» denir. Amacı, hiç yoktan hazineye gelir sağlamak ve açıkları kapatmaktır.

Parayı tağşiş etmenin anlamı şu: değeri düşen paralarla değerli parayı tebdil ederek onu devlet hazinesi hesabına çalmak. Fakat altın devlet mevlet tanımaz. Derhal geri teper. Paranın değerini daha da düşürür, fiyatlarını daha da yükseltir. Daha sonraları bu hale yani değeri düşük mağşuş paranın, değeri yüksek parayı («sikke-i hasene» yi) piyasadan sürmesi olayına iktisatçılar Gresham kanunu olayı demişlerdir (*).

Bu kanuna göre bir para piyasasına değeri düşük para sürüldü mü, değerli yani altın veya gümüşü yüksek paralar ortalıktan sır olur. Nereye, kimin koynuna girer bunlar? İşte büyük sır burada! Para üzerine oynayan spekülâtörlerin kasasına, altın ve gümüş kaparozlama mevkiinde bulunanların dolabına veya küpüne girer.

Fakat parayı tağşiş etmekle devlet de aynı şeyi yapmıyor mu idi? Devlet de bir spekülâtör olmuyor mu? Yani kendi artan masraflarına karşılık malî gücünü kurtarmak için devlet de altın ve gümüş paralardan çalarak halkı sızdırmıyor mu? İşte o zaman o devletin kimlerin elinde olduğu meydana çıkar, yani devletin smıfî rengi açığa çıkmaya başlar. Devleti elinde tutanlar, devleti, dolandıran bir kalpazan haline getirerek bundan hâsıl olan serveti kendilerine ayırırlar. .Devlet ya

böyle bir sınıfın devleti olacak, ya da yıkılacaktır. Bugün bizim kulaklarımıza hayli âşinâ gelen işler bunlar!

('•') Gresham 1552'de sekizinci Henry'nin para tağşişi yüzünden altının İngiltere'den kaçtığını gören ve bunu «kötü paranın iyi parayı kovduğunu» söyleyen adam.

BÖLÜM 19

Soru 94 : Hangi devletler kazandı, hangileri kaybetti?

Bu fiyat devriminden faydalanarak hazinesini zenginleştirmenin yolunu keşfeden hükümdarlar olmuştur

Bunlar şimdi toprak sahibi sınıflara kendilerini dayayacaklarına, para babası sınıflarla birlik olmaya başladılar. Bu devletlerin hükümetleri içeri giren altın ve gümüşün içeride kalmasını, hattâ daha fazlasının başka memleketlerden kaçıp kendilerine gelmesinin sırrını da keşfettiler.

Bu gibi devletler, askeri nitelikteki harcamalarını kısarak, para babalarının ellerindeki parayı ticarete ve endüstriye yatırmayı kolaylaştıracak tedbirlere başvurdular. Kısacası, ticareti, özellikle deniz yolu ile ticareti (ki yukarıda sözünü ettiğimiz büyük deniz yolları keşfinden sonra bu, büyük önem kazanmıştı) devletin ekonomik politikasının mihveri haline getiren hükümdarlar parsayı vurdular. Buna karşılık eskisi gibi ticaret ve endüstri sınıflarıyla elbirliği yapmayan,

habire askerî masraflara girişen memleketler ise hem içinden çıkılmaz bir sürekli mali buhrana battılar, hem ekonomileri düştü, hem de dayandıkları toplumsal sınıflar ezildi.

Avrupa'da bu gibilerin başında, zamanın en güçlü devleti olan İspanya gelir. İspanya'ya akan altın ve gümüş İspanya hükümetinin harcamaları yüzünden Hollanda, İngiltere, Fransa gibi memleketlere aktı. Bu devletlerin ülkelerinde, elinde çok miktarda altın ve gümüş bulunan para babası «burjuvazi» dediğimiz sınıf hükümetlerle el ele vererek ticareti genişletmeye, daha sonra da fazla servetleri endüstriye yatırarak dışarıya işlenmiş madde satmak, dışarıdan yalnız ham madde almak, işlenmiş madde karşılığında daha fazla altın ve gümüş almak, ama dışarıya bu madenleri sızdırmamak politikasına başvurdular ki buna ekonomide Merkantilizm siyaseti diyoruz. O zamandan beri İspanya, birinci sınıf güçlü bir devlet olmak yeteneğini kaybetti, bir daha da belini doğrultamadı.

BÖLÜM 20

Soru 95 : Hangi sınıflar kazandı, hangileri kaybetti?

Bu değişiklikler dünya tarihinin en önemli devrimlerinden birini teşkil eder. Bu, ortaçağ ve feodalizmin tasfiyesidir. Toplumlar kalbur içinde çalkalanıyorlar, bundan yeni bir sistem belirmeye başlıyordu. Başlıca değişmeler şunlardı:

1. Eski sistemde geçimini ücret ve maaşla kazananlar fakirleşiyor.
2. Toprakta çalışan köylü sefaletе düşüyor, birçoğu şehirlere göçüyor.
3. Hükümetler boyuna devalüasyon yapıyorlar, paralı kişilere borçlanıyorlar, devlet gelirleri onların eline geçmeye başlıyor.
4. Topraktan gelen gelirlerin değeri düşüyorken şehirlerde büyük servetler doğuyor.

5. Zenginleşen sınıfın harcama ve tüketme gücü genişliyor. Avrupa dışı ticareti gelişiyor, Doğu ülkelerinin maddelerine ve mallarına karşı istek yükseliyor.

6. Merkantilizm yolu ile endüstri gelişiyor, Doğu ticareti gittikçe işlenmiş madde satma, hammadde alma yönünde gelişiyor.

7. Bazı ülkelerde esaslı bir kapital birikimi gerçekleşiyor. Artık kapitalizmin eşikindeyiz.

İşte, XV. yüzyıl ortasından XVIII. yüzyıla kadar Avrupa'daki önemli değişmelerin çok geniş çizgileri ile ve bizi ilgilendirecek yanlarıyla görünüşü bu. Biz, kapitalist Avrupa ve sonraki Amerika uygarlığının göz kamaştırıcı başarılarına hayranlık duyanlardan ve onu model alanlardan olduğumuz için bu göz kamaştırıcı uygarlığın Ba-

tıda hacı yatmaz kutusundan şıp diye fırlayıp çıkmış bir kalıp olduğunu sanırsınız; bunun çelişiksiz, ıstıraplı, sefaletsiz cinayetsiz, savaşırsız ve devrimsiz doğuverdiğini sanmaya eğilimliyiz. Gerçek öyle değil!

Bütün XVII. yüzyıl boyunca Avrupa dünyası çok şiddetli bir ekonomik, siyasal ve toplumsal sarsıntı ve bunalım içindedir. Yani, o dönemde Avrupa emperyalizmi denecek bir güç gelişmesi, bunun Doğu dünyasının ülkelerini kendine köle edecek bir güçte oluşu diye bir şey henüz yoktur. İleride göreceğiz, bu XVII. yüzyıl Osmanlı tarihinin de en korkunç bir bunalım, idare bozukluğu, eşkiyalık, isyan, zulüm, kelle yuvarlama dönemidir. Çünkü Osmanlı ülkelerinde de Avrupa'daki bunalıma benzer, aynı etkenlerin yarattığı olan değişmeler oluyordu. Nasıl oldu da sonuçlar çok farklı oldu? Bunun nedenlerini ikinci cildimizde göreceğiz.

BÖLÜM 21

Soru 96 : Batı Avrupa'da XVIII. yüzyıl ortasında en önemli değişimler nelerdi?

Büyük deniz keşiflerini ve Amerika kıtasının bulunuşunu izleyen yıllar içinde Batı Avrupa'da (İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'de) iki önemli gelişme olduğunu görürüz.

Biri, bir yandan feodalizmin öte yandan ortaçağ şehirlerinin politik ve ekonomik üstünlüğünün yok olması ve bunların yerine merkeziyetçi, mutlakıyetçi geniş monarşilerin gelişmeye başlamasıdır. Bir çok özellikleriyle bunlar ne Rönesansın şehir ve tüccar devletlerine, nede ortaçağların feodal hiyerarşisine dayanan krallıklarına benzer. Bu saydığım memleketlerde krallar veya (İspanya, Fransa'nın bir parçası, Hollanda ve Avusturya - Macaristanla İtalya'nın bir parçasına egemen olan Habsburglar gibi) dinasti imparatorlukları yalnız bütün devletci hazına değil, bütün ekonomiye hâkimdiler. Elllerinde görülmemiş genişlikte ve

büyük imtiyazlara malik bürokrasi ve idare cihazı vardı. Başlıca işleri de savaş yapmaktı.

Doğu illeri despotizmlerine çok benzeyen bu rejimlerde krallar, saray ve bürokrasi ile toplumun gerisi bir ekonomik zıtlasma halinde buluyordu. Şu halde bu birinci çeşit gelişmenin özelliği devletle toplumsal sınıflar arasında başlayan ve gittikçe artan bir siyasal zıtlasma olayıdır. Bunun en son ve en büyük patlak verışı bu yüzyılın sonuna doğru büyük Fransız devrimidir. Fakat on dan önce İngiltere'de, ondan sonra Avrupa kıtası üzerin de XIX. yüzyılın ortalarına kadar, onun benzeri olan, bazıları başarılı bazıları başarısız, bir çok devrimler olmuştur. Bu başarısız olanlarının özelliği (özellikle İspanya örneğinde olanı), ikinci cildimizde göreceğimiz Osmanlı örneğindeki devrim güçsüzlüğü özelliğini taşıyan biçime çok benzer yanları bulunmasıdır.

BÖLÜM 22

Som 97 : Batı Avrupa'da yeni bir ekonomik sistemin doğuşu nasıl başladı?

Yukarıdaki sorunun cevabında sözü edilen gelişmelerin ikincisi, bu gelişmelere uğrayan ülkelerin bazılarının da ekonomide ve siyasette burjuva sınıfı dediğimiz yeni bir sınıfın güç kazanmasıdır.

Burjuva sınıfının ekonomik ve siyasal güç kazanması kolay, çabuk ve Batı ülkelerinin her yanında aynı olmamıştır. Batıdaki despotik devlet cihazına hâkim olan bürokrasi ve sarayın toprakları hazine için bir sömürü aracı yapma siyaseti, toprakların gelirlerinin iltizama verilmesi (İngiltere'de «tax-farming» denen bu usul, Fransa' da ve İspanya'da da pek yaygın bir halde idi), boyuna devlet mevkileri yaratarak bunların satılması (bizde rüşvet denilen usul), devlet adamlarının ve kilisenin servetler yığılması, savaşlar bahanesiyle halk üzerine ağır vergiler konması, paranın tağşişi, kilisenin hukuka ve eğitime hâkim olması gibi

usullerin sürdürüldüğü yerler de burjuva sınıfı ya gelişmemiştir, ya da siyasal bir güç kazanamamıştır.

Bu yolda en geride kalan ülke, Amerika'nın keşfinden ve büyük deniz yollarının açılışından en çok faydalanması akla yakın gözükse İspanya olmuştur. Çünkü orası yukarıda söylediğimiz ve burjuva sınıfının güçlenmesini engelleyen şartların en çok üstün geldiği ülke olmuştur. Batı Avrupa ülkeleri içinde Fransa bu yolda İspanya'dan daha iyi, fakat İngiltere'den daha geri bir durumda idi. Fakat İngiltere'de de burjuvazinin üstünlüğü sandığımız kadar kolay olmamıştır. 1620 yılında başlayan ve ekonomik tarih bilginlerinin 1929 - 30 dünya bunalımı kadar önemli bir sarsıcı olay saydığı büyük ticaret bunalımı 1620 ile 1640 arasında İngiltere'de krala, saraya ve bürokrasiye karşı bunların altında yatan toplum sınıfları arasında belli bir karşı koyma, hattâ devrim havası yaratmıştı. Burjuvazinin ilk devrim bayrağını açtığı

ülke, bu yüzden, İngiltere olmuştur. Fransa'da bu, ancak bir yüzyıl sonra mümkün olabilmıştır. Fakat burjuvazinin en kolay bir şekilde üstünlüğünü kurduğu ülke Hollanda olmuştur, orada tek, basit bir formülün çok elverişli şartlar altında yürümesi sayesinde: ticaret servetiyle deniz gücünün el ele vermesi ile. Birer tüccar yuvası olan Hollanda şehirlerinin, Habsburg dinastisinin despotizminden kurtuluşu bu ülkeyi dünyanın en başta gelen ticaret ve maliye burjuvazisinin vatanı haline getirmiştir.

Kral - saray - bürokrasi bileşiminin despotizminden kurtulamayan hiç bir yerde burjuvazi siyasal üstünlük kuramamıştır. Despotik devlet cihazının idaresi altındaki toplum sınıfları arasında çıkar çatışmalarının sürdüğü yerlerde bu sınıf devrimsel bir güçde kazanamamıştır. Bütün sınıfların bu rejimlere karşı geldiği yerlerde burjuva sınıfı, özellikle sermaye birikimini iyice sağladığı şartların bulunduğu yerlerde bir devrim akımının öncülüğünü yapabilmıştır.

Eski yapıların değişmesini göstermesi bakımından olduğu kadar, yeni bir yapıya geçilemeyen örnekleri ile geçilebilir örneklerini göstermesi bakımından Batı Avrupa ülkelerinin 1620 - 1720 arası dönemi, Osmanlı ekonomik tarihinin anlaşılması açısından son derecede önemlidir. Bu dönemle, Osmanlı ekonomik tarihinin aynı dönemi arasında büyük benzerlikler, paraleller vardır. Fakat sonuçların tam tersi denebilecek kadar farklı oluşu, merakımızı büsbütün

arttıracak niteliktedir. Bunları, bozuk- düzen döneminin ekonomik tarihini incelediğimiz zaman ikinci ciltte göreceğiz.

BÖLÜM 23

Soru 98 : Osmanlı devleti nasıl Batı dünyasının bir parçası haline gelmiştir?

Osmanlı imparatorluğunun Orta Avrupa'ya ve Akdeniz batısına doğru genişlemesi, Akdeniz'de Avrupa ticaretinin hedefi oluşu, Hindistan ve İran'a doğru uzanan Avrupa ticaret ilişkilerinin yolu üstünde oluşu onu XVI. yüzyıl sonu ile biten dönemde Batı dünyasının bir parçası haline getirmişti.

Onun için Avrupa'da olan büyük devrimin dışında kalamayacaktı. Hiç değilse Hindistan'da olduğu gibi, etkilerin geciktirilmesi mümkün olmayacaktı. Kaynağı, yeni keşfedilmiş bir kıta olan bu dünya devrimi dalga dalga, fakat kısa süre içinde ta Hindistan'a kadar genişliyecekti.

Gerçekte, bu devrimin asıl hedefinin, eninde sonunda Doğu dünyasının ülkeleri olması mukadderdi Çünkü o zamana kadarki dünya ticaretinin mihveri Doğu ülkeleri ile Avrupa arasındadır. Üstelik bu Doğu ülkelerinin devletleri para devriminin yarattığı sonuçlardan en çok zarar görecek

nitelikte olan devletlerdi. Osmanlı imparatorluğunun bu mihverin tam ortasında ve aynı türden bir devlet olduğunu buraya kadarki tartışmalarımızdan öğrenmiş bulunuyoruz.

Acaba, Avrupa'da kapitalist ekonominin gelişmesinde baş rolü oynayan fiyat devrimi ve ticaret devrimi gibi iki büyük olayın, anlattığımız çeşitten olan bir devlete ve onun hükmü altında bulunan topluma etkileri ne çeşitten olabilirdi?

Şimdiye kadar anlattığımız sistemin bu etkilenmeyi olumsuz yönde kolaylaştıran yanlarını, olayları doğru olarak daha kolay anlayabilmemiz için, biraz daha sivriltelim.

BÖLÜM 24

Soru 99 : Osmanlı devletinin yörüngesinden çıkmasını kolaylaştıran yanlar nelerdi?

(1) Osmanlı devleti, yukarıda söylediğim sâbit gelirli ve belirsiz giderli devletlerin en sunturlularındandı. Üstelik, asıl gücü sermaye servetine değil, toprağa dayanan bir devlet, yani bir «mülk»tür. Akıcı nakit serveti ise, maaşlar, harp masrafları gibi şeylerle alınan ve boyuna harcanan bir devletti. Başka bir deyimle ticaret ve endüstri devleti değildi. Kendi halkını belirli şer'î ve örfî vergilere ve cizyelere, dışarıdakileri de anlaşmalarla tesbit edilmiş haraçlara bağlamış; daha fazla gelir imkânlarını savaş yolu ile servet sağlamada gören bir devletti. Bütçesi sabit ve rasyonel değil; oynak, belirsiz ve kararsız olan kararsız bir devletti.

(2) Osmanlı devleti, millî parası ve darphanesi bulunan bir devlet olmakla beraber sözünü ettiğimiz dönemde gümüş ve altın rezervi dar olan bir devlet durumuna gelmişti. Finans yeteneği büyük bir imparatorluğu kaldırarak hacimde değildi. Mısır'ın fethine kadar, Fatih zamanında altın rezervi

despotik devlet şeklinin kesinleştiği bir zamanda çıkarılan ilk altın sikkelerden görülüyor. Devletin genişlemesinin gerektirdiği daha fazla altın ihtiyacı Mısır'ın fethi ile sağlanmıştı (*). Mısır'ın fethinden dönen I . Selim, beraberinde önemli miktarda değerli maden ve para halinde altın getirmişti. Ondan sonra da Mısır vergisinin önemli bir miktarı imparatorluğun başlıca altın kaynaklarından biri olmuştu. Bu miktar 600,000 altın floriye kadar yükselmiş. Fakat imparatorluğun altın kaynağı yalnız Mısır değil. Kıbrıs adası yılda 80,000 duka, Ragusa 12,000 Venedik altını, Erdel 15,000 duka (1625'ten sonra 10,000, 1658'de 40,000 duka) veriyordu. Diğer haraçlar da altınla ödenirdi.

Bu altın kaynaklarına rağmen, Osmanlı devletinin tam altın bağımsızlığı yoktu. O zamanın âdetine göre, mevcut altının değerlendirilişi yabancı altınına göre oluyordu. Altın, devletin hazinesinde ve zenginlerin sandığında istif edilen bir

değerdir. Carî muameleler gümüş para ile olurdu. Fakat devletin gümüş yeteneği de tam değildi. Osmanlı topraklarında yabancı paraları, hem altın hem gümüş olarak, Osmanlı paralarının yanı başında geçerdi. Devletin altın sikkesinin temeli de, «flori» denen Venedik dukası idi. Bütün diğer paralar buna göre değerlendiriliyordu. Venedik'le olan uzun savaşıra rağmen, bu düşmanın altını, prestijini ve değerini muhafaza etmişti.

Demekki Osmanlı devletin sikkede yapısı, tamamıyla Avrupa sikkede yapısına bağlı idi. Gerek iç, gerek dış ticarete ödeme aracı olan Akçe, Avrupa altın ve gümüş akçelerinin değerine göre değer kazanıyordu ve onların tabii durumunda idi.

Ticarî muamelelerde Akçe denen gümüş sikkeden değeri yabancı gümüş paralarının değerlerinin dalgalan mallarından koruyacak bir mekanizma da yoktu. Bu itibarla Osmanlı ülkeleri, Avrupa'daki sikkede enflasyonunun etkilerine çırılçıplak açık bir durumda idi. Osmanlı devleti önemli ölçüde altın ve gümüş madeni çıkarıcısı bir devlet olmadığı için ve parasını dünya alış verişlerinde temel değer vazifesini gören Avrupa altın sikkelerine göre ayarladığı için Osmanlı maliyesi Avrupa para değeri sistemine tâbiydi. O sistem allak bullak olunca Osmanlı sikkede sistemi zelzeleye uğramış gibi yerinden sarsıldı.

(3) Hal böyle iken, imparatorluğun kendisi hem savaş, hem sulh halinde gittikçe pahalıya mal olan bir imparatorluk oluyordu. Geleneksel tarım ve endüstri ekonomisinin gücü, bu çok genişleyen imparatorluğun dört ucunu bir arada

tutacak yeterlikte değildi. Devlet hükümranlığı, toplumun takatinin ötesine genişlemiş bulunuyordu. Devletin ve onun refah sağladığı kişilerin harcamaları büyük bir tüketim kaynağı olmuştu. Zaten gelir gider dengesini zorla tutan, bundan ötürü ya boyuna savaşları göze almaya mecbur olan, ya da bunu yapmazsa fazla vergiler bindirmeye mecbur olan bir devlet haline gelmişti. Her imparatorluk gibi «astarı yüzünden pahalı» bir iş oluyordu.

(4) Buna rağmen, zamanına göre de çok sayılacak nakit para ile ödemeler yapan bir devlettir. Sadece kullarına ödediği maaşlar büyük bir yekûn tutardı. Meselâ sadrazamlar 50 bin, kubbe vezirleri 25 bin, kazaskerler 5 bin, defterdarlar 4 bin akçe maaş alıyorlar. Padişahların tahsisatını hiç sormayın. Bunlar yetmediğinden ilâve olarak dirlikler, arpalıklar tahsis ediliyordu. Bundan başka XVII. yüzyılda devlet makamları çoğaldıkça çoğaldı. Bu çoğalış padişahlara, vezirlere ve hazineye kazanç sağlama usulü bile olmaya başladı: Açıkça ve âdeta resmen mevkiler satılıyordu. Mevkiler o kadar çoğalmıştı ki «azil» usulü denen bir usul sayesinde bir mevkii birçok kişi sıra ile satın alıp işgal etmeye başladı. Ama böylece, devlet bürokrasi içine şiddetli bir iç çekişme durumu soktu.

Bir de zamanın en büyük silâhlı kuvveti olan yüzbinlerce kişilik bir orduya maaş veriyordu. Yeniçerilerin maaşları ve yeniçeri sayısının artışı yani bu maaşların tutarının yükselişi üzerine ileride daha ayrıntılı bilgiler edineceğiz.

Şu halde, devlet büyük bir para harcaması olduğundan fiyat devrimi, onu kuvvetle çarpacak ve kimin elinde altın ve gümüş ve bunlarla yapılmış para toplanıyorsa onun hükmü altına girecektir. Hükümdarın mutlak efendiliği yerine şimdiye kadar görülmedik bir «mürtekip»- [er bileşiminin hüküm sürmesi başlayacak; ikinci ciltte daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, bunların fiyat devrimine karşı gelmek için aldıkları tedbirlerin mahsulü olarak mültezimler, sarraflar, yabancı tüccar sömürü biçimleri hem devleti, hem toplumun sınıflarını yoksullaştıracaktır.

(5) Güç yapısı ve toplumun üzerindeki durumu gereğince, spekülasyon olayı, mevki gücünün icaplarına göre olacak, güç yerinde bulunandan kopuk olan topluma intikal etmeyecektir. Toplum içinde servet birikimi yapan bir sınıf meydana gelecek, fakat bunlar toplumdan koparak devlet güçlülerinin etrafında bir parazit kitlesi olacaklardır. Fazla olarak, güç yapısındaki kişiler de onlarla ekonomik işbirliği yapamayacaklardı'. Toplumun fakirleşmesiyle işsiz güçsüz bir parazit halk kitlesi meydana gelişine muvazi olarak, toplumdan kopmuş ve toplumu ancak kapıkullarının desteği ile sömüren bir sömürücü parazit zengin kitlesi meydana gelecektir.

(6) Servet biriktiren kitle ile süper-sınıf arasında bir çıkar birliği kurulabilmesi için bu ikincinin devleti birincinin çıkarlarına göre yöneten yani merkantilist ticaret, endüstri ve maliye siyasetleri güden kimselerden mürekkep bir yapı kazanması gerektir. Bu, aynı zaman da ziraî ve sınaî toplumu harekete getiren bir siyaset olacak, dış ticaret muvazenesi lehe olarak kurulabilecek, ve para değeri korunabilecekti.

Halbuki, ileride göreceğimiz gibi, süper-sınıfın gidişi bunun tam tersine bir gidiş olacaktır. Hem bu sınıf, hemde onları yerlerinden atmaya çalışan Celâlî âsileri böyle adamlar olmaktan fersah fersah uzaktılar. İleride göreceğimiz gibi, onlar da bulundukları yerlerde, merkezdekilerin yaptığını yapıyorlardı. Müthiş bir servet ihtirasının şahlandığı bir devirde servet birikiminin ekonomik yatırıma yönelmeyen bir birikim oluşunu görüyoruz. Süper-smıf, eski Osmanlı ekonomisini yıkan, yerine sadece para koparmak için hizmet eden, ekonomik ilgi ve anlayıştan tüm yoksun bir insan kitlesi haline gelecektir.

Doğu sistemlerindeki bu süper-smıfın bu değişimi, ta İbn Haldun zamanından beri bilinen bir şey olmakla beraber bu artık şimdiye kadar tekrarlanan halkanın sonudur. Osmanlı devletinin tarihi, bundan böyle Doğu devletleri tarihinin kanuniyetine göre değil, Batı dünyasının ekonomik kanuniyetine göre gidecektir. İbn Haldun'u bildikleri halde, XVII. yüzyıl ortalarında, bu devletin hâlâ yıkılmamış olduğunu gören Osmanlı yazarlarını yanıltan şey, yeni bir döneme ve dünyaya girilmiş olmanın sonuçları ile

karşılaştıklarını fark edememiş olmalarıdır. Bu yüzden, ileride göreceğimiz gibi, tavsiye ettikleri tedbirler boşuna, hattâ durumu daha da kötüleştiren teşhirler olmuştur.

(*) En eski zamanlarda Yakın Şarkın en önemli altın sahası Anadolu idi. Fakat Osmanlılar zamanında bu artık çoktan maziye karışmış bir şeydi. Şimdi en önemli altın sahası Habeşistan ile Mısır arası.ekonomik işbirliği yapamayacaklardı)'

BÖLÜM 25

Soru 100 : İkinci ciltte neler göreceğiz?

Bu ciltteki konuşmalarımızın amacı aslında, düzensizlik döneminden önceki Osmanlı düzeninin ekonomik tarihe temel olan yanlarını anlatmaktır.

Bu düzeni anlatırken yer yer, sık sık onun iç çelişikliklerini belirlemek gerekti. Çünkü bu yapılmadığı takdirde iş, dengeli, ideal bir sistemi anlatma şekline döner. Bu, ya geçmişe hasret çekenlerin yaptığı bir şeydir, ya da aşağılık duygusu içine düşenlerin geçmişle öğünmeden teselli bulma yoludur. Bilimsel bakış ise bize bir sistemin püf noktalarını bulmayı gerektirir; çünkü ileriye ya da geriye doğru gelişmelerin ipuçları bunlardadır.

Bu ciltte eski sistemi anlatırken bu iç-çelişki noktalarına her fırsatta parmak bastık. Ama iç çelişkiler kendiliklerinden bir sistemi mutlaka batıran ya da mutlaka geliştiren etken

yuvaları değildir. Birçok siyasal düzenler bazan püf noktalarını açığa vurmada uzunca süre direnebilirler.

Fakat bir siyasal ve ekonomik sistem, ülkeler ve toplumlar arasında çok az alış-veriş olan zamanlarda bile, daima tek başına, yalnız kendi içinde yaşayamamıştır. Dünyanın yeni döneminin başlangıcını sağlayan olayların başında, bu noktada devrimler açan gelişmeler gelir. Dünyadaki yeni ekonomik etkiler, Osmanlı siyasal düzeninin baskısı veya kontrolü altında bulunan toplumun ekonomik hayatında üzerine parmak bastığımız çelişki noktalarının patlak vermeleri çerçevesi içinde, derin değişiklikler yaratacaktır.

İşte ikinci ciltte, bunları siyasal olmaktan çok ekonomik olan bir tablo içinde göreceğiz. Ve tabii olarak hikâyemiz XVII. yüzyıl başından başlayacaktır. Çünkü sonraları ne olduysa, hep o zamandan olmaya başlamıştır.

.....BİRİNCİ CİLDİN SONU